

ФАКУЛЬТЕТ СУСПІЛЬНИХ НАУК

СОЦІАЛЬНО- ПОЛІТИЧНІ СТУДІЇ

Вісник наукової думки студентів
факультету суспільних наук
Ужгородського національного
університету
Випуск 8 / 2018

Заснований Ученою радою
факультету суспільних наук,
протокол № 5 від 30 січня 2007 р.
Виходить з березня 2008 року
УДК 316.3:32 ББК С5:Ф01 С 69

Наша адреса: 88016, м. Ужгород, вул. Університетська, 14, каб. 202,
тел.: (0312) 640314, e-mail: tomej@ukr.net

Відповідальний редактор:

Іван СТЯПКО, доцент, к.і.н.

Редакційна колегія вісника:

Микола ВЕГЕШ, професор, д.і.н.;
Ірина КОЗУБОВСЬКА, професор, д.пед.н.;
Федір ШАНДОР, професор, д.філос.н.;
Юрій ОСТАПЕЦЬ, доцент, к.політ.н.;
Василь ЛЕВКУЛИЧ, доцент, к.філос.н.;
Уляна МИХАЙЛИШИН, доцент, к.психол.н.;
Марія КУХТА, доцент, к.філол.н.;
Маріан ТОКАР, доцент, к.і.н.;
Михайло ЗАН, доцент, к.і.н.;
Сергій ТОПОЛЯНСЬКИЙ, ст.викладач.

Рекомендовано до друку
Вченою радою ФСН
(прот. №4 від 22.11.2017)

Оригінал-макет вироблений
Сергієм Тополянським

Підписано до друку
3.01.2018.
Формат 80х64/8.
Гарнітура Times New Roman.
Друк різнографічний.
Облік.-вид. арк. 20.4.
Наклад 50 прим.

Віддруковано
у Редакційно-видавничому центрі
факультету суспільних наук УжНУ
88016, м. Ужгород,
вул. Університетська, 14, каб.205.
т./факс (0312) 64-37-69

У номері:

ПОЛІТОЛОГІЯ. ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ

3	Арсеньєва Ліліана
	СКАНДИНАВСЬКА МОДЕЛЬ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ НА ПРИКЛАДІ ШВЕДЦІЇ
6	Городецька Ярина
	ФЕНОМЕНУ ПРАВОВОГО РАДИКАЛІЗМУ
	Дьєньдєші Ласло
9	ЕЛЕКТОРАЛЬНА УЧАСТЬ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ УГОРСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ МЕНШИНИ УКРАЇНИ
12	Домашнич Тарас
	«ЯДЕРНИЙ СТАТУС ДЛЯ УКРАЇНИ: СИГНАЛ «SOS» ЧИ ВТРАЧЕНА ІЛЮЗІЯ?»
15	Іванчо Анастасія
	КОМУНІТАРИСТСЬКІ КОНЦЕПЦІЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ
19	Левкулич Крістіан
	ВІЙНА В СІРІЇ: ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ
22	Мишко Анатолій
	ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА ФІНЛЯНДІЇ
25	Оленич Сергій
	ЛІВОРАДИКАЛЬНІ КОНЦЕПЦІЇ МАСОВОГО СУСПІЛЬСТВА
28	Пичкар Ірина
	СПОСОБИ ПРОТИДІЇ СЕПАРАТИЗМУ

- 30 **Салій Ігор**
ІНФОРМАЦІЙНА СКЛАДОВА ТА ОСОБЛИВОСТІ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ
- 32 **Сойма Олеся**
НЕЛЕГАЛЬНА МІГРАЦІЯ ЯК ФАКТОР РИЗИКУ ДЛЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ
- 35 **Сопко Марія**
ТЕОРІЇ ПОХОДЖЕННЯ КОРУПЦІЇ

СОЦІОЛОГІЯ. СОЦІАЛЬНА РОБОТА

- Йозефік Людмила**
39 ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ВИХОВНОЇ РОБОТИ В СІМ'ЯХ, ЯКІ ВИХОВУЮТЬ ДІТЕЙ З СИНДРОМОМ ДАУНА
- Лівак Євгеній**
43 РЕЛІГІЯ ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ: ОСОБЛИВОСТІ ТА ПРОБЛЕМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ В УКРАЇНІ
- Лавкай Яна**
45 ПРОБЛЕМА НЕРІВНОСТІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ
- Сопко Тетяна**
47 ВОЛОНТЕРСТВО, ЯК ВАЖЛИВИЙ ІНСТРУМЕНТ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ
- Химич Марина**
49 ПАТРОНАТНІ СІМ'Ї ЯК НОВА ФОРМА СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ В УКРАЇНІ

ПСИХОЛОГІЯ

- Андрощук Олександра**
52 ВПЛИВ СТИЛІВ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ НА ФОРМУВАННЯ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ
- Бідзіля Віра**
54 ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СТРАХІВ У ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ
- Безуханич Анастасія**
58 ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ІНТЕРНЕТ-ЗАЛЕЖНОСТІ В РАНЬОМУ ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ
- Бендас Ольга**
60 ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК АКЦЕНТУАЦІЙ ХАРАКТЕРУ З КОНФЛІКТНОЮ ПОВЕДІНКОЮ ПІДЛІТКІВ
- Василенко Моніка**
62 ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ СТАРШОКЛАСНИКІВ
- Гамович Василина**
66 ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ АДАПТАЦІЇ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ
- Губова Крістіна**
69 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ОСОБИСТОСТІ
- Долгоносів Андрій**
72 САМООЦІНКА ПІДЛІТКА ЯК ФАКТОР ОСОБИСТІСНОГО РОЗВИТКУ
- Дуфинець Анастасія**
75 ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ТРИВОЖНОСТІ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ
- Зубанич Катерина**
80 КРИЗИ ПРОФЕСІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ
- Крупчинська Надія**
82 ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ АГРЕСИВНОСТІ
- Мазюта Маріанна**
86 ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ШЛЯХІВ ФОРМУВАННЯ СПРИЯТЛИВОГО КЛІМАТУ В ОРГАНІЗАЦІЇ
- Федак Ірина**
88 ІНДИВІДУАЛЬНІ ВІДМІННОСТІ В ПОДОЛАННІ СТРЕСУ
- Шелемон Віталіан**
90 ПРОБЛЕМА ВАЖКОВИХОВУВАНOSTІ ПІДЛІТКІВ: ПРИЧИНИ, НАСЛІДКИ ТА ШЛЯХИ ПОДОЛАННЯ
- Шмідзен Ірина**
95 ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ АДИКТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ У НАУКОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ
- Штен Ірина**
97 ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ ДІТЕЙ ДО НАВЧАННЯ У ШКОЛІ
- Маргітай Роман**
101 ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК МІЖОСОБИСТІСНИХ ВЗАЄМИН І САМООЦІНКИ МОЛОДШИХ ПІДЛІТКІВ

ПОЛІТОЛОГІЯ. ДЕРЖАВНЕ УПРАВЛІННЯ

АРСЕНЬЄВА ЛІЛІАНА,

студентка 5 курсу,

спеціальність «Політологія».

Науковий керівник: старший викладач

Колодій М.М.

СКАНДИНАВСЬКА МОДЕЛЬ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ГЕНДЕРНОЇ РІВНОСТІ НА ПРИКЛАДІ ШВЕЦІЇ

Стаття присвячена аналізу сучасної скандинавської моделі забезпечення гендерної рівності на прикладі Швеції. Значну увагу авторка приділила характеристиці історичних передумов, що вплинули на розвиток та становлення державного механізму забезпечення рівних прав і можливостей жінок та чоловіків. Також у статті подано інформацію щодо проблемних питань гендерної політики у Швеції, які залишаються невирішеними на сьогодні.

SCANDINAVIAN GENDER EQUALITY MODEL ON THE EXAMPLE OF SWEDEN

The article analyzes the Scandinavian model of gender equality in Sweden nowadays. Author paid special attention to the characterization of historical preconditions that influenced at development and establishment of a state mechanism for ensuring equal rights and opportunities for women and men. Also, this article provides information on gender issues in Sweden, which remain unresolved today.

Актуальність теми: Кожна держава, що орієнтована на утвердження себе як демократичної, соціальної і правової, для забезпечення рівних прав і можливостей обох статей формує гендерну політику та необхідну систему взаємопов'язаних державних органів для впровадження реальної рівності жінок та чоловіків. Сьогодні творення суспільства гендерної рівності неможливе поза світовим і європейським співтовариством та їх досвідом. Особливої уваги тут заслуговують скандинавські країни, що слугують прикладом формування дієвої егалітарної моделі гендерної політики. Еталонною в цьому плані виступає Швеція – держава, яка займає перші місця у рейтингах індексів гендерної рівності та вважається країною номер один за придатністю та сприятливістю для життя людини. Звідси впливає, що вивчення моделі забезпечення гендерної рівності у Швеції є важливим та актуальним, бо грає позитивну роль з точки зору можливості подальшої імплементації зарубіжного досвіду та використання дієвих практик задля вдосконалення державного механізму забезпечення гендерної рівності в Україні та прискорення гендерних перетворень у суспільстві.

Метою даної статті – є дослідити організаційно-правову та інституційну складові механізму забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у Швеції, проаналізувати особливості його становлення.

Основна частина: Прикладом для багатьох країн на шляху забезпечення рівності між чоловіками та жінками може стати така країна загального добробуту, як Швеція, яка, разом із іншими північними країнами, належить до держав із найвищими показниками забезпечення рівності між чоловіками та жінками. Згідно з даними Звіту з глобального гендерного розриву (Global Gender Gap Report) 2017 року Швеція посідає п'яте місце в світі щодо забезпечення гендерної рівності після Ісландії, Норвегії, Фінляндії та Руанди [9]. Країна закрила більше 81% загального гендерного розриву. Дані Звіту показують, що Шве-

ція підтримує сильну позицію щодо показника економічної участі і підіндексу рівних можливостей, а також прогресує у рівності заробітної плати за аналогічним показником роботи. Щоб досягти таких результатів Швеції довелося пройти довгий шлях, від початку взявши справедливий курс на гендерну орієнтацію. На європейському просторі саме ця країна є прикладом «поступального шляху» (incremental track) на протилежність «швидкому шляху» (fast track) в дискурсі гендерної політики, тобто покрокового покращення стану гендерної рівності в країні. Швеції знадобилося приблизно 60 років, щоб досягнути 20% жінок в парламенті, і 70 років для досягнення 30% [2, с.4]. Таким чином, успішне утвердження гендерної рівності в Скандинавських країнах пов'язано з тим, що держави тут розглядають гендерну проблему як найважливішу проблему, що стосується всього суспільства.

Саме в Швеції вперше на Європейському континенті зародилася ідея рівноправності жінок і чоловіків у політичній сфері і саме тут вона почала втілюватися в життя. Так, уже в 1723 році було ухвалено низку законодавчих актів, серед яких і Закон «Про виборче право», котрий надав жінкам, які мають освіту та сплачують податки, право брати участь у виборах до вищого представницького органу влади. Ухвалений закон став першим нормативно-правовим актом на європейському континенті, який надав частині жінок можливість отримати нарівні із чоловіками політичне право на здійснення народовладдя в межах активного виборчого права. Вже через 11 років виборче законодавство Швеції зазнало реформ. Жінкам надавалося право обирати представницькі органи влади не лише на рівні вищого законодавчого органу, а й до місцевих органів влади. Звичайно, це нововведення не прижилося відразу, жінки продовжували делегувати своє право голосу чоловікові, а випадки особистого голосування були мізерні. В силу історичних обставин, прийнята у 1772 році Конституція позбавила жінок виборчого

права знову майже на 100 років [6, с.130]. Не зважаючи на це, в країні почали зароджуватися таємні жіночі організації та рухи, що пропагували ідеї гендерної рівності чоловіків і жінок, а впродовж XIX ст. у Швеції засновувалися нові благодійні жіночі об'єднання, які також працювали над популяризацією ідеї гендерної рівності.

Новий етап активізації жіночого руху у Швеції випав на початок XX століття. Тоді у 1902 р. було утворено асоціацію виборчого права жінок (LKPR), яка зібрала більше 350 тисяч підписів за надання жінкам рівного, загального виборчого права. Члени асоціації розгорнули активну просвітницьку, агітаційну роботу спрямовану на подолання гендерної нерівності, насамперед, у сфері активного і пасивного виборчого права. Жіночий рух у Швеції набрав нових обертів після того як і сусідні скандинавські країни, законодавчо закріпили загальне виборче право. Можна вважати, що з цього часу було започатковано процес формування скандинавської моделі гендерної рівності, значному успіхові в побудові якої сприяли культурні, лінгвістичні зв'язки цих країн [7, с.56].

У 1909 р. парламент таки ухвалив зміни до виборчого законодавства муніципальних рад, які надали жінкам право брати участь у виборах і бути обраними, а у 1919 жінки отримали право здійснювати народовладдя через вибори до вищого органу державної влади.

Таким чином, протягом другої половини XX ст. консолідований жіночий рух у Швеції на рівні з державою вирішально вплинув на процес регулювання гендерних відносин. Політичні кампанії та громадська діяльність, яку здійснювали численні шведські жіночі організації, були важливими для збільшення кількості жінок на владних позиціях в основних сферах життя шведського суспільства. «Низовий» жіночий активізм сприяв тому, що питання гендерної рівності були не просто проголошені на рівні офіційних документів, а втілені на практиці [4, с.22]. Під тиском жіночого руху розпочалося формування інституційних засад регулювання гендерних відносин у Швеції. Парадоксом скандинавської моделі гендерної рівності є той факт, що в північних країнах, які мали структуровану партійно-політичну структуру і стійкі виборчі системи не виникли окремі жіночі партії [8, с.314]. Майже усі партії, в складі яких була частка жінок засновували так звані жіночі федерації: Національна федерація соціал-демократичних жінок у Швеції, Консервативна жіноча асоціація, Шведські центристські жінки, Християнсько-демократична жіноча організація у Швеції тощо. Саме політичні партії під тиском своїх активних членів-жінок включили сформульовані ними програмні вимоги в маніфести і зробили їх офіційною партійною політикою. Вони ж прийняли певні системи гарантій проведення в життя принципу гендерної рівності. Йдеться тут про введення партійних квот. Політичні партії у своїх статутах зобов'язувалися визначити квоти на представництво жінок у списках кандидатів на певні виборні посади для реалізації принципу гендерної рівності. У внутрішньопартійних списках кандидатів на керівні посади всіх рівнів представництво кожної статі не повинно бути нижчим від 40% та вищим понад 60%. Цей принцип мав вільну форму, за його недотримання не передбачалися санкції, але він виявився відчутно дієвим засобом створення гендерного балансу [8, с.316].

Періодом введення нових законодавчих ініціатив щодо реалізації гендерної рівності у сфері управління в системі інститутів державної влади стали 1960-1980 роки. Насамперед, варто наголосити про

важливість конституційного закріплення гендерної рівності, оскільки конституція як найвищий закон є гарантом рівності для всіх громадян незалежно від статі у їх правах. Робота над новою Конституцією Швеції, що була розпочата з кінця 1950-х років, завершилася у 1972 році. Остаточна пропозиція, подана до парламенту включала різні конституційні гарантії рівного ставлення до чоловіків і жінок, і в остаточному підсумку її було схвалено щодо всіх центральних положень в 1974 році. Наявність конституційної норми з питань недискримінації передбачає розширення, конкретизацію в системі прийнятих актів таких норм, що регулюють гендерні відносини [5, с.101]. Так, у 1980 році був прийнятий, а у 1992 і 1994 роках доповнений Закон про рівні можливості, який у формулюванні цілей і сфери дії зводився до питань виробничої діяльності. У цьому законі містилися норми щодо поліпшення умов праці жінок. Для дотримання вимог закону запроваджувалася нова державна посада – посада омбудсмена з рівних можливостей, який би виступав гарантом дотримання, в тому числі, гендерного паритету у сфері трудового права [5, с.188]. На нього покладалася обов'язки здійснювати моніторинг за порушенням прав людини на ринку праці, у сфері реалізації трудових відносин суб'єктами господарювання. За законом омбудсмен був зобов'язаний, насамперед, переконати роботодавця добровільно виконувати норми закону, у широкому розумінні брати участь у заходах, що сприяють зміцненню рівності у сфері праці. Омбудсмен з рівних можливостей подавав до місцевих судів регламентовані законом судові позови про накладання штрафів. Закон про рівні можливості регламентував місце омбудсмена при судовому розгляді спірних питань у справах з дискримінації [5, с.189].

Згаданий вище нормативний акт сприяв розробленню і впровадженню на загальнодержавному рівні програми з підготовки жінок, компетенція та навички яких дозволили б їм стати рівноправними гравцями на політичному полі, брати активну участь у роботі органів державного управління. З метою обліку статистичних даних щодо гендерної рівності 1982 р. при Шведському центральному статистичному бюро було створено окремий відділ. До його повноважень віднесено моніторинг, збір, опрацювання та публікацію статистичних даних про рівність статей, в тому числі в системі органів державного управління. Оприлюднення фахового моніторингу, постійний облік статистичних даних дозволяють тримати під контролем не лише рівень дотримання гендерного паритету в Швеції, а й виокремити проблемні сфери, на які потрібно звертати особливу увагу та вживати відповідних заходів для вирішення проблеми [1, с.161].

Початок нового століття вніс численні зміни у життя світового співтовариства, а проблематика гендерної рівності набула особливого значення у стратегіях розвитку демократичних держав. Такі зрушення торкнулися і Швеції, і були пов'язані із її вступом у 1995 р. до Європейського Союзу, для членів якого вже тоді були розроблені чіткі рекомендації щодо дотримання гендерного паритету. Відтак проблематика статевого балансу стала однією з пріоритетних сфер державної політики Швеції. Із метою приведення у відповідність до Європейських стандартів дану сферу при Шведському Кабінеті Міністрів було створено спеціальну посаду віце-прем'єр міністра з питань рівності чоловіків і жінок, головним завданням якого – була експертна оцінка дотримання засад гендерної рівності усіх рішень кабінету міністрів та моніторинг діяльності усіх міністрів щодо

дотримання та забезпечення рівності жінок та чоловіків [6, с.133].

Вже у 2009 році, у Швеції був прийнятий новий Закон про дискримінацію, який об'єднав сім шведських антидискримінаційних законів, в тому числі Закон про рівні можливості в один Закон і встановив Уповноваженого з питань рівності для забезпечення виконання цих законів. Внесення змін у законодавство мало за мету посилення та розширення захисту громадян від будь-яких форм дискримінації. Були введені нові положення, які забороняють дискримінацію за віковою ознакою, а також дискримінацію осіб трансгендерної ідентичності чи орієнтації. Відтак, до обов'язків Омбудсмана з питань рівності на сьогодні входить надання консультацій та інформаційної підтримки, активне сприяння просуванню гендерної політики на практиці, розгляд скарг та заяв щодо дискримінації за ознакою статі, нагляд за виконанням роботодавцями зобов'язань щодо дотримання принципу гендерної рівності, а також забезпечення юридичної підтримки у вирішенні конфліктів, пов'язаних із дискримінаційною поведінкою за ознакою статі. Специфічною функцією шведського омбудсмана є проведення заходів, спрямованих на інформування суспільства про існуючі у даній сфері проблеми, для чого він постійно бере участь у різноманітних конференціях, семінарах та активно співпрацює із засобами масової інформації [6, с.128].

Також інституційну складову моделі гендерної рівності творить міністерський рівень. У Швеції він має певні особливості. Зокрема, він представлений Міністром з питань гендерної рівності, який протягом багатьох років перебував у складі різноманітних міністерств, від Міністерства внутрішніх справ до Міністерства сільського господарства. Із 2014 року і по сьогодні перебуває під юрисдикцією Міністерства охорони здоров'я та соціальних питань та відповідає за координацію та розвиток політики з впровадження гендерної рівності. Також, обравши комплексний гендерний підхід, як загальнополітичну стратегію досягнення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків у Швеції, кожен міністр несе відповідальність за досягнення гендерної рівності у своїй політичній сфері. Працює також Рада з питань гендерної рівності, створена 1981 року, під керівництвом міністра з питань гендерної рівності, що відповідає за координацію роботи Уряду щодо гендерної рівності та розробку методів реалізації державних цілей політики гендерної рівності [5, с.210].

Гендерна політика в країні досягає ефективності, коли вона не лише проголошується, а й оптимально реалізується на місцях. Відтак, у Швеції ще з 1995 року у кожній регіональній адміністративній раді введена посада експерта з питань рівності. До його компетенції віднесено надання підтримки щодо здійснення на регіональному рівні національної політики, спрямованої на забезпечення гендерної рівності, впровадження комплексного підходу до питань рівності статей у різних галузях регіональної політики. Службовці, які працюють в органах місцевого самоврядування, зобов'язані у своїх комунах координувати діяльність, спрямовану на забезпечення рівності жінок і чоловіків [5, с.220].

З метою забезпечення рівності статей вищими державними органами країн приймаються національні плани дій, спрямовані на утвердження рівних прав та можливостей обох статей у державі. Так, із 1997 року парламент Швеції приймає національні плани дій щодо впровадження положень Пекінської платформи дій, що стала результатом роботи Четвертої Всесвітньої конференції з питань гендерної рівності у 1995 році. У першому плані було передбаче-

но всі 12 основних напрямів діяльності, які обговорювалися на конференції в Пекіні, і визначено напрями перетворень по кожному з них. У наступні плани вносились уточнення й нове наповнення відповідно до поступових змін у ситуації з досягнення гендерного паритету у Швеції.

У комплексі всі ці організаційно-правові та інституційні складові моделі забезпечення гендерної рівності у Швеції в результаті поступовості, системності й плановості дій досягли масштабних гендерних перетворень та позитивних результатів. Головна мета шведської політики гендерної рівності полягає в тому, щоб чоловіки та жінки мали однакове право на формування суспільства і влаштування власного життя у ньому. Задля досягнення цієї мети було створено низку державних органів, завдання яких полягає у забезпеченні обох статей однаковими правами, можливостями та обов'язками.

Загалом, як підкреслює Т.Марценюк, Швеція представляє собою державу загального добробуту (welfare state), з її високим рівнем економічної ефективності, життєвих та екологічних стандартів, з високим рівнем політичної культури та масштабною соціальною політикою. Саме соціальний захист всіх прошарків населення є головним атрибутом Швеції та розглядається як один з найвизначніших досягнень країни. Тому не дивно, що в політиці країни, метою якої є досягнення більшої соціальної рівності та більшої соціальної справедливості, питання гендерної рівності виступає чи не найважливішим аспектом політики [3, с.72].

Незважаючи на те, що в Швеції існує широке спільне розуміння, що чоловіки і жінки рівні в правах - це точка зору, що відображена на багатьох рівнях суспільства, тут все ще існують невирішені проблемні питання, як-от гендерні стереотипи в суспільній свідомості та такі факти, як розрив в оплаті рівноцінної праці жінок та чоловіків, розрив у пенсіях, нерівномірне використання батьківських виплат, проблема домашнього насильства, дискримінаційна реклама тощо. Шведський ринок праці все ще сильно розділений, і жінки працюють значною мірою у державному секторі. Всі ці проблеми постають як першочергові перед державним механізмом забезпечення гендерної рівності, а їх вирішення включено до національної програми дій з досягнення гендерного паритету.

Отже, розглянута скандинавська модель гендерної рівності на прикладі Швеції володіє злагодженим національним механізмом забезпечення рівності жінок та чоловіків, що побудований на прогресивній антидискримінаційній законодавчій базі і показує вагомі результати гендерних перетворень у шведському суспільстві. Особливостями становлення цієї моделі є соціал-демократична орієнтація державної політики і творення держави загального добробуту, потужний солідаризований жіночий рух, введення механізму позитивної дискримінації, себто гендерного квотування, а також творення системного механізму впровадження гендерної рівності у всі сфери суспільства, шляхом прийняття загальновизнаного комплексного гендерного підходу для побудови політики рівності. Таким чином, Швецію вважають однією з передових країн за рівнем забезпечення рівних прав і можливостей для чоловіків і жінок, оскільки вона досягла значного успіху в забезпеченні рівності статей в усіх сферах життя. Успішна шведська гендерна політика є показовим прикладом для всіх інших країн, в її основі лежать переконання в тому, що чим більш рівномірно розподілені влада і вплив у суспільстві між чоловіками та жінками, тим це суспільство більш демократичне та справедливе, а

розвинена система соціального забезпечення країни дозволяє представникам обох статей гармонійно

поєднувати роботу та сімейне життя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Вілкова О. Сучасні моделі гендерної політики: сутність та особливості впровадження / Олена Вілкова // Політичний менеджмент. – 2008. – №6 – С. 160-165.
2. Грицай І.О. Загальнотеоретичний аналіз гендерного збалансування в національних парламентах [Електронний ресурс] / Грицай І.О. – Режим доступу: http://www.pju.uo.ua/od.ua/v6_2016/3.pdf
3. Марценюк Т. О. Забезпечення гендерної рівності в Україні: обізнаність із законодавством і досвід дискримінації / Т. О. Марценюк, Т. С., Костюченко, І. В. Волосевич // Наук. записки НаУКМА. Соціологічні науки. - 2015. - Т. 174. - С. 70-81
4. Марценюк Т. Фемінізм «по-шведськи» чи роль жіночого руху в забезпеченні гендерної рівності у Швеції [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/1097/Martseniuk_Feminizm.pdf?sequence=1
5. Мельник Т. М. Творення суспільства гендерної рівності: міжнародний досвід. Закони зарубіжних країн з гендерної рівності. Друге доп. видання. – К.: Стило, 2010. – 440 с.
6. Черняхівська В.В. Гендерна політика в системі державного управління: Україна та європейський досвід [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://academy.gov.ua/pages/dop/137/files/2b092cb2-6488-4bee-9eba-67961eb38aee.pdf>
7. Шостак Н.В. Гендер і його репрезентація в капіталістичній і соціалістичній рекламі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/834/Shostak.pdf>
8. Ярош О.Б. Гендерна політика скандинавських країн: суб'єкти гендерних перетворень [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/26644/41-Yarosh.pdf>
9. The Global Gender Gap Report 2017 [Електронний ресурс] / Режим доступу: http://www3.weforum.org/docs/WEF_GGGR_2017.pdf

ГОРОДЕЦЬКА ЯРИНА,

студентка 6-го курсу,

спеціальність «Політологія»

Науковий керівник: к. політ. н.,

доцент Марадик Н.В.

ФЕНОМЕНУ ПРАВОГО РАДИКАЛІЗМУ

Анотація. В статті досліджується феномен крайніх правих європейських партій. Оскільки в політичній науці відсутній чіткий підхід до визначення цього феномену, автор аналізує термінологічні підходи та пропонує використовувати термін «праві радикали» як родове визначення даного феномену.

Ключові слова. Правий радикалізм, правий популізм, ультраправі.

RIGHT WING RADICALISM PHENOMENON

Summary. The author researches phenomenon of the right wing radical political parties in Europe. As far as in political science there is no vivid approach towards determination of this phenomenon, author analyzes terminological approaches and offers to use term “right wing radicals” as common for this phenomenon.

Key words. Right wing radicalism, right populism, ultra-right.

В останні роки в європейських країнах посилюється новий тип політичних партій, які традиційно вважалися маргінальними. Мова йде про праворадикальні партії. На разі вони стали впливовими політичними силами, які створюють новий дискурс європейської політики. Важливо відмітити, що праворадикальні політичні партії визнали так звані референдуми в Криму, надіславши своїх «спостерігачів» й визнавши його результати. Власне, вони відверто заявляли про підтримку дій В.Путіна, вбачаючи в ньому свого стратегічного союзника. Незважаючи на посилення їх ролі в Європі, в українській політичній науці цей феномен належним чином не досліджувався.

Домінуючим підходом до вивчення цього типу політичних партій є ще радянська школа закладена А.Галкіним [2; 3; 4] та Рахмширом [5; 6]. Вони класифікували праворадикальні політичні партії як неофашистські. Їх електоральні успіхи трактувалися як фашистська загроза. Такий підхід був прийнятним в межах науки, що обмежувалася ідеологічними рам-

ками, але він не здатний ефективно пояснити феномен згаданих партій.

Зважаючи на відсутність термінологічного визначення крайніх правих партій, **метою нашого дослідження** є визначення феномену правого радикалізму.

Радянські вчені, а також європейські марксистки для позначення феномену ідеології та політичних партій, які займали крайній правий спектр, використовували термін – неофашисти, зрідка неонацисти. Таким чином, вони підкреслювали їх місце в спектрі політичних партій та ідеологій і наголошували на зв'язку з правими тоталітарними ідеологіями – фашизмом та нацизмом [2;3; 4; 5; 6]. В певному випадку вони мали сенс, адже після Другої світової війни в Європі виникло та діяло декілька політичних партій, які мали безпосередню тяглисть з НСДАП чи фашистською партією. Досить часто нові партії очолювали колишні члени нацистської чи фашистської партій. В залежності від країни, вони мали на меті ревізію ставлення до певних історичних подій, діячів чи

ідеологій. В окремих випадках, вони відмежовувалися від А.Гітлера чи Б.Муссоліні, звинувачуючи їх у спотворенні ідеології. Себе ж позиціонували як прихильників справжньої, чистої ідеології. Прикладом такої політичної партії може бути Італійський соціальний рух (*Movimento Sociale Italiano*, MS), одним з лідерів якого була Олександра Муссоліні, внучка дуче. Проте, застосування даного підходу та термінології до інших політичних партій, які займали крайній правий спектр було невиправданим. По-перше, в суспільстві відбулося глибоке моральне засудження нацизму/фашизму й вказані партії ніколи не ставили собі за мету ревізію цих поглядів. По-друге, вони жодним чином не пов'язували себе з тоталітарними ідеологіями першої половини XX ст. По-третє, діяльність та електоральні успіхи цих партій відбулися в принципово нових умовах. По-четверте, сучасні крайні праві партії є системними партіями, які не виступають проти ліберальної демократії, не відкидають її, не вимагають замінити парламентаризм на диктатуру, а визнають його, приймають та діють в межах системи. По-п'яте, їх програма не пронизана ірраціональними елементами типу «революційної боротьби», а навпаки є дуже раціональна. Відтак аргументація ведеться виключно на цій основі. Зазначимо, що до 90-х рр. XX ст. неофашистські та неонацистські партії зникли або маргіналізувалися у позасистемні групи, які переслідуються й мають дуже обмежену можливість вести пропаганду своїх ідей.

Термін «правий популізм» набув широкого поширення в останні роки, завдяки відсутності відверто негативних відтінків значень, які присутні в інших термінах [15, с. 29]. Використання такого терміну є можливим і навіть у деяких випадках доречним, але його важко назвати прийнятним для позначення всієї ідеологічної системи та політичних партій. Як правило, даний термін використовують при дослідженні голландської партії «Список Піма Фортейна» (*Lijst Pim Fortuyn*) та деяких інших політичних партій, діяльність та ідеологія яких далекі від поняття екстремізм. При цьому деякі політичні партії можуть зазнавати трансформації від консервативних до право популістських, або від право популістських до більш радикальних. Прикладом цього є Австрійська партія «Свобода» (*Freiheitliche Partei Österreichs*, FPÖ), яка еволюціонувала від популістської до більш радикальної.

Частина дослідників використовує термін «правий екстремізм», або «правий радикалізм». Зауважимо, що Р.Гріфін, Х.-Г.Бенц вживають їх як синоніми [14]. Інші ж вказують на те, що між ними є суттєві відмінності. Як приклад можна привести розмежування термінів екстремізм та радикалізм в ФРН. Екстремістами вважаються ті політичні суб'єкти, діяльність яких суперечить наріжному принципу німецької конституції – ліберально-демократичному устрою держави. Відповідно до закону, діяльність таких політичних суб'єктів (наприклад, партій) не тільки відстежується, але й може бути насильницьким чином припинена. У свою чергу, радикалами вважаються ті політичні суб'єкти, які піддають глибокому сумніву ліберально-демократичний лад і є його непримиренними критиками. На відміну від екстремістів, радикали не піддаються переслідуванню [10, с. 25].

Спираючись на зазначене розмежування, більшість дослідників схилилися до використання терміну «праворадикальні партії», «праворадикальна ідеологія». Вони вказують, що його використання дає можливість дослідникам звернути увагу на ідеологію та субкультури, які є носіями праворадикаль-

них ідей, до прикладу рух футбольних фанатів – ультрас. Термін «правий радикалізм» в меншій мірі політизований в порівнянні з терміном «правий екстремізм», який не тільки володіє чітко негативним значення, але й не використовується вказаними партіями як спосіб самоідентифікації. В той час як термін «правий радикалізм» часто використовується ними для самоідентифікації. Зауважимо, що часто термін «правий екстремізм», або «неофашизм» використовуються політичними опонентами з метою дискредитації політичних противників.

Варто наголосити й на тому, що більшість політичних партій, які окремі вчені називають «правоекстремістськими», припускаючи серед іншого антисистемну складову їхньої ідеології, на практиці воліють адаптуватися до системи [8, с. 142; 9]. Прикметним тут є випадок з намаганням заборонити у ФРН «Національно-демократичну партію Німеччини», яку визначали як правоекстремістську, але виграний судовий процес ще раз довів, що існує відмінність між переконаннями громадськості чи політиків та формальними ознаками, за якими можна класифікувати політичну партію. Відтак, ми вважаємо за необхідне вживати термін «праві радикали» як родове поняття, яке охоплює політичні партії та ідеологію крайньо правого спектру. Терміни «право популістські» та «правоекстремістські політичні партії» слід розглядати як класифікацію в межах праворадикальних партій.

Використовуючи термін «правий радикалізм» як родовий, французький дослідник Д.Тагієф здійснив класифікацію французьких «правих радикалів». Він виділив націонал-ліберальний, націонал-популістський і націонал-революційний типи правого радикалізму. При цьому «популізм» розглядається в першу чергу як формальний і лише частково як ідейний маркер [7].

До націонал-лібералів входили політичні сили, які були поміркованими й ніколи не виступали з критикою існуючої системи – зокрема Національний республіканський рух (НРР). Відповідно, в рядах популістського, за класифікацією Тагієфа, Національного фронту можуть знаходити притулок як ліберальні (системні), так і революційні (позасистемні) націоналісти. Цією неоднорідністю, а також і зіткненням особистих амбіцій, був, зокрема, викликаний внутрішньопартійний конфлікт 1998 року, підсумком якого став вихід з партії групи «ліберала» Б. Мерге, який створив власний Національний республіканський рух (НРР). Схожість програм НРР і НФ призводить партії до конкуренції на загальному електоральному полі [7].

До антисистемних «націонал-революціонерів» відноситься значна група організацій, що взяли за основу висунуті ідеологами «нових правих» тези про «третій шлях» і відмову від «іудо-християнства» як основи європейської цивілізації. У 1980-і роки на цьому полі активно діють Націоналістичний революційний рух (пізніше «Третій шлях»), Французька націоналістична партія, Партія нових сил, що відколулася в 1974 році від Національного фронту, Французька європейська націоналістична партія [7]. Серед груп цього типу вельми популярні ідеї європейського націоналізму, що виникає на базі європейської цивілізаційної ідентичності і по суті своїй протилежної тій, що нині формується в Євросоюзі – європейській громадянській ідентичності. Контингент подібних організацій становить переважно молодь.

Важливою проблемою є визначення особливостей право радикальної ідеології та її відмінностей від інших правих ідеологій. В даному контексті ми ви-

користаємо методологію М.Фрідена. Він вважає, що будь-яку ідеологію можна охарактеризувати як структуру, що складається з ядра, суміжних та периферійних конструктів [12, с. 77]. До прикладу, аналізуючи лібералізм, британський вчений виділяє в ньому свободу як ядро, а також суміжні концепти (права людини, демократію, громадянське рівність, правову державу) і периферійні (національну ідентичність, екологічну безпеку та ін.) концепти. Використовуючи цю методологію, можна виділити особливості праворадикальної ідеології та простежити її відмінність від інших ідеологій.

Британський політолог Е.Картер підходячи до визначення особливостей праворадикальної ідеології, визначає її через дефініції на основі негативного підходу. До таких негативних характеристик або «анти-характеристикам» нового правого радикалізму відносить, наприклад, антилібералізм – як ядро, антидемократизм, антипарламентаризм – як суміжний концепт. Відтак ідеологічна основа праворадикальних партій зводиться до елементів:

1. Відмова від основних цінностей, процедур та інститутів демократичної конституційної держави (ознака, яка робить правий екстремізм екстремістським);

2. Відмова від фундаментального принципу рівності всіх людей (ознака, яка робить правий екстремізм правим)» [11, с. 17].

Американська дослідниця Т.І. Гивенс, проаналізувавши програми праворадикальних партій Європи, вважає, що вони мають наступні спільні ознаки:

- а) анти-іммігрантська позиція;
- б) лояльність до політичної системи;
- в) прихильність ідеї «анти-істеблішменту»;
- г) криза європейської цивілізації.

Суміжними концептами визначаються:

- національна ідентичність;
- християнство;
- свобода, як основа життя;
- церква;
- держава [13, с. 38].

Усі зазначені ознаки найбільш актуалізовані в ідеології правих радикалів. При цьому слід мати на увазі, що частково вони можуть не збігатися, або їх пріоритети можуть бути іншими. Так, для правих радикалів Центральної Європи уже актуальною є проблема ромів. З одного боку, вони не є іммігрантами, але ніколи не сприймаються як «свої».

Відомий британський дослідник Р.Гріфін виділяє наступні ознаки. Як ядро визначаються:

- гібридність ідеології, яка дозволяє змішувати різні, деколи суперечливі системи, які забезпе-

чують виживання та підтримку правих радикалів.

- Формування зовнішньої ідеології – вона відкрита всім, та внутрішньої ідеології, яка відкрита лише обраним.

- Ідея культурного занепаду, яка визначається як причина соціальних, економічних та інших негараздів.

До суміжних понять відносяться:

- Антилібералізм;

- Антиконсерватизм (пов'язаний з ідеологемами революції, подолання сформованого порядку в ситуації кризи, підкресленим антиелітаризмом);

- Антиматеріалізм і антираціоналізм («ідеалізм» розглядається як потреба в утопічних цілях і міфах; акцентування волі, духу, чуттєвості; «творчий нігілізм», поєднується з опорою на насильство і руйнування як засіб очищення нації і подолання кризи);

- Націонал-соціалізм (прагнення подолати класові відмінності в рамках національної єдності);

Порівнюючи ядро та суміжні концепти правого радикалізму з консерватизмом, ми констатуємо, що ядра їх відрізняються, в той час як суміжні концепти збігаються. Це свідчить про певну спорідненість між ідеологіями, але не означає, що вони є тотожними. Певна спорідненість може означати, що політичні партії, що є носіями цих ідеологій здатні співпрацювати між собою, але якщо консерватизм є більш мобільним та здатним йти на співпрацю з ширшим колом ідеологічних носіїв, то співпраця правого радикалізму обмежена.

Останнім часом в політичній практиці можна все більше спостерігати за тим, що консервативні політичні сили переймають риторичу правих радикалів та все частіше використовують їх гасла, особливо антиіммігрантську риторичу, в своїй діяльності. Це пояснюється посиленням конкуренції в правому спектрі. Щоб забезпечити себе від конкуренції справа, консерватори змушені використовувати гасла, які прийнятні для значної частини виборців.

Таким чином, в сучасній політичній науці відсутній єдиний підхід до поняття крайніх правих партій. Водночас термін «неофашизм/неонацизм» є застарілим й не може пояснити феномен сучасних партій, більшість з яких дистанціюються від правих тоталітарних ідеологій та не визнають їх ідеологію. Термін «правий популізм» не має методологічної чіткості для використання його у якості родового поняття. Найбільш оптимальним є термін «правий радикалізм», який відображає особливості ідеології та практики крайніх правих політичних партій й може використовуватися у якості родового поняття.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Віперман В. Європейський фашизм: порівняльний аналіз 1922 -1982 / Вольфганг Віперман. – К. : Дух і літера, 2008. – 278 с.
2. Галкин А.А. Германский фашизм / А.А.Галкин. – М.: Наука, 1989. – 352 с.
3. Галкин А.А. 1995. О фашизме – его сущности, корнях, признаках и формах проявления / А.А.Галкин // Полис (Политические исследования). – 1995. – № 2. – С. 6–15.
4. Галкин А.А. Консерватизм в прошлом и настоящем / А.А.Галкин, П.Ю.Рахмшир. – М. : Наука, 1987. – 192 с.
5. История фашизма в Западной Европе / Под. ред. П.Рахмира, С.Пожарской., Г.Горошкова, Л.Гинцберга, В.Давидович. – М.: Наука, 1978. – 601 с.
6. Рахмшир П. Ю. Происхождение фашизма / П.Ю.Рахмшир. – М.: Наука, 1981. – 184 с.
7. Тэвдой-Бурмули А. И. Правый радикализм в Европе - аналитическая статья [Електронний ресурс] / А. И.Тэвдой-Бурмули. – Режим доступу : <http://www.right-world.net/news/475>
8. Шеховцов А.В. Новый правый радикализм: к вопросу об определении / А.Шеховцов// Вісник СевДТУ: 36. наук. праць. – Вип. 91. – Севастополь: Вид-во СевНТУ, 2008. – С. 141-144
9. Умланд А. Современные концепции фашизма в России и на Западе [Електронний ресурс] / Андреас Умланд. – Режим доступу : <http://magazines.russ.ru/nz/2003/5/umland.html>
10. Aufgaben, Befugnisse, Grenzen / H. Fromm, Hrsg. – Köln: Bundesamt für Verfassungsschutz, Presseund Öffentlichkeitsarbeit, 2002. – 147 s.
11. Carter E.L. The Extreme Right in Western Europe: Success Or Failure? / E.L. Carter. – Manchester: Manchester University Press, 2005. – 271 p.
12. Freedon M. Ideologies and Political Theory: A Conceptual Approach. – Oxford: Oxford University Press, 2009. – 592 p.

13. Givens T.E. Voting Radical Right in Western Europe / T.E. Givens. – Cambridge: Cambridge University Press, 2005. – 188 p.
14. Griffin R. Fascism's New Faces (and New Facelessness) in the «Post-fascist» Epoch / R. Griffin // Fascism Past and Present, West and East: An International Debate on Concepts and Cases in the Comparative Study of the Extreme Right / R. Griffin, W. Loh, A. Umland, eds. – Stuttgart: Ibidem-Verlag, 2006. – P. 29-67.
15. Mudde C. The Ideology of the Extreme Right / C. Mudde. – Manchester: Manchester University Press, 2000. – 212 p.

ДЬЕНДЬЄШИ ЛАСЛО,

студент 2-го курсу,

спеціальність «Публічне управління та адміністрування»,

Науковий керівник: кандидат історичних наук,

доцент Зан М. П.

ЕЛЕКТОРАЛЬНА УЧАСТЬ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ УГОРСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ МЕНШИНИ УКРАЇНИ

Автор аналізує проблематику участі політичних партій угорської національної меншини України у виборчих процесах. Висвітлено програмні положення «КМКС» Партії угорців України та Демократичної партії угорців України. Проілюстровано електоральні досягнення політичних партій угорської національної меншини під час місцевих виборів 2006, 2010 та 2015 років. Зроблено висновок про значний лобістський ресурс політизованої угорської етнічної громади Закарпатської області в умовах демократії та формування громадянського суспільства.

The author analyzes the issues of political parties participation of the Hungarian national minority of Ukraine in electoral processes. The programmatic provisions of the KMKS Party of Hungarians of Ukraine and the Democratic Party of Hungarians of Ukraine are highlighted. The electoral achievements of Hungarian national minorities' political parties during the 2006, 2010, and 2015 local elections are illustrated. The conclusion is made about the significant lobbying resource of politicized Hungarian ethnic community in Transcarpathian region in conditions of democracy and formation of civil society.

Актуальність теми. Національні меншини України, які компактно проживають на теренах Східної України, Приазов'я, Одещини, Буковини та Закарпаття становлять значний електоральний ресурс, який залучають політичні сили в боротьбі за владу. В свою чергу компактні ареали національних меншин накопичують власні специфічні потреби, які дещо відмінні від загальнонаціональних, водночас потребують вирішення. Варто зауважити, що в порівнянні з іншими країнами Центрально-Східної Європи (Польща, Румунія, Угорщина, Словенія), українське законодавство не передбачає окремих принципів позитивної дискримінації щодо політичного представництва національних меншин. Держава не встановлює жодних преференцій для резервування за представниками національних меншин певної кількості місць у парламенті й не надає можливостей для створення регіональних політичних партій. Водночас звернувши увагу лише на список зареєстрованих політичних партій України станом на початок 2017 року можемо знайти ряд політичних сил, які у своїх програмах та діяльності апелюють до інтересів конкретних національних меншин, етнічних або регіональних груп України [1]. Зокрема, йдеться про Слов'янську партію, політичну партію «Русичи», політичну партію «Українська Галицька партія», «КМКС «Партія угорців України» (далі – КМКС ПУУ), Демократичну партію угорців України (далі – ДПУУ), політичну партію «Циганська партія України», політичну партію «Грузинська партія України», політичну партію «Партія поляків України».

Таким чином, проблема електоральної участі національних меншин набуває особливої актуально-

сті. Насамперед з точки зору формування адекватного механізму державного регулювання діяльності політичних партій. З формального боку, вони заборонені, водночас із реального практичного боку, лідери окремих національних меншин виконують вимоги стосовно репрезентації симпатиків не менше 10-ма тисячами громадян, які мають право голосу на виборах, зібраними не менш як у двох третинах районів не менш як двох третин областей України, як бачимо, створюють подібні політичні сили. Цим самим формується парадокс протистояння між законним процесом політизації етнічності в умовах становлення громадянського суспільства та неадекватним механізмом державного етнополітичного менеджменту України. Угорська національна меншина найбільш яскраво демонструє цей конфлікт інтересів, тому представляє неабиякий науковий інтерес для дослідника.

Об'єктом нашого студії є угорська етнічна громада, яка є найбільш чисельною національною меншиною Закарпатської області. За даними перепису населення 2001 року вона складає 151 516 чол., що становить 12,1 % населення регіону. Найбільш компактні місця проживання угорців – Берегівський, Виноградівський, Ужгородський та Мукачівський райони.

Порівняно з іншими політичними партіями національних меншин, які мають виключно декларативний бренд, угорська громада Закарпаття є найбільш активною у громадсько-політичному житті України. Вже з початку 1990-х років угорські лідери долучилися до лобювання національно-територіальної автономії, сформували дієву мережу національно-

культурних товариств та відверто відстоювали власні інтереси у Верховній Раді України, обласній та окремих районних радах Закарпатської області. Про це детально йдеться в окремому розділі монографії «Електоральні процеси України в регіональному вимірі: Буковина і Закарпаття», автором якого є закарпатський етнополітолог Михайло Зан [3, с. 77–84].

Метою статті є розкриття проблематики участі політичних партій угорської національної меншини України у виборчих процесах. У контексті окресленої мети автор прагне вирішити наступні дослідницькі завдання:

- 1) проаналізувати програмні положення політичних партій угорської етнічної громади України;
- 2) висвітлити динаміку електоральної участі КМКС ПУУ та ДПУУ на прикладі місцевих виборів 2006, 2010 та 2015 років;
- 3) окреслити представництво політичних сил угорської національної меншини у місцевих органах влади Закарпатської області.

Виклад основного матеріалу. Організацію КМКС ПУУ було зареєстровано 17 лютого 2005 року. Угорськомовна аббревіатура «КМКСЗ» означає «Товариство угорської культури Закарпаття» (далі – ТУКЗ). Власне на організаційній основі цієї громадської організації угорців Закарпаття, яка діє ще з 1989 року, й формується політична партія КМКС ПУУ. Впродовж багатьох років ТУКЗ підтримує ідею надання угорцям національно-територіальної автономії. У своїх вимогах вона займає найбільш радикальну позицію, виступаючи з вимогами створення на Закарпатті адміністративно-територіальної одиниці, спочатку під назвою «Угорський автономний територіальний округ», а згодом – «Притисянський район». Певний час очільником КМКС ПУУ як і ТУКЗ був закарпатський політик-радикал, екс-депутат Верховної Ради України (березень 1998 – квітень 2002 року) Міклошш Ковач.

3 березня 2014 року політичну партію КМКС ПУУ очолює Василь Брензович, депутат Верховної Ради України. В його передвиборній програмі у народні депутати України фактично віддзеркалені головні положення програми КМКС ПУУ:

- 1) національні меншин повинні мати право на гарантоване представництво у Верховній Раді України;
- 2) розширення сфери застосування національних мов (в населених пунктах, де мешкає хоча б 10 % населення, яке належить до національної меншини, потрібно забезпечити двомовність документації, діловодства та офіційних надписів);
- 3) держава повинна фінансувати інститути, що забезпечують збереження культури національних меншин, підтримувати діяльність церков та забезпечити повернення церковного майна;
- 4) держава має реабілітувати закарпатських угорців, жертв сталінських репресій та забезпечити грошову компенсацію;
- 5) необхідним є забезпечення самоврядного статусу Закарпаття згідно референдуму 1991 року;
- 6) у рамках адміністративної реформи потрібно створити Притисянський район, що об'єднуватиме населені пункти, де мешкає більшість угорського населення;
- 7) для керування угорськомовними закладами освіти потрібно створити спеціальне обласне управління угорськомовними навчальними закладами [6].

Інша політична сила – ДПУУ зареєстрована 24 березня 2005 року. Головою партії став колишній

мер м. Берегово та екс-депутат Верховної Ради України, лідер Демократичної спілки угорців України Іштван Гайдош. 3 грудня 2014 року її очолює Ласло Зубанич. Членами Демократичної спілки угорців України, яка була заснована ще в 1991 році, є 15 колективних та 11 регіональних організацій, створених у 11-ти областях України, в тому числі у Автономній республіці Крим, Київській, Львівській, Дніпропетровській, Івано-Франківській та Закарпатській областях, які об'єднують понад 25 тис. чоловік.

На відміну від КМКС ПУУ ДПУУ займає менш радикальні позиції. Стосовно захисту прав національних меншин, у першу чергу угорської етнічної громади, партія виступає за:

- 1) національно-культурну автономію під егідою Національної Ради угорців;
- 2) підтримку громадських організацій національних меншин;
- 3) введення подвійного громадянства;
- 4) запровадження діловодства на угорській мові;
- 5) особливу увагу щодо проблем соціально-економічного розвитку закарпатського регіону (створення пункту перетину кордону між с. Нодьполадь та Нодьгодош; дозволу на перетин кордону автотранспортом у пункті Малі Селменці – Велке Селменце; спрощення заснування та діяльності прикордонних спільних підприємств; прокладання автомагістралі у с. Дийда з введенням нового пункту перетину кордону; введення обмеженого руху вантажного транспорту на пунктах перетину в смт. Вилок та с. Астей);
- 6) створення окремого управління угорськомовною освітою в регіоні (що співпадає з позицією КМКС ПУУ – Л.Д.).

Як зауважує дослідниця-політолог Беата Попович, КМКС ПУУ та ДПУУ фактично борються за підтримку серед угорців Закарпаття. Протиріччя між КМКС ПУУ та ДПУУ віддзеркалюють відносини між двома провідними політичними партіями Угорщини – правоцентристської Фідес – Угорський громадянський союз (лідер Віктор Орбан) та Угорської соціалістичної партії (лідер Дюла Мольнар) [7, с. 95–96]. На парламентських виборах 2010 року в Угорщині перемогу отримала Фідес. Закономірно, ця ситуація справила свій безпосередній вплив і на терени Закарпатської області, коли посилювався вплив КМКС ПУУ.

В умовах партійного протистояння із середини 2000-х років угорська громада краю на рівні представництва в органах місцевого самоврядування фактично ділила своїх представників на половину. За результатами виборів 26 березня 2006 року обласні організації КМКС ПУУ та ДПУУ подолали 3 % бар'єр і отримали відповідно 5 та 4 мандати в Закарпатській обласній раді. Успіхом КМКС ПУУ стало обрання заступника голови партії Ласло Брензовича заступником голови Закарпатської обласної ради [3, с. 83–84].

16 квітня 2006 року політичні сили, які отримали перемогу на виборах до обласної ради підписали угоду про створення коаліції. До коаліції увійшли обидві партії угорців: Блок «Наша Україна» (30 депутатів), 12 депутатів від БЮТ (фундатори партії «Батьківщина» на Закарпатті), Соціалістична партія України (4 депутати), ПУУ (5 депутатів), ДПУУ (4 депутати) та Партія регіонів (15 депутатів). Дослідниця Наталія Шипка принагідно зазначила, що «не слід очікувати примирення від входження угорських партій до єдиної коаліції, скоріш за все цей крок був вимушений, і зроблений лише з метою формування більшості в Закарпатській обласній раді» [9, с. 53].

На першій сесії Закарпатської обласної ради V

скликання, що відбулась 18 квітня 2006 року було обрано голів комісій. КМКС ПУУ та ДПУУ отримали по одному представнику голів комісій: з питань транскордонного співробітництва – Елемир Кевсегі (ДПУУ), з питань освіти, науки, культури, духовності, молодіжної політики, фізкультури та спорту, національних меншин та інформаційної політики – Ілдіко Орос (КМКС ПУУ).

За результатами наступних місцевих виборів 31 жовтня 2010 року до Закарпатської обласної ради VI скликання, яка складалася із 108-ми депутатів, з 8-ми партій які подолали прохідний бар'єр, дві угорські партії отримали тільки 7 депутатських місць, тобто набрали 35 810 голосів. Із двох угорських партій КМКС ПУУ в залученні голосів за партійними списками провела кращу роботу. Перевищивши 3 % бар'єр, за партійними списками, мандати отримали Мікловш Ковач, Ласло Бреззович та Шандор Мілован. Список партії виборці підтримали 20 456 голосами. Водночас з кандидатів КМКС ПУУ до обласної ради в одномандатних округах не пройшов ніхто [3, с. 84].

Натомість кандидати партії ДПУУ здобули переконливу перемогу в одномандатних округах. У місті обласного підпорядкування Берегово по виборчому округу № 2 мандат отримав Габор Кінч, № 17 Берегівського району – Чаба Петер, № 18 – Іштван Медвідь, № 23 Виноградівського району – Кароль Резеш. У містах обласного підпорядкування та у районних органах самоврядування дві угорські партії отримали загалом 82-х депутатів (ДПУУ – 49, а «КМКС» ПУУ – 33 мандати). У міських та в сільських депутатських корпусах ДПУУ мала 523, а «КМКС» ПУУ – 235 депутатів. Відбулося зростання кількості угорських депутатів у районних центрах, де переважно проживають угорці. З 69-ти населених пунктів, де переважно проживають угорці, сільськими головами було обрано 41-го кандидата від ДПУУ. Тільки в 9-ти селах сільськими головами стали висуванці КМКС ПУУ [8].

Скорочення кількості депутатів місцевих рад та запровадження нової системи місцевих виборів у 2015 році спонукали угорські політичні сили шукати порозуміння під час місцевих виборів цього ж року. Переговори між КМКС ПУУ, яку очолив Ласло Бреззович та ДПУУ, яку очолив Ласло Зубанич, щодо об'єднання активізувалися влітку 2015 року за прямого сприяння державного секретаря з питань національної політики канцелярії прем'єр-міністра Угорщини Арпада Яноша Потапі. Ще на етапі переговорів 14 серпня за результатами зустрічі керівники угорських організацій прийняли спільне звернення до керівництва держави з приводу друку угорських бюлетенів угорською мовою в районах компактного проживання меншини, а також утворення виборчих округів із врахуванням етнічної більшості, яке знову залишилося без відповіді [4]. У м. Берегові 5 вересня 2015 року відбулася спільна конференція партійних організацій КМКС ПУУ та ДПУУ, на якій було затверджено підписану керівниками політичних сил Угоду про співпрацю на виборах до місцевих рад 2015 року. Було досягнуто угоди, що в Закарпатську обласну раду буде сформований один партійний список від КМКС ПУУ, до якого 50/50 ввійдуть і представники ДПУУ. Водночас до керівних органів територіальних громад нижчого рівня – районних і міських рад, були повинні відбиратися особи, які мали найбільший авторитет на місцях [5, с. 395–396].

За результатами місцевих виборів 25 жовтня 2015 року КМКС ПУУ отримала досить вагомі результати. Так, у Закарпатській обласній раді її фракція складала 8 осіб з 64-ти депутатів. Берегівська місь-

ка рада – 12 з 26-ти, у Чопській міськраді партія мала другу за розміром фракцію у 7 осіб з 26-ти (найбільша – «Єдиний центр» налічує 8 осіб). У Берегівській районній раді КМКС ПУУ має найбільшу фракцію – 12 з 34-х, 4 особи з 39-ти представляють КМКС ПУУ у Мукачівській районній раді, перша за розміром фракція у 8 осіб – в Ужгородській районній раді. 4 особи від КМКС ПУУ було обрано до ради у Тячівській міській громаді. Також за підтримки КМКС ПУУ обрано 11 голів сільських органів самоврядування. ДПУУ отримала за результатами виборів таку кількість депутатських мандатів: Берегівська районна – 7, Виноградівська районна – 4, Чопська міська – 12.

Як констатує експерт Українського незалежного центру політичних досліджень Юлія Каздобіна, «після закінченні виборів у Партії угорців на Закарпатті опинилась золота акція, адже в обласній раді створився такий баланс сил, за якого вона могла увійти у будь-яку з двох можливих коаліцій, разом з тим, жодна коаліція не була можливою без її участі. В результаті, після невдалої спроби «Єдиного центру» Віктора Балоги створити коаліцію з партією «Батьківщина» (для обрання голови місцевої «Батьківщини» Олександра Каменяша головою Закарпатської облради не вистачило одного голосу), депутати облради від партії КМКС ПУУ погодились на утворення коаліції разом із партією «Солідарність» [4]. Згодом голова Закарпатської обласної державної адміністрації Геннадій Москаль запропонував КМКС ПУУ посаду першого заступника голови ОДА, посади заступників директорів департаментів охорони здоров'я, освіти, соціального захисту та заступника начальника управління культури. Лідер депутатської групи КМКС ПУУ Йосип Борто назвав такі пропозиції прийнятними. Як результат, очільником Закарпатської обласної ради було обрано представника партії влади «Солідарність» Михайла Рівіса, а представник КМКС ПУУ Йосип Борто став його першим заступником. 25 січня Геннадій Москаль призначив своїм заступником Віктора Мікуліна, який на останніх місцевих виборах балотувався до Закарпатської обласної ради від КМКС ПУУ по 52 виборчому округу.

Київська дослідниця, завідувач сектору етнополітики відділу розвитку політичної системи Національного інституту стратегічних досліджень Анастасія Дегтеренко у актуальній аналітичній записці зазначила, що російська агресія проти України та негативна громадська думка щодо пропозиції Мінських домовленостей надати «особливий статус» для окремих районів Донецької та Луганської областей суттєво вплинули на політичну позицію угорських політичних сил на Закарпатті. Зокрема, після 2015 року угорська громада та офіційний Будапешт знизили рівень публічної підтримки та вимог щодо створення Притисянського автономного району. Натомість значна увага приділяється випереджальним заходам, що мають на меті спростувати прагнення угорської громади Закарпаття відокремитися від України заради приєднання до Угорщини. На додаток, місцеві угорські організації не висловлюються на підтримку ідеї так званого подвійного громадянства, яку просуває в самій Угорщині напередодні парламентських виборів правляча партія «Фідес». На даний момент ключовими напрямками діяльності угорських організацій залишаються просвітницькі та культурні заходи [2]. Зокрема на всіх можливих публічних майданчиках України, Угорщини та структур Ради Європи і Європейського Союзу очільники КМКС ПУУ піднімають питання критики ст. 7 новоприйнятого Закону Україну «Про освіту» (5 вересня 2017 року), яка в

перспективі звужує (тільки дошкільна та початкова освіта – Л.Д.) рівень застосування угорської мови в навчальному процесі.

Висновки. Таким чином, проаналізований досвід електоральної участі політичних партій угорської національної меншини України засвідчує потенціал цілком адекватного представництва та захисту власних інтересів на регіональному рівні. Етноментальні стереотипи групової самоорганізації, апеляція до політики пам'яті та активна підтримка з боку Угор-

щини з одного боку, формують власний стабільний електоральний ресурс, з іншого – поповнюється потенціал лідерів думок, які активно включаються в мережу національно-культурних товариств і політичних партій угорської громади. В подібних умовах, навіть попри розмежування на дві політичні сили, лідери угорської національної меншини залишаються важливими акторами регіонального політику Закарпаття.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Відомості щодо зареєстрованих у встановленому законом порядку політичних партій станом на 18 січня 2017 року [Електронний ресурс] / Департамент державної реєстрації та нотаріату. – Режим доступу : http://ddr.minjust.gov.ua/uk/ca9c78cf6b6ee6db5c05f0604acdbdec/politychni_partiyi/
2. Дегтеренко А.М. Процеси політизації етнічності в Україні: загрози та можливості для державної політики в умовах зовнішньої загрози [Електронний ресурс] / Анастасія Миколаївна Дегтеренко. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/content/articles/files/Degterenko-15095.pdf>
3. Зан М. Етнополітичні процеси на Закарпатті: історична ретроспектива та сучасний стан / Михайло Зан // Електоральні процеси України в регіональному вимірі: Буковина і Закарпаття: монографія / Під ред. А. Круглашова і М. Токаря; [Ред. коллег. : М. Зан, М. Гуйтор, Ю. Остапеч, Н. Ротар; Відп. за вип. М. Токар]; НДІ політичної регіоналістики (Ужгород), НДІ європейської інтеграції та регіональних досліджень (Чернівці). – Ужгород : Поліграфцентр «Ліра», 2014. – С. 66–100.
4. Каздобіна Ю. Питання децентралізації в контексті забезпечення прав національних меншин на прикладі угорської меншини Закарпаття [Електронний ресурс] / Юлія Каздобіна. – Режим доступу : http://www.ucipr.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=8:pitannya-decentral-zac-v-konetkst-zabezpechennya-prav-nac-onalnih-menshin-na-priklad-ugorsko-menshina-zakarpattya&catid=8&lang=ua&Itemid=201
5. Остапеч Ю.О. Електоральна поведінка та представництво в органах влади угорської громади Закарпаття / Юрій Олександрович Остапеч // Гілея: науковий вісник. – 2016. – Вип. 113. – С. 392–397.
6. Передвиборна програма кандидата у народні депутати України Брензович Василя Івановича від «КМКС» Партії угорців України. Рукопис. На 2 стор.
7. Попович Б. Етномове соціальне розмежування як фактор формування партій національних меншин в Україні / Беата Попович // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія : Політологія, Соціологія, Філософія. Вип. 15. – Ужгород : Видавництво УжНУ «Говерла», 2010. – С. 94–100.
8. Угорці у місцевих органах самоврядування та у виконавчій владі [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.uzhgorod.net.ua/news/44979>
9. Шипка Н.П. Угорська національна меншина у виборчих процесах незалежної України / Наталія Петрівна Шипка // Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Сер. : Політологія. – 2008. – Т. 79. – Вип. 66. – С. 49–55.

ДОМАШИЧ ТАРАС,

студент 5-го курсу,

спеціальність «Політологія».

Науковий керівник: к. політ. н.,

доцент Веґеш І. М.

«ЯДЕРНИЙ СТАТУС ДЛЯ УКРАЇНИ: СИГНАЛ «SOS» ЧИ ВТРАЧЕНА ІЛЮЗІЯ?»

В статті ми проаналізували історію відмови Україною від ядерного статусу та ядерної зброї, а також вивчили думки експертів з цього приводу. В результаті ми зробили висновок про те, чи можливо відновити такий статус для нашої держави сьогодні.

In the article, we analyzed the history of Ukraine's refusal of nuclear status and nuclear weapons and the experts' views on this issue. As a result, we concluded whether it is possible to restore such a status to our state today or not.

Актуальність теми. Відсутність впевненості в майбутньому, пов'язана з політичною та військовою ситуацією в Україні породжує нові страхи та необхідність у пошуках нових (чи відновлення старих) способів вирішення конфлікту. І зовсім не дивно, що дана тема активізувалася в період кризи, коли невідомість на міжнародній арені спонукає українських політиків погратися із настроями громадян у гру «от якби Україна не відмовилася від ядерної зброї, з

нами б говорили і поводитися інакше».

Метою дані статті – є дослідити, чи стане відновлення ядерного статусу для України відправною точкою до вирішення військового конфлікту.

Питання ядерного статусу в Україні стало об'єктом дослідження багатьох вітчизняних дослідників, науковців та журналістів. Серед них: Костенко Ю., Радчук О., Бень А., Творун П., Бордрук О. та інші.

Виклад основного матеріалу. Коли наприкінці 80-х, початку 90-х з'явилася тенденція розпаду Радянського Союзу, який був принциповим і єдиним членом від цілого регіону в «ядерному клубі», це викликало занепокоєння про те, що ж буде з ядерними арсеналами, які зосереджені в Україні, Білорусі та Казахстані. З'явився страх того, що замість одного члена «ядерного клубу», з'явиться відразу чотири, і це вплине на баланс і, отже, на всю систему глобальної безпеки. Почалися поїздки високих офіційних осіб з Європейського Союзу (тоді ще майбутнього), США, в результаті чого влітку, а саме 16 липня 1990 року, в Україні приймається декларація про державний суверенітет. У цій декларації вже було зафіксовано, що Україна в майбутньому буде прагнути до без'ядерного статусу, що вона буде виконувати 3 принципи: не приймати, не виробляти і не поставляти ядерну зброю. Ось від цієї декларації пішов перший сигнал світовій спільноті, що все буде спокійно. Саме з того часу єдності з цього питання ані серед українських політиків, ані серед самих громадян не було. Після проголошення Україною незалежності постало питання про подальшу долю потужного ядерного арсеналу, який знаходився на її території. Це питання було одним з ключових для подальшого розвитку молодого української держави, оскільки США та Росія однозначно бажали бачити Україну без'ядерною державою, і тиснули на неї з метою того домогтися [2]. Державне керівництво, головним чином через позиції тодішніх президента та голови СБУ, відразу пішло шляхом найменшого спротиву і почало активно декларувати наміри про відмову від ядерної зброї та позбавлення України ядерного статусу.

З перших років незалежності України було проведено ряд зустрічей та підписання домовленостей про повну відмову від ядерної зброї та відповідно – ядерного статусу. Так, 16 листопада 1994 року Україна приєдналася до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 року. Цими діями було затверджено, що Україна є власником всієї ядерної зброї, яку отримала у спадок від СРСР та має наміри повністю її позбутися, використовуючи надані атомну енергію винятково у мирних цілях [4]. 5 грудня 1994 року між Україною, Російською Федерацією, Великою Британією та Сполученими Штатами Америки було підписано так званий Будапештський меморандум. У рамках угоди вищеперераховані країни дали гарантії щодо територіальної цілісності «у відповідності з принципами Заключного акту ОБСЄ». Добровільна відмова України від ядерної зброї трактувалася, як перша подібна акція у світовій практиці на фоні бажання інших держав отримати контроль над військовим атомом. Проте залишається відкритим питання: куди ж поділася вся вивезена зброя з території України? І яким саме чином вона вивозилася?

Саме недотримання умов Будапештського меморандуму і є найбільшим викликом для України в наші дні, з огляду на теперішні обставини. Зокрема, Росія вдалася до відвертої збройної агресії, в результаті якої був анексований Крим і був ініційований та досі триває збройний конфлікт у Донецькій та Луганській областях. Не дотрималися своїх зобов'язань і США з Великобританією. Крім запровадження економічних санкцій і засудження агресії з боку РФ, фінансової й організаційної допомоги для України, інших кроків ці дві країни не зробили. Однак у тексті самого договору від 1994 року конкретних кроків щодо того, як діяти державам-гарантам в умовах порушення домовленостей однією з країн, немає.

Росія вдавалася до порушення Будапештського

меморандуму й у попередні роки. Так, за його умовами, країни-гаранти мали б утримуватися від будь-якого тиску на Україну, в тому числі й економічного. «Газові війни» 2008-2009 років та подальший політичний шантаж української влади не можна назвати інакше, ніж грубими порушенням умов меморандуму. Звісно, в такому разі виникає цілком логічна теза, що задля відновлення гарантій безпеки, Будапештський договір варто як мінімум переглянути, а як максимум – скасувати рішенням уповноваженого органу, тобто Верховної Ради. Та чи призведе таке рішення до автоматичного відновлення ядерного статусу України – питання й досі дискусійне.

Спробуємо узагальнити, що саме ми втратили і щоб змінювалося, якби ядерна зброя залишилася на території України? Що було достеменно відомо – так це те, що на нашій території дислокувалися два типи стратегічних ядерних озброєнь: 176 міжконтинентальних балістичних ракет (МБР) – 130 рідкопаливних СС-19 та 46 твердопаливних СС-24, та важкі бомбардувальники з крилатими ракетами, а також різноманітна тактична ядерна зброя.

Ракети були розташовані в 176 шахтних пускових установках (ШПУ) у чотирьох дивізіях 43-ї стратегічної армії. Найбільш потужні, твердопаливні ракети останнього (на той час) покоління СС-24 виробництва українського «Південмашу», дислокувалися у Миколаївській і Кіровоградській областях. Американці їх називали «Сатана». Одна ракета несла 10 боеголовок. Вона настільки була руйнівною, що навіть в Америці на той час не було аналогічних носіїв із такою кількістю боезарядів і такої потужності. Рідкопаливні дислокувалися на території ракетної армії у Вінницькій та Хмельницькій областях [4].

За підрахунками різних дослідників Україна у вигляді ядерної зброї мала мільярдні ресурси, які (за досить обережними підрахунками) обчислювалися сумою до 7 державних бюджетів. В такому випадку наша держава повинна була заявляти власну ціну та умови, на яких ми б могли погодитися роззброюватися, виходячи зі свого національного інтересу.

Якщо уявити, що Україна могла б свого часу не відмовитися від ядерних озброєнь, то такий крок повністю змінив би її геополітичне позиціонування. Втім, напевно чи на користь незалежності: відмова від ядерних озброєнь у 1994 році фактично означала можливість повного виходу України з лап колишнього СРСР. І якщо геополітично це вдалося в 90-х роках минулого сторіччя, то процес «розлучення» в економічній площині та позбуття впливів РФ відбувається лише зараз. Розплата за це – анексований Крим та тисячі вбитих і поранених українських солдат на Донбасі, мільйони зламаних долів.

Втрата Україною ядерного статусу від самого початку не була однозначно сприйнята у вищих політичних колах країни. Аналітики зазначають, що наша держава має всі необхідні технічні можливості для виготовлення та зберігання ядерної зброї, але для цього потрібна політична воля та наявність великих фінансових вкладень.

Досить цікавою є думка керівника Дніпропетровського філіалу Національного університету А.Шевцова, який вважає, що при наявності політичної волі і 1 млрд доларів знадобиться лише півроку. Вчений вважає, що Україна спроможна створити ядерні боеприпаси, як на основі збагаченого урану, так і на основі плутонію. Найбільш простим для нас може бути так званий «плутонієвий шлях» розробки ядерної зброї. Вартість невеликого реактора-виробника збройного плутонію Pu-25 та радіохімічного заводу буде коштувати декілька десятків млн доларів. Ще більше витрати можна зменшити за

рахунок виділення плутонію із ТВЕЛів. Точність рахунків ядерних матеріалів МАГАТЕ, яка дорівнюється 99%, дає змогу на «втратах» 1 % плутонію, щомісячно отримувати по одному ядерному боезапасу. Плутонієвий шлях дасть змогу Україні у стислі строки бути володарем 100 ядерних зарядів середньої потужності у межах 15 кг [5].

Шлях створення ядерної зброї на основі збагаченого урану 11-235 до 90% рівня, більш дорожчий оскільки більш технологічний. Але все необхідне Україна має, створення спеціальних високошвидкісних центрифуг – питання залучених коштів та часу. Таким шляхом пішли Пакистан та Індія та порогові держави Бразилія і Аргентина. Академік НАНУ В.Баряхтар вважає, що при порівнянні України та Індії і Пакистану, Україна навіть при дуже поганих обставинах могла значно швидше стати ядерною державою із ядерною зброєю ніж дві останні країни [6]. Ці думки можна знайти в статті Снігірьова Д., який є представником праворадикальної сили, які активніше за всіх виступають за повернення ядерної зброї та відновлення ядерного статусу для України. Проте, незважаючи на досить ефективне рішення, в розвитку такого ходу подій все ж залишається багато «але» та «якби».

Серед експертів та науковців існують думки з приводу одобрення рішення щодо відмови від ядерного статусу Україною. Наприклад Копчинський Г., незалежний експерт, экс-голова «Держатому» у своєму інтерв'ю для одного із Інтернет-видань заявив: «На мій погляд, вона (Україна) тільки виграла від цього, і при цьому нічого не втратила. Вона отримала достатній авторитет в світі, і сьогодні, коли ведуться розмови про відновлення ядерного статусу України, мені здається, ті, хто проповідує подібного роду ідеї, слабо уявляють собі, про що вони мова ведуть. Для того, щоб володіти ядерною зброєю, потрібно мати високо збагачений уран або плутоній. У природному урані ділиться ізотоп - уран-235, це на 0,7% за вагою. В бомбі його повинно бути не менше 90%, а якщо говорити про плутоній, то для того, щоб його взяти з опроміненого на атомних станціях палива, треба мати потужності заводу з вилучення. Все це коштує десятки мільярдів доларів. Для України в найближчому майбутньому це абсолютно невідомі речі» [5].

Цікаво і те, що за дослідженнями різних соціологічних груп, від 49 до 81% українців підтримують відновлення державою статусу ядерної. Згідно з опитуванням Інституту досліджень регіонального розвитку України, на запитання: «Чи підтримуєте ви повернення Україні статусу ядерної держави?», - ствердно відповіли 81,8% громадян, проти – 7,6 %, не визначилися – решта [1]. Про це свідчать також

електронні петиції, оприлюднених на сайті Президента України протягом 2015-2016 років.

Питання щодо відновлення ядерного статусу можна було знайти у передвиборчих програмах наших політиків. Скоріш за все, популярність тези про відновлення ядерного статусу політики переважно правого спрямування, а також відверті популісти використовують для мобілізації своїх потенційних виборців. Перші спекулюють на ідеях показати силу й навіть страх на будь-яких потенційних ворогів, щоб з Україною почали рахуватися в світі. Другі – просто використовують ностальгічні настрої деяких українців, які скупчили за колишньою «ядерною потужністю» СРСР.

Насправді, якщо припустити, що в Україні досі є необхідний науково-дослідний та виробничий потенціал для відновлення ядерного озброєння, потрібно мати ще необхідні складові – збагачені уран чи плутоній. Цілком імовірно, щоб відновити ядерний статус, потрібні тривалий час і великі кошти. Наразі ані першого, ані другого Україна не має: час був втрачений раніше, а спонсорувати десятки мільярдів доларів в українське ядерне озброєння ніхто не наважиться – це затратно небезпечно.

Навіть якщо втілити в життя ідею Шевцова А., про якого й вже писали раніше, то є ще й низка інших факторів, які стоять на заваді відновленню ядерного статусу. Це й можливість отримати негативну реакцію світової спільноти в разі здійснення такого кроку з подальшою ізоляцією. А для денонсації Будапештського меморандуму, як слушно зазначають експерти, українському парламенту необхідно буде на офіційному рівні визнати військову агресію Росії та оголосити їй війну. Адже зараз РФ хоч і воює з українськими Збройними силами, однак офіційно це спростовує, тоді як українська влада й до сьогодні називає військові дії на сході України антитерористичною операцією.

Висновок. Таким чином, на сьогодні в Україні все активніше розгортаються дискусії щодо відновлення ядерного статусу. Багато зауважень серед експертів з приводу того, що не варто було вивозити з території України ядерну зброю та приєднувати до відповідних домовлень. Проте час вже втрачено і говорити про те, що могло би бути, а що ні, на теперішньому етапі є недоречним, або ж, як кажуть серед народу, «поїзд поїхав». Тому наразі для України це втрачена ілюзія і немає іншого шляху, окрім як будувати й розвивати потужні власні Збройні сили. Можливо, з роками Україна, оздоровивши економіку й набувши геополітичної ваги, зможе завдяки науковому потенціалу розробити схожу за властивостями, але альтернативну ядерній зброю. За що не отримає санкцій та ізоляції з боку світової спільноти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Боднар-Коваленко І. Ядерний статус як гарант безпеки України [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://azov.press.ukr/yaderna-zbroya-yak-garant-bezpeki-ukraini>
2. Бодрук О. Ядерне роззброєння України у світлі нових світових тенденцій [Електронний ресурс] / Олег Бодрук // Воєнна історія – №5-6 – 2003. – Режим доступу: http://warhistory.ukrlife.org/5_6_03_2.htm
3. Закон України «Про приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 року» [Електронний ресурс] / Відомості Верховної ради України. – №47. – Ст. 421. – 1994. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/248/94-%D0%B2%D1%80>
4. Костенко Ю. 10 міфів про ядерне роззброєння України [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/25330328.html>
5. Повернення ядерного статусу Україні: дорого і (не)можливо [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://rian.com.ua/analytics/20161024/1018037642.html>
6. Снігірьов Д. Ядерний статус України [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://glavred.info/politika/yaderniy-status-ukrayini-mif-chi-realist-379961.html>

ІВАНЧО АНАСТАСІЯ,

студентка 6-го курсу,

спеціальність «політологія».

Науковий керівник: кандидат філософських наук,

доцент Буркало В. В.

КОМУНІТАРИСТСЬКІ КОНЦЕПЦІЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ

У статті досліджуються особливості комунітаристських концепцій справедливості. Охарактеризовано комунітаристські погляди на соціальну справедливість з позиції авторів (Ч. Тейлор, Дж. Сендел, М. Уолцер, А. Макінтайр), які, при всіх відмінностях між ними, містять в собі щось спільне.

Ключові слова: комунітаризм, справедливість, комунітаристські концепції справедливості, філософська думка, комунітаристи, комуна

COMMUNITY CONCEPTS OF JUSTICE

The article investigates the features of communitarian conceptions of justice. The communitarian views on social justice have been characterized from the standpoint of the authors (Ch. Taylor, J. Sandel, M. Walzer, A. Macintyre), which, with all the differences between them, contain something in common.

Key words: communitarianism, justice, communitarian conceptions of justice, philosophical thought, communitarian, commune

Актуальність теми. Комунітаризм є досить новим напрямком в сучасній політико-філософській думці. Сформувавшись в 80-х роках ХХ ст. в Сполучених Штатах в руслі моральної і політичної філософії, комунітаристські теорії справедливості змушують звернутися до тих питань і проблем, які хвилювали людство з часів Французької революції, а саме до проблеми солідарності і братерства. Незважаючи на те, що комунітаризм виник не так давно, до його попередників відносять Аристотеля, Фому Аквінського, Руссо, Гегеля та Грамши. Справедливість, яку розглядають ліберали, це справедливість з точки зору вільного раціонального індивіда, зануреного в систему взаємодій з такими ж індивідами. Але відразу ж з'являється і протилежність індивідуалізму - комунітаризм. Треба було пояснити, як же бути з колективами (соціальними спільнотами) та їх претензіями на справедливість? Наприклад, що робити у випадку сім'ї: визнати, що ліберальна справедливість тут не придатна? Чи потрібно інше пояснення справедливості? Тоді як бути з претензіями ліберальної теорії на універсальність? 1980-ті роки характеризувалися в політиці західних країн поверненням до цінностей та ідеалів індивідуалізму, вільного ринку та класичного капіталізму, в економічній політиці процвітали «рейганоміка» та «тетчеризм», в політичній філософії ці роки виявилися відкриттям протилежної течії - комунітаризму, який основним суб'єктом соціальної дії визначав не особистість, а «спільноту».

Мета статті полягає в дослідженні основних підходів до розв'язання проблеми справедливості в комунітаристських концепціях, виявлення їх специфіки.

Виклад основного матеріалу. Поняття суспільства, або комуни є одним з основоположних понять, до яких звертаються комунітаристи. На думку російського дослідника Кашнікова, комуна постає як «спільнота людей, які поділяють загальні цінності і історію, спільно беруть участь в діях і прагнуть солідарності» [2, с. 188]. Комунітаристи надають пріоритетного значення общині і не погоджуються з ліберальним визначенням суспільства як кооперативного підприємства для реалізації індивідуальних цілей. Згідно комунітаристського підходу, цілі індивідів визначаються суспільством, членами якого вони є. Комунітаристи наголошують на тому, що цілі не

можуть існувати незалежно від суспільства, як це стверджує Ролз. «Індивіди наслідують певний простір в рамках взаємообумовленої безлічі соціальних відношень. Якщо вони позбавлені цього простору, вони ніхто, або в кращому випадку чужинці або вигнанці» [3, с.50].

Вихідним положенням комунітаризму є принцип відповідальності індивіда перед суспільством як необхідної передумови реалізації ним своїх соціальних обов'язків і втілення суспільних цінностей в загальну систему культури [4, с. 17]. З комунітаризмом тісно пов'язана проблема самовизначення індивіда (self-determination) та вибір ним так званої «концепції блага» (conception of the good life).

Представники цього філософського підходу визнають право кожного на визначення власного «сценарію» життя, який відповідає його цілям та інтересам, допомагає удосконалити природні здібності та реалізувати можливості творчого росту. При цьому головною особливістю комунітаризма є те, що кожна індивідуальна концепція повинна відповідати вимогам політики загального блага, яку відстоює держава. Дана соціально-філософська позиція виявляється в запереченні однієї з центральних ідей лібералізму, а саме ідеї нейтральної держави. Комунітаристи висловлюють думку, що держава не може бути нейтральною щодо різних концепцій блага, а повинна встановлювати певні стандарти, до яких би прагнули усі члени суспільства.

В комунітаристських концепціях справедливості саме державі надається виключне право у ранжуванні різних концепцій блага і встановленні певного суспільного ідеалу, з яким повинні співвідносити індивідуальні концепції блага всі члени суспільства. Визначення суспільної концепції блага здійснюється на засадах так званого «принципу контрибуції (або внеску)». Даний принцип передбачає встановлення цінності тієї чи іншої концепції блага з точки зору внеску у загальний добробут соціуму. Найбільш оптимальною вважається та концепція блага, яка забезпечує найбільший вклад в суспільний розвиток. Отже, вибір певного способу життя детермінується суспільно визначеними вимогами, які забезпечують досягнення загального блага. Відтак, одна з фундаментальних ідей лібералізму про рівність всіх концепцій блага не визнається авторами комунітаристських теорій.

Таким чином, комунітаристи відстоюють таку концепцію справедливості, згідно якої держава приймає ту концепцію блага, яка захищає культурні традиції, відстоює право на встановлення певного суспільного ідеалу, тобто віддає перевагу політиці загального блага передполітикою нейтральності.

Комунітаристи будують свою концепцію справедливості на основі розрізнення ідеального та неідеального суспільств.

Ідеальне суспільство – це така форма організації співжиття, яка передбачає єдність інтересів, цілей, потреб, де має місце синтез всіх наявних концепцій блага. Принципи соціальної справедливості в ідеальному суспільстві трактують як такі, що забезпечують певні умови для реалізації основних засад справедливого суспільства. Неідеальне суспільство існує в умовах згоди, яка була реалізована на підвалинах упередженості. Порівнюючи ідеальне та неідеальне суспільство, варто відзначити, що перше є гіпотетичною філософською конструкцією, а друге, можливо втілити в дійсну соціальну практику людини.

Отже, необхідною умовою розвитку індивідуальних здібностей італантів, є наявність певного «соціального середовища», яке визначає суспільні пріоритети і цілі, сприяє становленню особистості. Усвідомлення належності до певної спільноти та прагнення досягти загального блага є, на думку комунітаристів, однією з основних умов становлення соціальної справедливості [2, с. 189].

Одним з найбільш послідовних критиків ліберальної концепції справедливості і яскравим представником комунітарного напрямку філософії став наприкінці XX століття американський філософ шотландського походження Аласдер Макінтайр. Концепція справедливості А. Макінтайра відноситься до так званих аристотеліанських теорій, в її основі лежить класична етика чесноти. Теорія філософа, згідно з аналізом дослідника Григорія Карнаш, являє собою «спробу реконструкції класичної аристотелівської моделі поліса як спільноти, заснованої на розділенні всіма його учасниками концепції благ і чеснот» [4, с. 18].

Співтовариство є ключовим поняттям теорії справедливості А. Макінтайра, як, втім, і інших комунітаристів. Істотним недоліком ліберальної концепції справедливості, згідно А. Макінтайра, є відсутність в них поняття заслуг. Цю особливість ліберального підходу до питання справедливості Макінтайр пояснює тим, що він позбавлений «найважливішого уявлення про політичну комуну як загального проекту переслідування блага. Оскільки тільки в рамках комуні, спільних для всіх її членів практик, можна визначити, який внесок кожного в загальне благо, і, відповідно, встановити справедливий розподіл на підставі заслуг. Ліберальні ж теорії виходять з уявлення про суспільство як про «збори чужаків», позбавлені загальної моральної субстанції (загального блага), тому критерій заслуг виявляється тут непридатним» [4, с. 18].

Поняття заслуги є ключовим в концепції А. Макінтайра. Саме заслуги людини перед спільнотою, її внесок у загальне благо визначає її положення в системі розподілу матеріальних і нематеріальних благ спільноти. Ієрархія членів суспільства, їх положення визначаються на підставі оцінки їх заслуг перед групою, оцінки їх внеску в загальне благо. Самі соціальні практики, в такому випадку, повинні бути ієрархізовані відповідно до їх користі для суспільства: повинна бути визначена цінність тих чи інших видів діяльності, і те, якою мірою вони сприяють збільшенню загального блага.

Теорія А. Макінтайра може бути визначена не

тільки як комунітарна, але, відповідно до аристотеліанських традицій, як перфекціоністська, оскільки передбачає необхідність культивування в людях певних моральних якостей.

Майкл Дж. Сендел – без перебільшення найпопулярніша зараз фігура у світі, із тих, хто досліджує проблему справедливості. Його лекції в Гарварді з курсу «Справедливість» прослухали 14 000 студентів. У 1982 р. він виступив з роботою «Лібералізм і межі справедливості». При тім його аспект критики лібералізму приблизно такий же, як у Макінтайра: якщо останній порівнював ситуацію, описану Роулзом і Нозіком, з людьми, випадково викинутими на безлюдний острів після аварії корабля, то Дж. Сендел вважає, що «... не егоїсти, а незнайомці, іноді доброзичливо налаштовані, є громадянами деонтологічної республіки» [6, с. 58], виправданням їх справедливості служить те, що ми не можемо досить добре знати один одного і власні цілі, щоб керуватися тільки загальним благом. Дж. Сендел стверджує, що сучасний лібералізм – переважно деонтологічний лібералізм: «... Це насамперед теорія про справедливість і про пріоритет справедливості над іншими етичними та політичними ідеалами. Його ключову тезу можна сформулювати наступним чином: суспільство, що складається з безлічі індивідів, кожен з яких має свої власні цілі, інтереси і уявлення про благо, найкраще облаштоване, коли воно підпорядковується принципам, які самі не передбачають конкретного уявлення про благо; переважним виправданням цих регулятивних принципів служить не те, що вони максимізують суспільний добробут або якимось інакше сприяють благу, а те, що вони узгоджуються з поняттям права – моральною категорією, що не залежить від блага і має пріоритет над ним» [6, с. 59].

Дж. Сендел ставить такий принцип пріоритету справедливості під сумнів, і висуває тезу про межі справедливості, а опосередковано – про межі лібералізму взагалі. Пріоритет справедливості означає наступне: справедливість – це не просто цінність серед інших цінностей, які можуть при необхідності зважуватися і зіставлятися, але найбільша громадська чеснота, вимоги якої повинні бути виконані ще до того, як інші пред'являть свої вимоги. Але пріоритет справедливості також розуміється і в кантіанському сенсі: принципи справедливості мають обґрунтування, яке не залежить від жодного конкретного розуміння блага. Навпаки, завдяки своєму незалежному статусу право обмежує благо і встановлює його межі (поняття доброго і злого має бути визначено не до морального закону, а тільки згідно з ним).

Майкл Уолцер вважається одним з провідних теоретиків інтелектуальної течії «комунітаризму», згідно з яким основним суб'єктом соціальної дії повинна бути та чи інша «спільність», а не особистість. М. Уолцеру належить досить оригінальне трактування поняття «справедливість». З його точки зору, справедливість – це, перш за все, моральний стандарт конкретних товариств; відповідно, її не можна сформулювати як універсальну абстракцію. Він вважає, що у нас немає способу вирватися за межі нашої власної історії та культури. Це «хибна обіцянка сучасного лібералізму». Єдиний спосіб пізнати зміст справедливості – це звернутися до способів вживання цього терміна в рамках тієї чи іншої культури. Спільнота є справедливою тоді і тільки тоді, коли вона існує у точній відповідності із загальною матрицею смислів, які втілені, у свою чергу, в її практиках та інститутах. Таким чином, питання про справедливість і несправедливість – це питання культурної інтерпретації, а не філософських аргументів. «Спра-

ведливість має свої корені в певних уявленнях про місце, гідність, посади і всяких інших речах, які утворюють загальний спосіб життя. Знехтувати цими уявленнями і означає вчинити несправедливо» [4, с. 19].

Сам М. Уолцер вважає, що він знайшов такий рецепт справедливості для сучасної західної цивілізації і він полягає в «комплексній рівності (складній рівності)». Складна рівність припускає, що кожна зі сфер справедливості, які представляють собою сфери обігу різних благ, повинні володіти своїм власним унікальним критерієм справедливості, який не повинен застосовуватися в іншій сфері. Несправедливість виникає головним чином внаслідок того, що блага однієї сфери починають проникати в іншу, підпорядковуючи її собі. Це явище домінації. Найбільш яскравим прикладом домінації є підпорядкування сферою товарно-грошових відносин усіх інших сфер. Несправедливість полягає в тому, що правосуддя, або любов, або наукове визнання починають купуватися за гроші. У цьому випадку гроші просто неправомірно виходять за межі своєї сфери, чому слід перешкоджати. Іншим різновидом несправедливості є монополія, яка проявляє себе щоразу, коли та чи інша громадська група захоплює неправомірно велику частку тих чи інших благ і починає усувати від цих благ всі інші групи. Але найгірший варіант - це об'єднання монополії і домінації і поява, наприклад, плутократії. На думку М. Уолцера, будь-які аргументи стосовно прав і розподільних принципів мають брати до уваги значення різноманітних соціальних благ, які поділяються всіма. Права ж, на його думку, не можуть бути захищені до блага, оскільки природа і сфера дії розподільних принципів будуть варіюватися щодо соціальних благ.

Теорія М. Уолцера - найбільш яскравий зразок культурного релятивізму. Його теорія припускає відмову від великих ідеалів модерну, зокрема від ідеалу рівності. «У суспільстві, де соціальні значення інтегративні та ієрархічні, справедливість буде полягати в нерівності». Подібна теорія позбавляє нас можливості соціальної критики. Ми позбавляємося, наприклад, можливості критикувати корупцію, якщо раптом з'ясується, що в Україні «завжди крали». Навпаки, корупція набуває в цьому випадку статус великого культурної спадщини і мова може йти тільки про те, як нам рафінувати цю цінність шляхом уточнення культурних смислів та символіки крадіжки і хабарів [2, с. 207].

Говорячи про недоліки та проблеми громадянського суспільства, ми повертаємося до питання про хороше, використовуючи вираз про ідеальне громадянське суспільство М. Уолцера. М. Уолцер розраховує на державу в питанні удосконалення громадянського суспільства. Звичайно, на його погляд, держава не повинна братися за поліпшення всього громадянського суспільства, але, що стосується вироблення комплексу оздоровчих процедур для поліпшення реального стану справ, то держава повинна, безумовно, цим зайнятися. Держава повинна іноді здійснювати інтервенцію в громадянське суспільство.

Постмодерністський проект індивідів котрі самостійно пристосовуються, який представляє певний ряд ліберального перфекціонізму, був би більш привабливим, ніж ситуація, коли людські істоти перебувають у цей світ як колоністи в чужу країну. Однак все відбувається навпаки: «Так як вони перебувають сюди як немовлята, які потребують соціалізації, що вимагають любові, уваги, виховання, і так як все це не може бути надано їм у нейтральному вигляді, що могло б зробити їх майбутній вибір повністю відкри-

тим, ми краще влаштуємо наш світ у вигляді однієї чи іншої версії індивідуальної автономії». Аналізуючи всі ці проблеми, М. Уолцер приходять до висновку про те, що:

- Держава необхідна, щоб стимулювати життя норм цивілізованості і регулювати конфлікти, які можуть виникати в громадянському суспільстві;

- Держава необхідна, щоб підліковувати нерівність, що виникає в результаті сили асоціації окремих груп, які іноді бувають дуже щасливі; держава необхідна для мобілізації ресурсів і надання послуг своїм громадянам;

- Держава необхідна, щоб встановлювати ліміти на нерівності, які виникають у суспільстві.

Відомий канадський філософ Чарльз Тейлор критикує філософські передумови лібералізму. У своїх роботах він підкреслює, що ліберальний індивідуалізм і комунітаризм дотримуються протилежних антропологічних і методологічних уявлень. Тейлор спростовує теорію суспільного договору, яка є одним із стрижневих принципів політичної філософії модерну, в основі якої лежить атомістичний образ людини як істоти, здатної самостійно і безвідносно до якихось соціальних зв'язків досягати своїх цілей і володіти основоположними правами [7, с. 216]. Цій атомістично-індивідуалістичній концепції людини він протиставляє концепцію людини як соціальної істоти. Ч. Тейлор підкреслює, що самотнє життя людини поза того чи іншого співтовариства неможливе. На його думку, людина в принципі не може бути моральним суб'єктом поза і крім якої-небудь мовної спільноти і незалежно від загальних уявлень про добро і зло, справедливе і несправедливе. Ч. Тейлор пише: «... існують тільки індивіди, що володіють прагненнями, цілями і життєвими планами ... політичні спільноти створені індивідами для отримання тих благ, які можна отримати тільки спільно. Дія є колективним актом, проте її вихідний пункт залишається індивідуальним» [4, с. 18]. Поза спільнотою індивід не може ні оволодіти когнітивною раціональністю, ні стати суб'єктом морального вибору, що несе відповідальність за свої вчинки. Більше того, ліберальний індивідуалізм має свої власні історичні та соціальні передумови; він міг з'явитися тільки в сучасному світі. Класична політична теорія, починаючи з Аристотеля, концептуалізувала людину як суспільну істоту, нездатну жити і насолоджуватися благим життям поза політичною спільнотою. Тільки починаючи з Т. Гоббса в західному світі запанувало інше уявлення про людину як про самодостатнього і асоціального індивіда, від народження наділеного природними правами, головним з яких є право на життя. За останні три століття ці атомістичні способи мислення, ініційовані як політичною філософією Модерну, так і новою наукою про природу, здобули таку силу, що перетворилися на майже незаперечну догму «здорового глузду». Ч. Тейлор вважає глибокою помилкою тезу лібералів про те, що окремі індивіди з самого народження володіють певними основоположними правами, які володіють безумовним пріоритетом над домаганнями спільноти. На його думку, людські долі завжди розгортаються в контексті тих чи інших конкретних спільнот, тобто в рамках тих загальних соціальних зв'язків і прихильностей, які роблять можливим взаємне визнання індивідів. Самі по собі індивіди не мають жодних прав; для того, щоб взагалі можна було говорити про права, необхідно, щоб існували певні соціальні відносини, які тільки й роблять можливим як володіння правами, так і розвиток людських здібностей, необхідних для того, щоб люди могли користуватися цими правами. Таким чином, індивідуальні права не

є безумовними, але мають в якості своєї передумови - зобов'язання бути членом суспільства або навіть якогось певного суспільства. Це зобов'язання є настільки ж фундаментальним, як і самі права, оскільки воно невіддільне від них [7, с. 216].

На цій підставі Ч. Тейлор захищає свій «соціальний тезис», згідно з яким право на володіння правами і зобов'язання перед співтовариством мають однаковий статус. Ідентичність людини як вільного і автономного індивіда може бути вироблена тільки в рамках цілком певних інтерсуб'єктивних форм життя при наявності відповідних соціальних і інституційних передумов. Необхідні для цього політичні, соціальні та культурні інститути існують не завжди і не скрізь. Вони повинні бути створені, збережені і стабілізовані. Це відбувається там і тоді, де подібні інститути підтримуються суспільством і визнаються ним як значущі і необхідні. Іншими словами, Ч. Тейлор стверджує, що вільний і рівноправний західний індивід може бути тим, ким він є, тільки завдяки тому суспільству і цивілізації, до яких він належить. Звідси, на його думку, напрашується важливий висновок: «оскільки вільний індивід може зберегти свою ідентичність тільки в рамках певного суспільства і культури, він повинен піклуватися про стан цього суспільства і його культури як цілого» [2, с. 89].

Суспільство не зможе розвиватися і процвітати, якщо всі його члени будуть стурбовані виключно своїми особистими прагненнями та інтересами. Таким чином, Ч. Тейлор захищає неприйнятну для його ліберальних опонентів позицію, згідно з якою необхідно брати до уваги і культивувати певну моральну атмосферу в суспільстві, оскільки свобода і індивідуальне різноманіття можуть процвітати тільки в тому суспільстві, в якому визнається їх цінність. Проте якщо реалізація нашої свободи залежить частково і від суспільства, до якого ми належимо, ми можемо розпоряджатись повною свободою тільки в тому випадку, якщо беремо активну участь в його житті. Тому Ч. Тейлор особливо підкреслює значення учас-

ті громадян у самоврядуванні як найважливішому прояві громадянської свободи в сучасному світі. Він виокремлює три «хвороби» сучасного суспільства. Хвороба під назвою індивідуалізм є наслідком надлишку свободи, яку індивід отримує в ліберальному суспільстві. У тому, в чому лібералізм бачить одну з найфундаментальніших цінностей і здобутків людства, Ч. Тейлор вбачає не лише позитивні, а й негативні якості. Другою хворобою сучасного людства він вважає поширення пріоритетності інструментального мислення. Раціоналізм, розвиток точних наук, а також реформування традиційного світу та його норм призвели до того, що сучасний індивід розглядає навколишнє середовище в термінах доцільності й ефективності. Сутністю інструменталізму є визначення найкращого співвідношення між доходами й витратами при визначенні засобів для досягнення певної мети. Третя хвороба є наслідком попередніх двох. Вплив індивідуалізму та інструментального мислення призводить до того, що в політичній сфері громадяни залишаються беззахисними перед бюрократичною державою. Громадянське суспільство перестає бути дієвим актором політики, й демократія вже не забезпечує контролю державного апарату [4, с. 19].

Висновки. Отже, зцілому комунітаристський погляд на соціальну справедливість представляється нам частиною філософсько-ідеалістичного світогляду цієї групи авторів (Тейлор, Сендел, Уолцер, Макінтайр), який, при всіх відмінностях між ними, містить в собі щось спільне, а саме - властиве їм усім особливе почуття приналежності до суспільства, групи, традицій, історія яких виявляється частиною індивідуального життя; і навпаки, життя окремої людини розуміється тільки в контексті більш широкої соціальної цілісності. Крім того, важливим практичним моментом є загальна спрямованість комунітаризму на захист етнічних, конфесійних та інших меншин, часто маргіналізованих, які потребують відновлення справедливості по відношенню до себе.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Канарш Г.Ю. Социальная справедливость: философские концепции и российская ситуация: монография / Г.Ю. Канарш. - М.: Изд.-во Моск. гуманит. ун.-та, 2011. - 236 с.
2. Кашников Б.Н. Либеральные теории справедливости и политическая практика России. / Б.Н. Кашников // Великий Новгород: НовГУ им. Ярослава Мудрого, 2004. - 260 с.
3. Константинов М.С. Коммуитаристская критика либеральной концепции моральной нейтральности / М.С. Константинов // Политическая концептология. - 2013. - № 4. - С. 240-250.
4. Панасюк Ю.В. Комунітаристські підходи до розв'язання проблеми соціальної справедливості / Ю.В. Панасюк // Наука та освіта - новий вимір. Гуманітарні та соціальні науки. - 2014. - № 11. - С. 17-21.
5. Печерская Н.В. Современный дискурс справедливости: Джон Ролз или Майкл Уолцер? / Н.В. Печерская // Общественные науки и современность. - 2001. - № 2. - С. 77-88.
6. Sandel M.J. Liberalism and the Limits of Justice. - Cambridge: Cambridge University Press, 1998. - 231 p.
7. Taylor C. Sources of the Self: The Making of the Modern Identity. - Cambridge: Harvard University Press, 1989. - 601 p.

ЛЕВКУЛИЧ КРИСТІАН,

студент 6-го курсу,

спеціальність «Політологія».

Науковий керівник: кандидат історичних наук,

доцент Зан М. П.

ВІЙНА В СИРІЇ: ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ

Анотація: У статті «Війна в Сирії : політологічний аналіз» досліджується комплекс факторів, які визначають хід проведення, динаміку війни в Сирії. Також надаються імовірні прогнози по урегулюванню конфлікту, та наслідкам бойових дій, як для Сирії, так і для всього Близькосхідного регіону в цілому. Окремим структурним елементом конфлікту виділено сторони конфлікту і їх цілі та методи у війні. За допомогою контент-аналізу в статті виділяються три основні тези сирійського конфлікту, як «гібридної війни». З тез випливають імовірний макет майбутнього положення регіону в світовій політиці. Виділено значення війни в Сирії як полігону для нових методів «гібридної війни»

Annotation: The article "The War in Syria: Political Analysis" explores the complex of factors that determine the course of the movement, the dynamics of the war in Syria. Also, there are likely outlooks for conflict resolution and the consequences of hostilities, both for Syria and for the whole of the Middle East as a whole. A separate structural element of the conflict is the parties to the conflict and their goals and methods in the war. Using content analysis in the article are three main theses of the Syrian conflict as a "hybrid warfare". From the thesis there is a probable layout of the future position of the region in world politics. The significance of the war in Syria as a test ground for new methods of "hybrid war".

Сирійський криза, що почалася іще в 2011 році, і яка розглядалася як іще один виток, так званої «Арабської весни», після прямих чи опосередкованих дій іноземних акторів, та втручання в перебіг подій військових угруповань, переросла в повномасштабний військовий конфлікт. Оскільки в конфлікт втягнуті відразу ряд міжнародних акторів, серед яких і світові гегемони: Сполучені Штати Америки і Російська Федерація, то сирійський конфлікт де-факто є переднім краєм великого геополітичного протистояння, а також є відразу спусковим механізмом до майбутніх подій у всьому регіоні. Через велику кількість сторін, і їхні деколи паралельні стратегічні цілі, а також методологія ведення військових і політичних дій з урахуванням сучасних реалій – сирійську війну можна охарактеризувати як «гібридну війну».

Якщо урахувати типові методи ведення «гібридної війни», то можна виділити ті, раніше відомі, які були застосовані в Сирії:

- створення внутрішніх протиріч через пропаганду та перехід в інформаційну війну
- підтримка сепаратизму та тероризму, проведення масових терористичних актів
- створення нерегулярних збройних формувань
- класичні прийоми ведення війни із застосуванням обмежених сил
- створення економічних проблем, з переходом в економічну війну

Крім того, в сирійській «гібридній війні» були застосовані відносно нові методи, які раніше не могли застосовуватися раніше через відсутність такого масштабного конфлікту (за кількістю сторін):

- передача стратегічної чи тактичної інформації від однієї із сторін іншій, задля обмеження прогресу третьої сторони (де-факто «ворог мого ворога – мій друг», але в обмежений термін);
- перехід частини збройних сил учасників конфлікту від однієї до іншої шляхом політичного, економічного чи психологічного підкупу;
- досягнення лише окремих стратегічних, чи локальних цілей, з огляду на велику кількість сто-

рін конфлікту.

Конфлікт слід розглядати як з точки зору структурно-функціонального методу – як кризу цінностей, що породила соціальні дисфункції, так і до полярних конфліктологічних теорій – як умова розвитку, на основі зіткнення різних соціальних груп і осіб навколо розподілу влади і ресурсів.

Слід також зробити фокус на факту, що одна із сторін конфлікту, а саме Ісламська держава Іраку та Леванту, є терористичною організацією, юридично визнаною забороненою, і яка змогла установити контроль над широкими територіями відразу декількох держав. Подібних прецедентів в сучасній історії дуже мало, а по рівню небезпеки для існуючої політичної та соціальної системи, та масштабу – і не існувало досі.

Мета статті: проаналізувати війну в Сирії, як приклад «гібридної війни» із застосуванням нових методів ведення війни.

Для досягнення поставленої мети, необхідно виконати наступні **завдання**:

- 1) Встановити безпосередніх учасників конфлікту, а також їхні цілі в даному конфлікті;
- 2) Проаналізувати всі методи ведення «гібридної війни» в Сирії.

«Гібридна війна» характеризується своєю динамічністю, хаотичністю, та частою зміною методики її ведення. Війна в Сирії показала, що динамікою також відзначається і зміна поставлених цілей. Якщо на початку США намагалося за допомогою підтримки демонстрантів скинути Башара Асада – діючого керівника Сирії, а в своїх ЗМІ заявляли про необхідність мирного урегулювання конфлікту, то коли озброєна опозиція почала об'єднуватися в постійно діючі угруповання, і чітко проголосили свої цілі, то текст заяв суттєво змінився[5]. Так, коли в листопаді 2012 року було оголошено про створення Сирійської Національної коаліції, то на наступний день Держдепартамент відкрив заявив про їх підтримку.

Схематично зміну цілей різних сторін можна зобразити так в трьох етапах:

США і курдські угруповання	Провладні сили, за підтримки РФ і Ірану	Сирійська опозиція, за часткової підтримки США	Ісламська держава Іраку та Леванту	Про-турецькі угруповання, за підтримки збройних сил Туреччини
1) Протистояння силам опозиції і захист територій від ІДІЛ.	1) Повне знищення всіх противників існуючого режиму Асада, зачищення всієї території Сирії	1) Захоплення столиці і стратегічних міст, повалення режиму Асада, захоплення більшої частини території	1) захоплення якомога більше територій, та контроль над родовищами газу і нафти	1) підтримка сирійської опозиції, повалення режиму Асада.
2) захоплення максимально можливої кількості території в Сирії, створення власних органів управління	2) збереження при владі Асада і його прибічників, вибиття повстанців з ключових міст, утримання позицій	2) збереження за собою контролю над стратегічними містами, протистояння силам ІДІЛ	2) створення «світового халіфату», захоплення всіх можливих територій	2) зміна головного противника: курдські формування на півночі Сирії, створення плацдарму для вторгнення турецької армії
3) гонка за захопленням якомога більше стратегічних міст, доріг, нафто- і газових родовищ; контроль над східними кордонами	3) повне знищення сил ІДІЛ, поступове утворення котлів навколо повстанців, гонка за захоплення родовищ, контроль над східним кордоном	3) збереження якомога більше позицій за собою, намагання установити режиму «припинення вогню»	3) намагання зробити контрнаступ на втрачені території, намагання втримати наступаючий фронт бойових дій	3) знищення курдських сил на півночі Сирії та Іраку, створення плацдарму для повномасштабної військової операції за підтримки збройних сил Туреччини.

Перший тезис, який можна вивести за допомогою контент-аналізу - чітке усвідомлення стратегічних і локальних цілей сторін надзвичайно важливе для повного аналізу війни в Сирії, адже відслідковується чітка закономірність – від кожного успіху чи невдачі однієї із сторін, починається майже повна зміна методології інших сторін. Так в 2013-2014 рр. авіація США наносила удари по позиціям провладних сил, а також готувало імовірно підґрунтя для можливої інтервенції. Це супроводжувалося кампанією поширення інформації в ЗМІ, щодо застосування у вересні 2013 року, і весною 2014 року хімічної зброї режимом Асада в місті Гуті, провінція Дамаск, а також в інших населених пунктах провінцій Хама і Хомс. Населенню США і світовій спільноті прививалася думка, що це привід для втручання у війну в Сирії. Але, коли провладні сили отримали ряд перемог, і витіснили повстанців з Алеппо, та ІДІЛ з Пальміри, провладні представники органів США стали заявляти про створення зон «припинення вогню», а кількість заяв щодо підтримки сил опозиції пропорційно зменшилася. На противагу підтримка курдських угруповань зростала разом із їхніми перемогами на театрі бойових дій[2].

Другий тезис: стійка закономірність – через велику кількість учасників у війні, кожна сторона не може досягти всіх поставлених стратегічних цілей. Лише за умов втрати значної кількості ресурсів вдасться досягти перемоги. Навіть США, Іран, Туреччина і Росія використовують лише незначний контингент військ (найчастіше удари авіації, військові консультанти, постачання зброї) [7, с. 235]. Лише два актори вимушені йти на повні жертви – провладні сили режиму Башіра Асада, задля повного очищення країни від супротивників, а також ІДІЛ, бо кожний інший учасник прагне повністю знищити їх. Якщо подивитися на їхні втрати, то ІДІЛ майже повністю втратила свої території, втратила контроль над торгівлею нафти і газу, і більшість бойовиків знищено [6, с. 315]. Для офіційного Дамаску, попри значні військові успіхи, ситуація критична – більшість міст в руїнах, для відновлення інфраструктура знадобиться величні ресурси, а армія із 325 тисяч вояків із 2010-2011 років, скоротилася майже вдвічі – близько 165 тисяч на 2017 рік.

США, Росія, Іран вкладаючи куди менше ресурсів домоглися своїх локальних цілей на 2017 рік:

США	Російська Федерація	Іран
1) Попри те що Башір Асад досі при владі, його вплив уже не такий серйозний, і його можна підштовхнути до поступку; 2) Створення своїх локальних сателітів, які будуть тиснути на суперників США в регіоні; 3) Контроль над деякими родовищами нафти і газу.	1) Утримання при владі свого союзника – Башіра Асада, а отже і впливу над регіоном; 2) Демонстрація своєї сили на геополітичній карті світу; 3) Знищення ІДІЛ трохи зменшить незаконну торгівлю нафтою і газом, а отже і зменшаться економічні втрати Росії; 4) Попри недавні протиріччя, конфлікт в Сирії зближив Росію і Туреччину.	1) Отримав більший вплив в регіоні, і потроху збільшує його. 2) За надання допомоги Іраку і Сирії, ці країни надають дозвіл на будівництво іранських військових баз і заводів на території цих держав. 3) Поразка опозиції в Сирії буде розцінюватися як слабкість Саудівської Аравії і Катару – які є тінювими союзниками опозиції, і які є головними претендентами крім Ірану на посилення в регіоні.

Третій тезис – інформаційна війна не просто частина «гібридної війни», а обов'язкова умова для перемоги однієї із сторін в подібному протистоянні. Підтверджується це декількома фактами. По-перше,

навіть позиціонування ІДІЛ себе як шариатської держави, не заважає їй користуватися західними методами ведення війни. ІДІЛ із самого початку почав серйозну пропагандистську кампанію, і його пропа-

гандистське крило очолює агентство «Аль-Фуркан». Також вони випустили фільм «Дзвін Мечів», який CNN прирівняло до професійного кінематографу [4, с. 129]. По-друге, постійна маніпуляція США і РФ заявами щодо застосувань забороненої хімічної зброї створює потужне підґрунтя і підтримку серед населення для імовірної інтервенції. Цей же метод США застосували раніше по відношенню Іраку часів Саддама Хусейна в 2003 році. І попри те, що висновки і дані, які були оприлюднені після початку конфлікту суперечили пропагованій інформації, США домоглися своїх цілей. По-третє, той деструктив, який може принести «інформаційна бомба» одній із сторін – колосальний. Доказом цього може стати факт того, що якщо в жовтні 2015 року 46% росіян підтримували використання сили РФ в Сирії, то після повідомлень про смерті деяких військовослужбовців, зокрема капітана спецназу ГРУ Курбана Касумова в серпні 2017 р., та генерала-лейтенанта Валерія Асапова в вересні 2017 р., підтримка серед місцевого населення впала на декілька відсотків (40-42%) від показників 2015 року.

Цілі та реалії конфлікту в Сирії породили декілька нестандартних та нових для «гібридної війни» методів. Розповсюдженням став метод, який можна охарактеризувати – «ворог мого ворога – мій друг», але на короткий термін. Якщо на початку війни цей метод, не широко використовувався, то із посиленням ескалації і збільшенням сторін – учасників, став досить широко застосовуватися. Прикладом може стати перемир'я між силами військових Асада і лояльних йому племен, та курдськими підрозділами YPG, через те, що останні також боролися із силами опозиції. Інший приклад: якщо ІДІЛ на початку вважався основним ворогом всіх сторін, і ніяких домовленостей з ним бути не могло, то із поставленням задачі для курдів дійти до східного кордону, і захопити нафтоносний регіон східного берегу річки Тигр, швидше ніж провладні сили, YPG в листопаді 2017 р. за допомогою переговорів отримали без боїв частину території провінції Дейр-ер-Зор, натомість відпустивши 300 бойовиків із сім'ями, із оточеної самопроголошеної столиці ІДІЛ – міста Ракка [3]. Якщо порівнювати війну в Сирії із найбільш схожим сучасним конфліктом – війні на пост-югославському просторі, то можна побачити наскільки методологія ведення «гібридної війни» еволюціонувала. Якщо подібний метод був раніше лише теорією, чи одиничним локальним випадком, то в Сирії він став звичним моментом, а отже буде застосовуватися надалі. Тому імовірно в майбутніх конфліктах на Великому Близькому Сході, пост-радянському просторі, в Північній Африці цей метод буде знов застосовано [1].

Серед найважливіших прикладів застосування нових методів в «гібридній війні»:

- Перехід вождів місцевих племен, разом із їхніми племенами, від ІДІЛ до сил YPG влітку 2017 року, які ще раніше воювали на стороні опозиції, і

імовірно були перевербовані зусиллями спецпідрозділів США. Цікаво те, що пізніше самі ці вожді, виступали посередниками в переговорах між цими силами;

- Періодичні тимчасові домовленості про напад на третю сторону, чи здача територій безпосередньо одній із сторін задля довгострокової вигоди (так опозиція часто проводила атак в тилу провладних сил, коли вони вели наступ на Дейр-ер-Зор в 2017, чи здача обширної території на Схід від русла річки Тигр ІДІЛ-ом на користь курдських формувань восени 2017 р.
- Імовірна передача інформації від однієї із сторін ІДІЛ-у про місцезнаходження штабу російських військових поблизу Дейр-ер-Зору у весні 2017, що призвела до смерті генерала-лейтенанта Валерія Асапова.
- бомбардування неозброєних громадян в Сирії в Алеппо російською авіацією в 2015-2016 рр. російською авіацією, задля деморалізації сил опозиції в місті, і втрати для них довіри від місцевих (присутність сил опозиції несе небезпеку для міста). При тому прес-служба росіян повідомляла про знищення сил повстанців, а документальні докази суперечили даній інформації.

Висновки: Феномен «гібридної війни» не є виключно новим поняттям, тому застосування її в сирійському конфлікті є спрогнозованою подією. Але вивчення минулих фактів і прецедентів застосування цього феномену, та аналіз вже наявних вивчених методик, і нових, маловивчених впродовж 2011-2017 рр., дає змогу передбачити майбутнє самого конфлікту в Сирії, наслідків від війни для Близького Сходу, а для теоретиків конфліктології вивчити новий феномен більш докладно.

Нові методи ведення війни породжують нові, більш вузькі цілі для сторін конфлікту, а в зворотньому зв'язку – нові локальні виклики можливо виконати лише за новою методологією. Фактично сирійський конфлікт став великим полігоном для проведення нових концепцій ведення війни, для таких країн як США, Російська Федерація, Іран, та Туреччина.

«Інформаційна війна», пропаганда, використання найманців, підкуп, вимагають набагато менших ресурсів, ніж пряма військова інтервенція, але як показала практика – дозволяє швидко досягти цілей. Ще один висновок нових тенденцій конфліктів – чим вужча та короткострокова чи локальна ціль тим більше шансів на досягнення позитивного результату, а ніж комплексу цілей з використання великого ресурсу та стратегії, що вимагає великих термінів. Війна в Сирії лише новий виток для феномену «гібридної війни», а сама Сирія буде вимушена зіштовхнутися з комплексом проблем, які виникли через велику кількість учасників конфлікту на її території, та занадто великої полярності використаних нею методів і їх задач.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. 2017 Forecast : What Awaits Syria This Year [Електронний ресурс] – Режим доступу : <https://sputniknews.com/middleeast/201701011049174865-2017-forecast-syrian-conflict/>
2. South Front. Analysis Intelligence [Електронний ресурс] – Режим доступу : <https://southfront.org/>
3. Syrian Civil War : Strategic Forecast for 2017 [Електронний ресурс] / David Allouche. – Режим доступу : <http://www.young-diplomats.com/syrian-civil-war-strategic-forecast-2017/>
4. Гриняев С.Н., Арзуманян Р.В., Аюбян А.А., Хлюстов М.В. Информационная война в Сирии. Анализ, оценки, тенденции. / С.Н. Гриняев., Р. В. Арзуманян., А.А. Аюбян, М. В. Хлюстов – Москва, 2016 р. 248 с.
5. Затишье перед бурей. Есть ли альтернатива распаду сирийского государства [Електронний ресурс] / Євгеній Градов. – Режим доступу : <http://www.peremenu.ru/books/osminog/7564>
6. Циганок А. Д. Война в Сирии и ее последствия для Ближнего Востока, Кавказа и Центральной Азии. Русский взгляд / А.Д. Циганок – Москва, 2016 р. 400 с.
7. Широкоград О.Б. Битва за Сирию. От Вавилона до ИГИЛ / О. Б. Широкоград – 2016 р. 400 с.

МИШКО АНАТОЛІЙ,

студент 4-го курсу,

спеціальність «Політологія».

Науковий керівник: к. політ. н.,

доцент Вегеш І. М.

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА ФІНЛЯНДІЇ

В статті розглядається зовнішня політика Фінляндії до та після холодної війни та проблеми Європейської інтеграції. Автор наголошує, що зростання міжнародного співробітництва є надзвичайно важливим для політики безпеки Фінляндії, при цьому ключове значення має розвиток відносин з країнами Північної Європи та Балтії.

FOREIGN POLICY OF FINLAND

The article deals with Finland's foreign policy before and after the Cold War and the problems of European integration. The author underlines that the growth of international cooperation is extremely important for the security policy of Finland, while the development of relations with the countries of Northern Europe and the Baltic is of key importance.

Актуальність теми дослідження. XXI століття для України - це час суттєвої трансформації соціально-політичної сфери суспільства, в ході якого формується інституційна система суспільства. Для становлення України як суверенної і незалежної демократичної, соціальної, правової держави та забезпечення виконання поставлених державою і суспільством завдань необхідно враховувати здобутки зарубіжного досвіду.

Для нашого дослідження ми обрали зовнішню політику Фінляндії –

правової держави, країни з міцними демократичними традиціями, найкращим рівнем представництва жінок у парламенті, високою виборчою активністю громадян, стабільними виборчими інститутами та особливою зовнішньою політикою.

Метою нашого дослідження є комплексний аналіз та теоретичне узагальнення зовнішньої політики країни до та після холодної війни та проблеми Європейської інтеграції.

Ступінь наукового вивчення проблеми. На нашу думку, дана проблема недостатньо досліджена українськими науковцями, які основну увагу приділяють вивченню системи освіти, а окремі аспекти функціонування політичної системи Фінляндії висвітлюють, вивчаючи політичні системи інших країн. Найбільш ґрунтовними роботами по темі нашого дослідження можна вважати роботи фінського політолога проф. Рауно Т. «Фінський Eduskunta: Парламент в напівпрезидентській системі», «Парламентаризація прийняття рішень у зовнішній політиці: Фінляндія в Європейському Союзі», «Eduskunta і парламентаризація фінської політики: формально сильний, політично ще слабкий?».

Після отримання незалежності від Росії в 1917 році та її офіційної ратифікації 4 січня 1918 року, фінська громадянська війна, інтервенції кайзерівської Німеччини і Радянської Росії та провал комуністичної революції призвели до офіційної заборони комунізму і зміцненню відносин із західними країнами. В цілому, період з 1918 по 1939 рік характеризувався економічним зростанням і інтеграцією до Західної світової економіки. Відносини з Радянською Росією з 1918 по 1939 були холодними; добровільні експедиції до Росії під назвою «heimosodat» закінчилися тільки в 1920 році. Проте, спроби створити військові союзи були невдалими. Таким чином, коли почалася війна, Фінляндія була змушена протистояти радянським атакам наодинці. Пізніше, під час продовження війни, Фінляндія оголосила «спільну війну»,

дозволивши нацистській Німеччині використовувати в якості бази для атак Північну Фінляндію. Мирне врегулювання відносин з Радянським Союзом в 1944 році призвело до лапландської війни з німцями у 1944 - 1945 роках.

Після закінчення війни зовнішня політика Фінляндії була спрямована на запобігання конфліктам та зміцнення взаємної довіри з західними державами і Радянським Союзом. Незважаючи на те, що країна в культурному, соціальному та політичному плані була західною країною, фіни розуміли, що вони повинні були жити в мирі з СРСР і не вживати ніяких дій, які могли б розглядатись як загроза безпеці.

Слід наголосити, що незалежність Фінляндії була під загрозою не тільки під час воєн 1939-40 та 1941-44 років, але й у перші повоєнні роки. Перед країною стояло важке завдання – досягти максимального рівня внутрішньої автономії знаходячись «в тіні» Кремля. Фінляндія повинна була переконати Радянських лідерів, що її територія не буде використовуватися для нападу на Радянський Союз. У 1948 році Фінляндія і Радянський Союз підписали Договір про дружбу, співпрацю і взаємну допомогу.

Під час холодної війни Фінляндія не могла серйозно розглядати можливість приєднання до європейської інтеграції за межами асоційованого членства в Європейській асоціації вільної торгівлі. На нашу думку, єдиним реальним варіантом на той час була офіційна політика нейтралітету (або позаблоковості), яка насправді користувалась високим рівнем підтримки. Ця політика завершилася в 1975 році, коли у Фінляндії відбулась Конференція з безпеки і співробітництва в Європі.

В 1991 році був скасований Договір про дружбу, співпрацю і взаємну допомогу, і в 1995 році Фінляндія вступила до ЄС. Зі зникненням радянської загрози та вступом до ЄС внутрішня політика, питання безпеки, а також скорочення повноважень президента стали предметом набагато більш інтенсивних внутрішніх дебатів.

Відповідно до нової конституції, Президент, як і раніше, є відповідальним за зовнішню політику, але розділяє цю відповідальність з урядом, при цьому питання ЄС є сферою діяльності уряду.

Після фактичної відміни політики нейтралітету для того, щоб брати більш активну участь у розвитку зовнішньої політики і політики безпеки ЄС (СЗБП), Фінляндія наблизилася до НАТО, беручи участь у різних мирних операціях (планування, забезпечення сумісності обладнання з силами НАТО і т.д.) Однак,

дійсне членство в НАТО як і раніше залишається досить віддаленою перспективою тому, що громадськість виступає проти цього.

У фінських політологів також немає одностайної думки щодо приєднання до НАТО. Так, проф. Р.Пенттіла вважає, що членство в НАТО не в інтересах Фінляндії, а подвійне керівництво країною робить проведення ефективної зовнішньої політики більш важким і є проблематичним з точки зору парламентаризму [5].

З іншого боку, редактор фінського журналу Амінофф Й. порівнює Фінляндію з самотній вовком, який повинен сам забезпечувати військову структуру, яка вимагає все більших грошей платників і, відповідно, зменшення витрат на фінансування інших послуг. Військові неприєднання, на його думку, також означає, що Фінляндія повинна зберігати свою обов'язкову військову службу, а членство в НАТО відкриє можливість відмінити обов'язкову військову службу та звільнити з в'язниць молодих людей, які відмовилися служити в армії [1].

Слід підкреслити, що розробка національної зовнішньої політики і політики безпеки базується на партійному консенсусі, при цьому ключову роль відіграє звіт уряду з питань політики безпеки і оборони. Звіт публікується приблизно кожні чотири роки, і його розробка контролюється контролем робочою групою, де представлені як урядові, так і опозиційні партії.

Грунтуючись на нещодавній доповіді, опублікованій експертною групою Фінського інституту міжнародних відносин, все більш агресивні заходи для досягнення своїх зовнішньополітичних цілей використовує Росія.

Підкреслюється, що цілі зовнішньої політики Росії залишаються незмінними протягом тривалого періоду часу, а засоби досягнення цих цілей стали більш агресивними в останні роки. Зокрема, в доповіді аналізуються наслідки зміни ставлення Росії до Фінляндії у галузі енергетичної політики, арктичної політики і політики безпеки Балтійського моря. У доповіді підкреслюється, що маючи сусідство з внутрішньо непередбачуваною Росією, яка створює міжнародну напруженість, Фінляндія має потребу в першу чергу вкладати кошти в стабільність свого власного суспільства і в міжнародне співробітництво [7].

Скандинавський регіон, зазвичай, асоціюється з Євроскептицизмом, тобто, громадяни цього регіону в меншій мірі підтримують інтеграцію, ніж громадяни ЄС в цілому. Цей Євроскептицизм фінські політологи пояснюють недостатком регіону, що разом з егалітарною моделлю держави загального добробуту робить фінів менше зацікавленими в передачі повноважень щодо прийняття політичних рішень на європейський рівень.

З урахуванням протестантської політичної культури, такі поняття, як національна держава і національний суверенітет також традиційно займають більш центральне місце в дискурсі Північних країн, ніж в більшості країн-членів ЄС Центральної і Південної Європи.

Фінляндія також є єдиною Скандинавською країною, яка належить до зони євро, з єдиною валютою, прийнятою, в основному, без особливого політичного оспорювання.

Розглядаючи причини для вступу Фінляндії в ЄС, слід підкреслити, що широку підтримку членства в ЄС політичною елітою перед референдумом можна було пояснити як економічними інтересами, так і міркуваннями щодо безпеки. Враховуючи той факт, що Фінляндія в значній мірі залежить від тор-

гівлі, починаючи з 1980-х років промисловість, і, насамперед, деревообробний сектор, були в значній мірі спрямовані на експорт в Західну Європу. Так як бар'єри торгівлі з Радянським Союзом становила близько одної п'ятої національної торгівлі, розпад комуністичного блоку збільшив торгівельну залежність від країн ЄС.

Важкий спад початку 1990-х років, в тому числі нестабільність

грошово-кредитної політики і девальвація фінської марки також були вежеями, які переконували промисловість і профспілки у важливості приєднання до ЄС. Єдиною значною групою, яка вела кампанію проти членства в ЄС був Центральний союз сільськогосподарських виробників і власників лісу, позиція якого пояснювалась очікуваними негативними наслідками спільної сільськогосподарської політики.

Досить невизначена політична ситуація в Росії також сприяла усвідомленню необхідності приєднання до ЄС. Саме політики безпеки і була тим, що відрізняло Фінляндію від інших Скандинавських країн.

В той час, як перед референдумом щодо членства в ЄС Фінляндії в ЄС, який відбувся в 1994 році, країни-члени ЄС стверджували, що вступ союзу Фінляндії буде просто засобом закріпити своє місце серед західноєвропейських країн, практично немає сумнівів у тому, що особливо серед іноземних спостерігачів "західна" ідентичність Фінляндії була набагато менш очевидною.

Слід наголосити, що з моменту вступу Фінляндії до ЄС в 1995 році країна послідовно підтримує політику глибокої інтеграції, і, навіть, правоцентристський уряд М.Ахтисаари прийняв Маастрихтський договір без будь-яких істотних застережень.

На міжурядових конференціях, проведених з моменту вступу до ЄС, Фінляндія підтримує подальшу передачу компетенції з національного рівня ЄС, разом з розширенням мажоритарного голосування в Раді і посиленням ролі Комісії та Європарламенту. Крім того, Фінляндія однією з перших країн вступила в третій етап EMU і відіграє активну роль в подальшому розвитку зовнішньої політики і політики безпеки ЄС (CFSP).

На думку К.Браунінга, в основі проінтеграційної позиції країни було переконання, що сильний ЄС може найкращим чином захистити права і

інтереси малих держав-членів, так як міжурядові процеси, як правило, надають перевагу більшим державам [2].

Партії залишалися євроскептичними до виборів 2011 року, незважаючи на те, що за результатами референдуму, проведеного в жовтні 1994 року, багато партій, зокрема партія Фінляндський центр, Зелена Ліга, і Лівий Альянс розділилися щодо членства в ЄС. На референдумі на користь членства в ЄС проголосувала незначна більшість населення (57%), при цьому в країні збереглась досить євроскептична громадська думка [4].

Ми вважаємо за необхідне наголосити, що єдиною послідовно євроскептичною партією, яка завоювала місця в Eduskunta з моменту вступу Фінляндії до ЄС була партія Істинних фінів, і саме її прорив на виборах 2011 року призвів до змін в національній політиці ЄС.

Щодо формулювання національної політики ЄС, то питання ЄС належать до компетенції уряду, а участь президента обмежена обговоренням змін у договорах на стадії ратифікації. Пріоритет національної системи координації ЄС полягає у сприянні національній одностайності або, принаймні, широко-

го консенсусу еліти які, можливо, можуть сприяти зростанню впливу країни в Брюсселі. На думку П.Рікера, в той час як загальною метою є досягнення однастайності у прийнятті рішень на всіх рівнях в Брюсселі, значення, яке надається досягненню такої узгодженості варіюється між певними сферами політики та окремими законодавчими ініціативами. Прийняття рішень в політиці і безпеці ЄС, таким чином, ґрунтується на пошуку широкого внутрішнього консенсусу [8].

Що стосується парламентського контролю в питаннях ЄС, то в той час як парламент частково втратив свої поноваження в питаннях ЄС, він піддає уряд жорсткій перевірці.

На думку фінських політологів Т.Рауніо та М.Віберга, модель дослідження Eduskunta має такі переваги:

- позиція парламенту регулюється в конституції;
- парламент залучається до розробки законодавства, пов'язаного з ЄС під час
- міністерських слухань у Верховному комітеті (The Grand Committee);
- відповідальність у моніторингу європейських питань делегується вниз до профільних комітетів, які доповідають Верховному комітету, а не на пленарних засіданнях;
- Верховний комітет відповідає за координацію позиції Eduskunta в питаннях ЄС, в той час як Комітет у закордонних справах відповідає за питання зовнішньої політики і політики безпеки ЄС;
- міністри з'являються у Верховному Комітеті особисто до і після засідань Ради ЄС [6].

Слід підкреслити, що Верховний Комітет не надає юридично обов'язкових інструкцій щодо голосування міністрам, однак, насправді, міністри дуже рідко виступають проти пропозицій Верховного Комітету.

Позиція Верховного комітету базується на пропозиціях постійних комітетів, які беруть безпосередню участь в перевірці питань ЄС.

Активне вивчення європейського законодавства поліпшило загальний діалог між урядом і Eduskunta, і регулярна поява міністрів перед Верховним Комітетом також призвела до поліпшення координації політики в рамках кабінету і змусила міністрів ретельніше вивчати питання.

Часто наголошують на бюрократизації політики ЄС, тобто, на певному усуненні державних службовців від влади. Однак, таким чином, автономія державних службовців, щонайменше, частково нейтралізується пильною увагою Eduskunta в питаннях ЄС.

Слід наголосити, що обговорення питань щодо ЄС в парламенті спрямоване на досягнення широкого консенсусу. Особливо слід відзначити відсутність конфліктів, або навіть напруженості між урядом і Eduskunta з одного боку, і між урядом і опозицією з іншого боку. Особлива увага приділяється прагматичному розгляду законодавчих ініціатив ЄС в комітетах, з відносно невеликою кількістю ідеологічних дискусій про національну політику та загальний розвиток інтеграції.

Особливої уваги заслуговує той факт, що опозиційні партії беруть активну участь у розробці національної політики ЄС як у Верховному комітеті, так і у спеціалізованих комітетах. На нашу думку, надання опозиції активнішої ролі в європейських справах сприяє більш широкій підтримці дій уряду на європейському рівні. Проте, криза євро і вибори 2011 року найменш тимчасово змінили консенсуальність парламентського прийняття рішень ЄС. У 2011-2015 роках голосування, в основному, проводилось у Верховному комітеті, при чому, результати

голосування відображали розбіжності думок між урядом та опозицією. Однак, опозиційна меншість мала можливість додавати свої пропозиції до звітів та протоколів як Верховного, так і спеціалізованих комітетів.

З урахуванням дискусій і кампанії виборів 2011 року, національна коаліція під керівництвом кабінету, сформованого після виборів знаходилась під серйозним політичним тиском, спрямованим на захист національних інтересів у Брюсселі

Слід зауважити, що в останні роки в Фінляндії основна увага концентрується на національних інтересах і ролі малих держав-членів ЄС. Уряд Фінляндії зажадав конкретних двосторонніх застав для своїх виплат по лінії фінансової допомоги країнам зони євро. Уряд також зробив спробу відмовитися від 85% голосів у процесі прийняття рішень в механізмі європейської стабільності, вимагаючи замість цього однастайності і, разом з Нідерландами блокував вступ Болгарії та Румунії до Шенгенської зони.

На нашу думку, розділ програми уряду Ю.Сіпіля (до 2015 року), який стосується ЄС, безумовно, більш критичний щодо інтеграції, ніж програми попередніх урядів. Особлива увага приділяється економіці і національним інтересам та управлінню Єврозоною. У Програмі підкреслюється, що кожна країна зони євро відповідає за свою власну економіку. Таким чином, уряд Ю.Сіпіля проти збільшення зобов'язань Фінляндії в регулюванні кризи євро.

Тому не дивно, що Фінляндія влітку 2015 року була в числі тих країн, які найбільш критично поставилися до нового пакету фінансової допомоги Греції. Зрештою уряд, в тому числі Істинні фіни, погодилися на здійснення допомоги, так як розуміли, що відповідно до правил ЄС Фінляндія не могла самотужки блокувати прийняття рішень.

Особливе значення уряд країни приділяє імміграції, вважаючи, що ЄС повинен діяти рішуче, щоб управляти незаконними міграційними потоками в районі Середземномор'я, при цьому переміщення осіб, які шукають притулку в ЄС, повинно бути відбуватись на добровільній участі держав-членів ЄС. Так, наприклад, в кінці вересня 2015 року уряд утримувався при голосуванні за Рішення ЄС про переміщення 120 000 біженців

Поворотним пунктом у фінській політиці ЄС стала криза євро, результатом якої партійно-політичний конфлікт і суспільне оскарження обмежили повноваження уряду в переговорах ЄС, примусили у прийнятті рішень щодо євро. Подібний розвиток подій, одночасно зі створенням проблем для уряду, сприяв розвитку демократії і публічної дискусії.

Починаючи з кризи євро навесні 2010 року доля євро і європейської інтеграції почала все більше обговорюватися в засобах масової інформації та парламентських дебатах. Парламентські дебати з приводу єврозони, можливо, були першим прикладом того, як уряд був дійсно змушений виправдовувати і захищати свою політику щодо ЄС перед громадськістю, а опозиція відкрито виступила проти уряду стосовно питань, пов'язаних з ЄС.

Слід підкреслити, що ЄС почав нову стратегію під назвою «ЄС 2020». Він обіцяє почати повне відновлення після кризи і прискорити перехід до розумної і стійкої ринкової економіки. Фінські політологи І.Бегг, П.Ланд, І.Кайасте задають слушне запитання: «Чи не буде ця стратегія подібною до Лісабонської – беззубою та безрезультатною? Адже коли справа доходить до координації економічної політики ЄС, чи зможе ЄС 2020 примирити непримирен-

не?»[3].

Проф. І. Бегг запропонував три сценарії розвитку євроінтеграції після XXI століття. У першому сценарії нинішня економічна криза є всього лише перешкодою на шляху розвитку, і відновлення відбувається досить швидко. Другий сценарій більш песимістичний; в ньому спад триває, і Європа переживає "втрачене десятиліття", як це відбулося в Японії в 1990-і роки. Третій сценарій стосувався введення нової моделі, в якій економіка реконструюється шляхом активного втручання. Далі І.Бегг запропонував Комісії ЄС 2020 наступні завдання: 1) створення вартості на основі зростання знань - сильний акцент на інновації; 2) Розширення прав і можливостей людей в інклюзивних товариствах; і 3) Створення конкурентноздатної та екологічної економіки. І.Бегг зауважив, що документ Комісії слабкий у поясненні, чому Європа і чому саме подібні завдання повинні вирішуватися на європейському рівні [3].

Безперечно позитивним у стратегії ЄС до 2020 року вважається той факт, що створюється взаємна програма навчання, де різні держави-члени вчаться один у одного.

Аналізуючи зовнішню політику Фінляндії, слід підкреслити, що важливим елементом зовнішньої політики Фінляндії є також питання про права людини.

Ми можемо зробити висновок, що цілі зовнішньої політики сучасної Фінляндії включають безпеку, міжнародний вплив і просування інтересів країни. Зростання міжнародного співробітництва є надзвичайно важливим для політики безпеки Фінляндії. Країна підтримує зусилля по зміцненню Європейського союзу як основної фігури в галузі міжнародної політики і економіки, при цьому ключове значення має розвиток відносин з країнами Північної Європи та Балтії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Aminoff J. New Wind in Finland's Foreign Policy – Back to Realism [Електронний ресурс] / Aminoff J. – Режим доступу: <http://www.worldsecuritynetwork.com/Europe/jukka-aminoff-1/New-Wind-in-Finland>
2. Browning C. S. Coming Home or Moving Home? 'Westernizing' Narratives in Finnish Foreign Policy and the Reinterpretation of Past Identities/ Browning C. S.//Cooperation and Conflict. – 2002. – pp. 47-72.
3. EU 2020 – What's in the name? From the Lisbon Strategy to EU 2020. Government Report on Finnish Foreign and Security Policy Prime Minister's Office Publications | 9/2016 [Електронний ресурс] . – Режим доступу: http://www.fiia.fi/en/event/256/eu_2020_what_s_in_the_name/
4. Jenssen A. To Join or Not to Join: Three Nordic Referendums on Membership in the European Union/ Jenssen A. – Oslo: Scandinavian University Press, 1998. – 296 p.
5. Penttilä R. E.J. The Idea of Finnish Foreign Policy[Електронний ресурс] / Penttilä R. E.J. – Режим доступу: http://www.eva.fi/.../2174_Yhteenveto_suomen_ulkopolitiikan_id..
6. Raunio T.Parliamentarizing Foreign Policy Decision-Making: Finland in the European Union/ Raunio T., Wiberg M.//Cooperation and Conflict. – 2001. – pp.61-86.
7. Report: Shift in Russia's foreign policy, Finland to focus on resilience and cooperation. Government Communications Department [Електронний ресурс] . – Режим доступу: http://vnk.fi/en/article/-/asset_publisher/selvitys-venajan-ulkopolitiikka
8. Rieker P. Europeanization of Nordic Security: The European Union and the Changing Security Identities of the Nordic States// Cooperation and Conflict. – 2004. –pp.369-392.

ОЛЕНИЧ СЕРГІЙ,

студент 6-го курсу,

спеціальність «Політологія».

Науковий керівник: кандидат історичних наук,

доцент Стряпко І. О.

ЛІВОРАДИКАЛЬНІ КОНЦЕПЦІЇ МАСОВОГО СУСПІЛЬСТВА

Стаття присвячена дослідженню основних положень та особливостей ліворадикальних концепцій масового суспільства. Ознайомлення з поглядами основних представників концепцій, таких як Г. Маркузе, Е. Фромм, К. Ясперс та ін. А також з їхнім ставленням до феномену «масового суспільства» та їхнім баченням вирішення проблеми.

LEFT-RADICAL CONCEPTS OF MASS SOCIETY

The article is devoted to the study of the main provisions and features of the left-radical concepts of mass society. Acquaintance with the views of the main representatives of concepts, such as G. Marcuse, E. Fromm, K. Jaspers and others. As well as their attitude to the phenomenon of "mass society" and their vision of solving the problem.

Актуальність роботи. Тема мас, натовпів, масової свідомості та масового суспільства є досить добре дослідженою як політологією так й іншими науками: психологією, соціологією, соціальною філософією. Адже проблеми масового суспільства та омасовлення суспільного розвитку не є новими, адже починаючи з XIX ст. вони виступали предметом спеціального аналізу в працях таких філософів та вчених, як Ф. Ніцше, Г. Лебон, Г. Тард, Х.Ортега-і-

Гассет, С.Московічі. Але науковий інтерес до них не згас і донині, оскільки з переходом людства від індустріальної до постіндустріальної ери значно поширився розвиток і вплив засобів масової комунікації, інформаційних технологій. Тим самим створились нові умови для поширення масової культури в суспільстві та збільшення можливостей маніпуляції ним, що загрожує ліберальній демократії в сучасних країнах, особливо в тих, яких інститут демократії ще не

зміцнився. Саме тому є актуальним звернутися до консервативних концепцій масового суспільства, оскільки саме їхні автори були безпосередніми свідками виходу на соціально-політичну арену мас та народження «масового суспільства».

Незаперечність ролі суспільних змін у поширенні масовізації сучасного суспільства обумовлює актуальність дослідження феномену масового суспільства у контексті історичних реалій. Політичні, економічні та соціальні трансформації у кінці XVIII початку XX ст. викликали докорінні зміни у тогочасних суспільствах та намагання дослідників з'ясувати особливості нового, «масового», способу мислення населення багатьох європейських країн, що визначав перспективи успіху певних політичних сил у регіоні. І теоретичні розробки саме представників ліворадикальних концепцій дозволили наблизитись до розуміння сутності феномену масового суспільства, причин його виникнення й тенденцій розвитку.

Метою статті є дослідити основні положення та характерні особливості ліворадикальних концепцій масового суспільства.

Завдання статті є дослідити ставлення до феномену «масового суспільства» представників ліворадикальних концепцій.

Об'єкт дослідження – ліворадикальні концепції масового суспільства.

Предмет дослідження – погляди представників ліворадикальних концепцій на «суспільство мас».

Концепція «масового суспільства» – це сукупність ідей та поглядів щодо характеристики соціально-економічного та культурного змісту сучасного капіталістичного суспільства. Ідейні витoki цієї концепції – погляди західних учених XIX – поч. XX ст. щодо капіталізму минулих століть, зокрема таких його рис, як зростаюча бюрократизація й централізм, що призводить до посилення контролю буржуазної держави за всіма сферами суспільного життя – економічною, культурною, соціальною. Соціальна спрямованість таких поглядів – захист середньовічних суспільних інститутів, передусім феодального способу виробництва, аристократичних цінностей, заперечення об'єктивних неминучих процесів індустріалізації в економіці та урбанізації населення.

До теорій «масового суспільства» відносять ряд соціологічних, соціально-філософських та також культурологічних концепцій. Вони прагнуть описати і пояснити соціальні та особистісні відносини в сучасному суспільстві з точки зору зростання впливу мас в історії, однак розглядають цей процес переважно як негативний, як свого роду патологію суспільства.

Майже всі ці концепції вважать «масовою» таку соціальну структуру, в якій індивід нівелюється, перетворюючись в безликий елемент соціальної машини, підігнаний під її потреби. Витoki теорій масового суспільства знаходились, в уже згадуваній, консервативно-аристократичній критиці революційних подій у Європі (Е. Берк, Ж. де Местр, а також консервативні романтики Франції та Німеччини XIX століття). Відповідно, масове суспільство і надалі розглядалося як фатальний наслідок індустріалізації і урбанізації, які відірвали суспільство від традиційних структур, зруйнували «проміжні відносини» – громаду, цех і навіть сім'ю. Основою такого суспільства вважалося масове виробництво стандартизованих речей і маніпулювання смаками і поглядами людей, їх психологією [7 с. 18].

Безпосереднім попередником теорій «масового суспільства» вважається німецький філософ Ф. Ніцше, який вважав, що з недавнього часу головну роль

в суспільстві відіграють маси, яка схиляється перед всім посереднім [5 с. 173]. Значною мірою про те ж писали Г. Лебон і Г. Тард. Першою спробою створити цілісну теорію «масового суспільства» став її «аристократичний» або консервативний варіант, який отримав найбільш закінчене вираження в працях Х. Ортеги-і-Гассета. Суть цієї концепції проста. «Невдячні маси» замість того, щоб слідувати за елітою, «рвуться до влади», хоча зовсім не володіють здатністю управляти, і намагаються витіснити еліту з її традиційних сфер – політики і культури. У цьому, на думку Ортеги-і-Гассета, і була головна причина катаклізмів XX століття [31 с. 132].

У 1940-60-і рр. виникли два основні варіанти теорій масового суспільства: ліберально-критичний (К. Маннгейм, Д. Рисмен, Е. Фромм) і ліворадикальний (Р. Міллс). Їхня критика було спрямована проти бюрократизації і централізації влади, проти посилення контролю держави над індивідом, а також проти відчуження, атомізації, конформізації людей.

Значний вплив на радикалів того часу справила і надалі залишається фундаментальним дослідженням масового суспільства праця Г. Маркузе «Одномірний людина» (1964), де автор пише, що «в наш час політична влада утверджує себе через владу над процесом машинного виробництва і над технічною організацією апарату... [4 с. 168]» Система технологічного контролю з допомогою особливих соціальних інтересів нав'язує індивіду «хибні» потреби (розслаблятися, розважатися, поводити себе у відповідності з рекламними шаблонами, любити і ненавидіти те, що люблять і ненавидять всі інші), які закріплюють важкий труд, агресивність, бідність та несправедливість [4 с. 127].

Через критику пасивності громадян, їхньої «втечі від свободи» та пристосовництва до репресивних умов існування Г. Маркузе приходить до поняття «одномірності». «Одномірність» означає відсутність протиробства, критики, чіткості переконань, а відповідно, примирення з дійсністю. «Одномірність» – це також відсутність політичних сил, здатних свідомо й послідовно протистояти правлячій антигуманній політиці, щоб в кінцевому результаті її революційно відкинути. Щоб вийти із тупика, як кінцевого підсумку розвитку науки Нового часу, потрібно підірвати утверджений спосіб буття, опираючись на принципово новий «життєвий проект». Критична теорія Маркузе якраз і закликає до висунення нового проекту, який продемонстрував би «високу раціональність». Маркузе впевнений, що весь сучасний світ має політичну природу. Світ – це політика, пряме, опосередковане, символічне гноблення. Тому тільки одна форма боротьби істинна – політична; всі інші не стосуються суті справи, а тому слугують укріпленню існуючого порядку. Маркузе виступає за соціальний катаклізм, радикальний переворот. Потрібно спиратися на «варварські», «первісні», «стихийні» сили людської душі. Революційна ініціатива від «одномірних» людей переходить до «аутсайдерів», котрі знаходяться поза пануючою системою, і менш за все піддаються її згубному впливу. Особлива роль відводиться молоді, зокрема студентству [4 с. 437].

Із більш поміркованими поглядами на проблему масового суспільства виступив Е. Фромм. Вчений зауважував на тому, що середня людина у розвинутому суспільстві боїться власної свободи, оскільки наявність свободи передбачає також відповідальність. Щоб якось уникнути відповідальності, людина позбувається власної свободи, фактично тікає від неї у пасивність та розчинення в масі, яка маніпулюється більш сильними особистостями – вождями. Найхарактернішими рисами масової людини, або авто-

ритарної особистості, як її називає вчений, є садомазохізм та конформізм [8 с. 64].

Авторитарна особистість, на переконання Е. Фромма, любить умови, котрі можуть обмежити свободу людини, вона із задоволенням підкоряється долі і пливе за течією. Такий тип мислення має одну спільну рису, котра полягає у переконанні, що саме сили, існуючі поза людиною, поза її потребами та інтересами, визначають її подальше життя. І єдиний можливий шлях до щастя – підпорядкування цим силам. Значну увагу при вивченні авторитарної особистості Е. Фромм приділяє пасивності. Під нею він розуміє направленість людини силам, котрі вона не контролює, а тому не може діяти самостійно і лише реагує [8, с. 89].

У 1960-1970-і рр. американські соціологи Д. Белл і Е. Шилз вважаючи теорії «масового суспільства» «невиправдано критичними дисфункціональними по відношенню до існуючої системи спробували реструктуризувати їх, направивши в русло офіційної ідеології» [6 с. 201]. Так, Е. Шилз підкреслював інтеграцію вже далеко не «атомізованих», а адаптованих «народних мас» в систему соціальних інститутів «масового суспільства». Вважаючи, що за допомогою масових комунікацій вони засвоюють норми і цінності, які створює еліта, що в свою чергу сприяє подоланню соціальних антагонізмів [7 с. 246].

Значну увагу дослідженню проблемам масового суспільства приділяли екзистенціалісти – М. Хайдеггер, Ж.-П. Сартр, А. Камю. Так, М. Хайдеггер стверджував, що діяльність людини конструює та впорядковує світ. Однак в процесі цієї роботи людина стає рабом своїх творінь. Більше того, сама людина повинна розглядати себе як річ. В такому існуванні виникає так званий об'єктивний погляд на особистість, при якому одна особистість повинна замінюватись іншою. Хайдеггер наголошує на антагоністичності людей, ворожості суспільства до особистості. Суспільне буття є перешкодою для справжнього людського існування. Вирішити протиріччя між людиною і суспільством можна тільки шляхом розриву між ними [2 с. 219].

Погляди французького екзистенціаліста Ж.-П. Сартра в дечому збігаються з теорією Е. Фромма. У своїй праці «Буття і Ніщо» філософ пише: «В тому, що ми називаємо «психологією юрби», ми виявляємо колективні безумства, що є особливою формою любові. Особа, що каже «ми» знову приймає серед юрби первісний проект кохання, але вже не своїм власним коштом: вона вимагає від третього врятувати весь колектив у самій його об'єктивності, пожертвувавши на те свободу. Розчароване кохання провадить до мазохізму». Отже, тут, як і в Е. Фромма, характерною рисою масового суспільства виступає любовне ставлення до влади, уособленням котрої є вождь. Маси самі кидаються в рабство і стають інструментом в руках проводиря [6 с. 198].

Всередині ХХ ст. із своїми концепціями масового суспільства виступають К. Ясперс, В. Райх та Х. Аренд.

К. Ясперс наголошує на багатозначності поняття «маса». «Маси виникають там, де люди позбавлені свого істинного світу, коренів та підґрунтя, де вони стали керованими та взаємно замінюваними» [9 с. 37]. Окрема людина, за філософом, уособлює собою одночасно народ і масу, однак у кожному з цих станів вона відчуває себе по-різному. Ситуація примушує її бути масою, людина ж докладає всі зусилля,

щоб зберегти зв'язок з народом.

В наш час наявність мас є повсюдною. Залишається тільки те, що приймається масами, а тому шлях історії тепер неодмінно веде через маси. Даючи оцінку сучасності, К. Ясперс стверджує, що людина минулого знаходила втіху в релігії, недосконалість земного буття компенсувалась мріями про потойбічний світ. Тепер, коли віра в Бога втрачена, коли людина намагається досягнути повноти і досконалості в земному житті і зазнає поразки, виникає масове відчуття незадоволеності та розгубленості [9 с. 40].

Х. Арендт пише: «Головна риса людини маси – не брутальність та відсталість, а її ізолюваність та брак нормальних соціальних відносин. Прийшовши із класово розділеного суспільства національної держави, ці маси, спершу безпорадні в умовах свого нового досвіду, на початку цілком природно тяжіли до особливо несамовитого націоналізму, якому ватажки мас поступилися з чисто демагогічних міркувань, усупереч власним інтуїціям та цілям» [1, с. 46].

Арендт стверджує: «слід визнати, що успіх тоталітарних рухів у масах означав кінець двох ілюзій демократично керованих країн загалом та європейських національних держав і їхньої партійної системи зокрема. Перша ілюзія полягала в тому, що народ у своїй більшості брав активну участь в управлінні, а кожний індивід співчував чи то власній, чи якійсь там іншій партії. Друга демократична ілюзія була пов'язана з тим, що ці політично байдужі маси начебто не відіграють жодної ролі, що вони справді нейтральні й утворюють не більш ніж не виразне, відстає тло для політичного життя нації» [1 с. 183].

Загалом, слід відзначити, що концепції «масового суспільства» відбивають реальну проблему ролі й місця мас у сучасному суспільстві. Маси й «масове суспільство» – це й породження існуючих відносин з їх рівнем розвитку техніки та технологій, і жертва цих відносин. Тому при характеристиці цих процесів мають місце як позитивні, так і негативні оцінки. До позитивних моментів відносять той факт, що збільшується середня верства населення, стираються класові відмінності, або як говорив відомий американський соціолог Д. Белл, відбувається «стирання класових стилів». Масам стає доступне багато чого з того, що раніше було долею небагатих. Масове суспільство поєднує все більше число людей у єдине суспільство, із властивими всім духовними цінностями. При цьому подібне єднання суспільства припускає розмаїтість, багатосторонність, право на вільне виявлення думок та точок зору.

Отже, більшість авторів, які досліджували проблему «масового суспільства» виступають з позицій його критики. Поліпшення матеріального добробуту мас супроводжується, на їхню думку, духовною деградацією, людина деперсоналізується. Сучасне життя виявилось досить складним для її розуміння, людина-маса налаштовує його за усередненою моделлю, підганяючи її до звичних шаблонів і стандартів. Масова свідомість піддається небаченому раніше маніпулюванню. Тому представники ліворадикальних концепцій закликали до революційної боротьби з посилення ролі мас, централізації влади, посилення контролю держави над індивідом та закликали до рішучого повалення пануючих порядків для звільнення людської свідомості і створення нового суспільства в якому люди не піддаватимуться зовнішньому впливу а керуватимуться власними поглядами і думками.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Арендт Х. Джерела тоталітаризму / Хана Аренд. – К. : Дух і літера, 2002. – 539 с.
2. Грицанов А. А. История философии. Энциклопедия / А.А. Грицанов. – М., 2002. – 386 с.

3. Зорькин В., Золотарев Р. Ортега-и-Гасет Хосе / В. Зорькин, Р. Золотарев // Новое время. — 1990. — № 12. — С.11-15
4. Маркузе Г. Эрос и цивилизация. Одномерный человек: Исследование идеологии развитого индустриального общества / Герберт Маркузе. — М.: ООО "Издательство АСТ", 2002. — 526 с.
5. Ницше Ф. Воля к власти. Опыт переоценки всех ценностей / Фридрих Ницше. — М.: Культурная Революция, 2005. — 880 с.
6. Омельченко Ю. В. масове суспільство у соціально філософських концепціях кінця ХІХ першої половини ХХ ст. / Омельченко Юрій // Літературное обозрение. — 1999 - № 8. - С. 193–205.
7. Ольшанский Д. В. Психология масс / Дмитрий Ольшенский — СПб.: Питер, 2002. — 368 с.
8. Фромм Э. Бегство от свободы / Эрих Фромм. — М., 1998. — 672 с.
9. Ясперс К., Бодрийяр Ж. Призрак толпы / Карл Ясперс, Жан Бодрийяр — М.: Алгоритм, 2007. — 272 с.

ПИЧКАР ІРИНА,

студентка 6-го курсу,

спеціальність «Політологія».

Науковий керівник: кандидат історичних наук,

доцент Токар М. Ю.

СПОСОБИ ПРОТИДІЇ СЕПАРАТИЗМУ

Анотація. В статті досліджується проблема протидії сепаратизму. На основі вивчення досвіду країн, що мали досвід боротьби з сепаратизмом, проаналізовано основні способи протидії сепаратизму. Зокрема, мирні способи, що включають переговори та досягнення компромісу між центральною владою та сепаратистами за умови їх відмови від насильства. Силкові способи та врегулювання за посередництва міжнародної спільноти.

Ключові слова. Сепаратизм, сепаратисти, способи протидії сепаратизму.

Summary. The article deals with the problem of counteraction to separatism. Based on the study of the experience of countries with experience in combating separatism, the main methods of counteracting separatism have been analyzed. In particular, peaceful means include negotiating and reaching a compromise between central government and separatists, in case they do not use violence. And also violent methods with the support provided by international community.

Keywords. Separatism, separatists, ways to counter separatism

Протягом тривалого часу конфліктів було напружено чимало методів протидії сепаратизму. Вони включають в себе різні способи: силові, політичні, економічні, правові тощо. Варто також наголосити, що досвід протидії сепаратизму вказує, що відсутній єдиний ефективний метод. **Метою нашої дослідження** є аналіз способів протидії сепаратизму. Як правило в різних країнах та різних обставинах спрацьовували різні способи. Траплялося, що апробований і ефективний спосіб протидії сепаратизму не спрацьовував у різних регіонах однієї країни. Прикладом чого може слугувати Іспанія.

Почнемо з ненасильницьких способів протидії сепаратизму. Й розглянемо досвід врегулювання сепаратизму на прикладі Північної Ірландії. Спробою політичного врегулювання конфлікту стала англо-ірландська угода 1985 року, за якої Північна Ірландія мала залишатися частиною Об'єднаного Королівства допоки це підтримувалось більшістю її мешканців. За результатами цієї угоди у 1993 році було прийнято Декларацію, відповідно до якої у переговорах могли брати участь усі зацікавлені сторони за умови їх відмови від насильства. У 1998 році було підписано Белфастську угоду, що передбачала створення органів влади та управління до складу яких входили як британці, так й ірландці. Угоду було схвалено референдумом, у ході якого було отримано підтримку більшості населення Північної Ірландії.

Проте ще довгий час ІРА не припиняла своєї терористичної діяльності, і лише у 2005 році керівництво організації заявило про припинення збройної боротьби та роззброєння.

Варто зазначити, що основну допомогу бойови-

кам ІРА надавали Лівія та ірландська діаспора в США. Проте постачання з Лівії зброї, боєприпасів та інших засобів вчинення терористичних атак було складним і неодноразово перехоплювалось спецслужбами, а допомога ірландської діаспори практично припинилась після терористичних атак 11 вересня 2001 року у США. Відмова ІРА від насильницьких методів боротьби дала підставу для прийняття рішення щодо припинення військової операції та виведення підрозділів британської армії з Північної Ірландії. Цей процес відбувався поетапно протягом двох років.

На теперішній час основним напрямом врегулювання проблем, пов'язаних з територіальною цілісністю, є передача частини владних повноважень від центральної влади до регіональних органів управління. Важливими кроками у цьому напрямку стало заснування регіональних органів управління: законодавчих та виконавчих.

Слід наголосити, що в результаті Белфастської угоди була створена політична система Північної Ірландії, яка різко відрізняється від традиційної для Британії. Насамперед тим, що вибори відбуваються за пропорційною системою, а не мажоритарною. Перший-міністр, очолює Північну Ірландію, повинен мати двох заступників, які представляють другу та третю партії парламенту. У випадку, якщо якась з партій не висунула кандидатуру заступника першого-міністра, парламент розпускається й призначаються нові вибори. Така ситуація була, наприклад у 2017 р. коли партія ірландських націоналістів Шин Фейн не визначилася з кандидатурою заступника.

Таким чином, створюється система протидії де

представлені не лише партія, що перемогла на виборах, але й партії опозиційні. Ця система була створена для задоволення вимог ірландців-католиків, які вважали неприйнятним махінації з виборчими округами та диктат юніоністської більшості.

Подібна ситуація склалася й у Іспанії. Зокрема баскські сепаратисти погодилися на компроміс запропонований іспанським урядом. ЕТА, організація, що довгий час зброя боролася за незалежність Ескауді, відмовилася від збройної боротьби. Натомість іспанський уряд запропонував новий Статут Країни Басків, який максимально передав повноваження місцевих органам влади. Зокрема й у мовному питанні, яке було для басків найуразливішим. Якщо баскський сепаратизм дещо знизився то аналогічні дії щодо Каталонії не мали успіху. Тут з кожним роком сепаратизм лише посилювався.

Формою мирного вирішення сепаратизму в Бельгії стала реформа державного устрою країни. Перетворення з унітарної на федеративну країну з широкими повноваженнями регіонів. Крім федералізації в країні було створено мовні спільноти з чітко визначеними межами. Реформа сприяла послабленню сепаратизму, але не вирішила його остаточно. Залишається дуже багато проблем між фламандською та франкомовною спільнотами. Наразі лідери Фландрії виступають за конфедералізацію країни. Хоч певні політичні партії сприймають конфедералізацію країни як крок до створення незалежної Фландрії. Том можемо стверджувати, що проблема сепаратизму в Бельгії не вирішена остаточно, але її гострота знята.

В деяких країнах, наприклад країнах Балтії, сепаратизм є інспірований Росією. Яка намагається таким чином впливати на ці країни та повернути їх в орбіту свого впливу. За таких умов, стримуючим фактором видається запроваджений в Латвії та Естонії інститут надання статусу негромадянина, тобто особи, яка не є громадянином країни проживання або іншої країни. Така особа має право на отримання паспорта негромадянина та низку інших прав (зокрема, вони мають змогу без віз виїжджати на територію країн ЄС та РФ). Водночас, у Латвії негромадянин фактично позбавлений виборчих прав, в Естонії – мають право голосувати на місцевих виборах, проте позбавлені права голосу при виборах до національного або Європейського парламентів. Цей підхід обмежує можливості щодо використання такого демократичного інструменту, як вибори, для проникнення в органи влади деструктивних сепаратистських сил. Проте інститут «негромадянства» викликає критику в країнах Європейського Союзу та особливо жорстку в Росії, яка вважає це дискримінацією російськомовного населення.

Крім мирних способів існують й силові методи вирішення конфлікту. Хрестоматійним вважається приклад успішного подолання сепаратизму в Хорватії.

У 1991 році на території Хорватії виникла самопроголошена сепаратистська область Республіка Сербська Країна, що була створена етнічними сербами за сприянням Югославської армії та воєнізованих угруповань із Сербії.

У 1992 році було прийнято план ООН, яким передбачалось припинення бойових дій та розміщення підрозділів міжнародних миротворчих сил. Протягом 1992-1993 років хорватська армія провела низку успішних локальних операцій з метою повернення під контроль територій, де мешкало хорватське населення.

У 1995 році США, Німеччина (ЄС), Росія та

ООН запропонували план мирного врегулювання конфлікту, так званий «План Z-4», який передбачав інтеграцію Сербської Країни в Хорватію та надання широкої автономії для етнічних сербів. Проте сербські представники відмовились обговорювати мирні ініціативи.

Після невдалих спроб мирного врегулювання у травні та серпні 1995 року хорватська армія та поліція провели дві військові операції – «Блискавка» та «Буря». За результатами першої було поновлено конституційний лад у краї Західна Славонія, а внаслідок другої – нанесено поразки збройним угрупованням сепаратистів і фактично припинено існування Сербської Країни (з регіону виїхало за різними даними від 200 до 250 тисяч сербів). Фактично за допомогою силових методів було поновлено територіальну цілісність Хорватії.

Серед чинників, що сприяли успішному проведенню операцій хорватськими силами безпеки можна виділити наступні:

- проведення владою Хорватії економічних, адміністративних та військових реформ;
- консолідація хорватського народу навколо ідеї побудови незалежної та успішної держави;
- переозброєння армії, загальна мобілізація, ефективна підготовка особового складу та дієва міжвідомча координація;
- фактична відсутність допомоги сербським сепаратистам з боку Белграда (після міжнародного визнання Хорватії з її території було виведено військові підрозділи армії Югославії).

З іншого боку, сербами ця операція сприймається як воєнний злочин та трагедія сербської меншини у Хорватії, що дає підґрунтя для майбутніх конфліктів.

Наголосимо, що в Іспанії та Північній Ірландії, до початку мирного врегулювання, влада успішно застосовувала проти сепаратистів силові методи. Можемо припустити, що саме вдале використання силових методів, які завдали сепаратистам значних втрат змусили їх зрештою прийняти мирний план врегулювання. Відсутність силових акцій в Каталонії та Бельгії проти місцевих сепаратистів не стимулювало їх повністю прийняти мирний план і на нашу думку не призвело до вирішення проблеми сепаратизму.

Класичним прикладом міжнародного вирішення проблеми сепаратизму є Дейтонські угоди, що конституювали БіГ. На нашу думку, остаточно проблему сепартизму вони не вирішили, а лише заморозили її на невизначений термін. Угоди зробили систему управління державою настільки складною та недолугою, що часто керівництво країною практично паралізується.

Таким чином, виділяють декілька способів протидії сепаратизму. Перший спосіб мирний полягає у задоволенні певних вимог сепаратистів, як правило культурних, і створенні таких правил, що будуть прийняті більшістю суспільства. Таким чином, підтримка сепаратистів буде зменшуватися. Такий метод було реалізовано в Бельгії, Великобританії та Іспанії.

Слові методи полягають у використанні силових структур (поліція, армія, флот) для розгрому та фізичного винищення сепаратистів, а також для репресій проти тих хто їм співчуває. Такі методи використовували Хорватія, Іспанія, Великобританія та використовує Туреччина.

Міжнародне вирішення конфлікту також можна назвати способом протидії сепаратизму Прикладом такого вирішення є БіГ, але там конфлікт не вичерпано, а радше заморожений.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Актуальні методи, способи та фінансові інструменти фінансування тероризму та сепаратизму [Електронний ресурс]. / Департамент фінансових розслідувань Державна служба фінансового моніторингу України. – Режим доступу: http://www.sdfm.gov.ua/content/file/site_docs/2014/20141229/tipolog2014.pdf
2. Болотникова О.Р. Территориальная целостность государств и право наций на самоопределение: возможен ли компромисс? / Ольга Радикова Болотникова // Актуальные проблемы мировой политики и мировой экономики / Под. ред. Е.С. Хесина, Н.Е. Злоказовой. – М. : «Перо», 2010. – С. 33–48.
3. Декларація про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй 1970 р. [Електронний ресурс] /. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_569
4. Державна політика у сфері протидії тероризму: міжнародний досвід і його актуальність для України сепаратизму [Електронний ресурс] / За ред. Р.О. Стефенчук. – Режим доступу: <http://napu.com.ua/wp-content/uploads/pdf/konferens-25-06-2015.pdf>.
5. Міжнародний досвід боротьби з сепаратизмом: висновки для України : аналіт. доп. / О. О. Резнікова, А. О. Місюра, С. В. Дрьомов, К. С. Войтовський. – К. : НІСД, 2016. – 46 с.
6. Олішевська В. Сепаратизм: сутність, зміст, основні підходи [Електронний ресурс] / В.Олішевська. – Режим доступу: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILE=&2_S21STR=ipd_2013_5_36

САЛІЙ ІГОР,

студент 6-го курсу,

спеціальність «Публічне управління та адміністрування».

Науковий керівник: кандидат філософських наук,

доцент Буркало В. В.

ІНФОРМАЦІЙНА СКЛАДОВА ТА ОСОБЛИВОСТІ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ

Однією з ключових проблем становлення й розвитку національного інформаційного простору є створення та діяльність українських інформаційних ресурсів. Вони формуються у результаті діяльності як органів державної влади, так і державних та недержавних підприємств, наукових, навчальних і громадських організацій. Державні інформаційні ресурси – це основа єдиного інформаційного простору України. А інформаційна складова державної політики та управління полягає у цілеспрямованій роботі щодо поступового заміщення вказаних ресурсів новим, позитивним. Ним є перехід на цифрові технології мовлення.

Ключові слова: інформаційні технології, інформаційний простір, державне управління, державна політика, цифрові технології.

One of the key issues of formation and development of the national information space is the creation and operation of Ukrainian information resources. They are formed as a result of the activities of public authorities, state and non-state enterprises, scientific, educational and public organizations. State information resources are basis of the united information space of Ukraine. And the information component of state policy and management consists in purposeful work on the gradual replacement of these resources with a new, positive one. Such one is switching to digital broadcasting technology.

Key words: information technologies, information space, state administration, state policy, digital technologies.

Формування й діяльність українських інформаційних ресурсів – одна з ключових проблем становлення й розвитку національного інформаційного простору. Вони формуються в результаті діяльності як органів державної влади, так і державних та недержавних підприємств, наукових, навчальних і громадських організацій. У процесі формування і використання інформаційних ресурсів здійснюється збір, обробка, збереження, пошук і подача інформації за запитами або регламентом [1, с. 95]. Державні інформаційні ресурси є основою єдиного інформаційного простору України. До таких можуть належати ресурси, що утворені для забезпечення діяльності органів державної влади і вироблені в результаті цієї діяльності та ресурси, що утворені недержавними організаціями за замовленнями і в інтересах органів державної влади [2, с. 26]. Особливу підтримку держава має надавати недержавним структурам, які орієнтовані на інформаційне обслуговування мас.

Підставою для включення недержавних інформаційних ресурсів в єдиний інформаційний простір повинна бути їх відповідність вимогам єдиного порядку формування і використання інформаційних ресурсів різноманітних видів. До недержавних інформаційних ресурсів відносять створені бази і банки даних, що призначені найчастіше для використання в економічній і соціальній сферах, насамперед фінансова, банківська, біржова, комерційна, а також довідкова, культурно-історична та інші види інформації.

У сфері формування та використання недержавних інформаційних ресурсів державна інформаційна політика має сприяти включенню недержавних організацій у єдиний національний інформаційний простір як суб'єктів інформаційної діяльності та надання недержавним організаціям вільного доступу до державних інформаційних ресурсів, доступу громадян і організацій до недержавних інформаційних ресурсів. Державні і недержавні інформаційні

ресурси утворюють систему національних інформаційних ресурсів, що використовують як традиційні інформаційні технології і носії інформації, так і автоматизовані бази та банки даних.

Головною метою державної інформаційної політики стосовно національних інформаційних ресурсів, на думку вітчизняних дослідників, є створення необхідних економічних і соціокультурних умов та правових і організаційних механізмів формування, розвитку і забезпечення ефективного використання національних інформаційних ресурсів в усіх сферах життя та діяльності громадянина, суспільства й держави.

Функції державного управління інформаційними ресурсами полягають у розробці та прийнятті політичних рішень, законодавчих і нормативно-правових актів щодо забезпечення системи управління національними інформаційними ресурсами й вдосконалення механізмів реалізації правових норм чинного законодавства у галузі інформації. Крім того, вони полягають у визначенні та здійсненні повноважень державних органів, органів регіонального й місцевого самоврядування щодо оперативного управління (створення, володіння, розпорядження, користування) державними інформаційними ресурсами, розробці та реалізації організаційних заходів і нормативно-методичного забезпечення відомих й регіональних структур та недержавного сектора в сфері формування й використання інформаційних ресурсів за умови координації діяльності згаданих структур, а також у розробці і реалізації фінансово-економічних засад регулювання процесів формування та використання інформаційних ресурсів тощо [3].

Тож розвиток України як правової демократичної держави неможливий без переходу й розвитку інформаційно відкритого суспільства, що передбачає виникнення нових форм інформаційної взаємодії державної влади із суспільством. Насамперед, державна влада повинна здійснювати відкрити і чесну інформаційну взаємодію з громадськістю через засоби масової комунікації. В рамках конкретної держави йдеться про національну систему засобів масової комунікації (НСЗМК) [4, с. 215]. До конкретних компонентів НСЗМК варто віднести газети, журнали й інші періодичні видання, книги, друковані матеріали, інформаційні агентства, кінофільми, телебачення, радіо, інші електронні засоби і служби електрозв'язку. Організації, що займаються цими службами, а також використовувані види технологій збереження й поширення інформації також є елементами цих компонентів. НСЗМК може бути визначена ще у більш широкому змісті і містити в собі також формалізовані і традиційні, у тому числі «застарілі», джерела інформації – музеї, театри, виставкові зали, різні форми навчання – школи, вищі навчальні заклади, курси тощо.

Таке трактування національної системи засобів масової комунікації дає змогу осмислити проблеми, пов'язані із процесами розвитку нової державності, змушує до переоцінки розуміння ролі і місця ЗМК в політичній структурі суспільства і самої сфери діяльності ЗМК – інформаційного простору. Специфічною ознакою глобалізаційних процесів в умовах розвитку інформаційного суспільства є втрата контролю з боку політичних інститутів держави над змістом інформаційного простору. Це явище має як позитивні наслідки, зокрема – відкритість національних інформаційних систем, так і негативні, оскільки призводить до суттєвих проблем у проведенні цілеспрямованої державної інформаційної політики. Саме тому більшість розвинутих країн на найвищому державному рівні приділяють серйозну увагу творенню і

розвитку національного інформаційного простору. Сутність цього поняття О. Гриценко визначає як умовний простір, окремий для кожної держави, що утворюється сукупністю національних інформаційних систем і ресурсів, розташованих у цій державі [5, с. 274].

Провідну роль у таких інформаційних системах, як і у створенні та регулюванні національного інформаційного простору, відіграють саме мас-медіа, які є специфічним видом комунікацій. Однією з неодмінних умов функціонування національного інформаційного простору, на думку вітчизняних експертів, є комплексна та ефективна протекціоністська політика держави, головним завданням якої є сприяння створенню відповідних індустрій і забезпечення їх стійкого розвитку. Серед них розвинена та впливова у суспільстві система загальнонаціонального суспільного мовлення із такими виробничо-технологічними складовими, як загальнонаціональне та супутникове телерадіомовлення, онлайнове мовлення в мережі Інтернет, виробництво фільмів, телесеріалів, програм, конкурентоспроможна система національного кіновиробництва та кінопрокату, національна система глобального збирання та поширення інформації, орієнтована на активне розповсюдження відомостей про Україну та створення її позитивного іміджу у світі.

Ступінь готовності держави та суспільства до паритетної участі в міжнародному інформаційному обміні у міжнародній практиці визначається за наступними критеріями: кількість та якість інформаційного продукту, що виробляється у державі та власне державою; потужність, розгалуженість та наявний ресурс подальшого розвитку телекомунікаційних мереж; ступінь доступності для громадян усіх відкритих інформаційних джерел (концепція універсального доступу); рівень практичної захищеності інтелектуальної власності й авторських прав; здатність держави ефективно регулювати виробництво та розповсюдження інформації (діяльність інформаційних агенцій, ЗМІ, культурних індустрій, структур закордонного мовлення тощо) [6].

Перехід на цифрові технології мовлення є нині однією з глобальних тенденцій. Відповідно до рішення Регіональної угоди «Женева-06», до якої приєдналася й Україна, усі країни Європи до 2015 р. припиняють аналогове телевізійне мовлення і замінюють його на цифрове формату DVB-T. Впровадження цифрового телерадіомовлення в Україні є необхідним, оскільки це: а) забезпечить технологічне підґрунтя для подальшої інтеграції України в європейський та світовий телерадіопростір; б) оптимізує використання радіочастотного ресурсу, виділеного Міжнародною спілкою електрозв'язку для потреб України (сьогодні він використаний вже приблизно на 90 %); в) збільшить інвестиційну привабливість галузі; г) забезпечить рівномірне покриття телемовленням усієї території держави, включаючи прикордонні регіони; д) виведе Україну на рівень західно-європейських показників щодо кількості програм телевізійного, звукового та мультимедійного мовлення, поліпшить якість сигналу, уможливить створення в Україні телебачення високої чіткості (технологія High Definition Television – HDTV) [7].

Інформаційна складова державної політики та управління є цілеспрямованою роботою щодо поступового їх заміщення новим позитивним [8]. Серед основних чинників, які заважають Україні створити достатньо потужний імідж у світі та на достатньому рівні представляти українську тематику в інформаційному просторі інших держав можна назвати недостатній рівень інтегрованості України у світовий

інформаційний простір внаслідок слабого розвитку необхідної для цього матеріально-технічної бази (культурно-інформаційні центри, здійснення супутникового мовлення на теренах інформаційного простору усіх закордонних країн українською та іноземними мовами, включення вітчизняних телепередач до пакетів програм, що транслюються за кордоном кабельними мережами тощо), брак фахових спеціалістів, особливо у державних органах влади, з міжнародної інформації та PR-технологій, а також недостатня увага центральних органів влади до проблеми забезпечення позитивного міжнародного іміджу України загалом. За таких умов, за оцінками як зарубіжних, так і вітчизняних експертів, Україна залишається здебільшого беззахисним об'єктом численних інформаційних агресій ззовні, які здійснюються з різних причин: боротьба за вплив на Україну між іншими державами, намагання дестабілізувати її внутрішнє становище, завдати шкоди її міжнародному авторитетові, конкуренція на зовнішніх ринках, політичні, територіальні суперечки тощо. З іншого боку, величезна кількість внутрішніх проблем давали

й дають безліч інформаційних приводів для негативних повідомлень про Україну у світових медіа.

Розвиток позитивного туристичного іміджу, що, попри унікальний туристичний та історичний потенціал України, залишається досить слабо розвинутим. Цивілізована, добре налагоджена туристична сфера країни є одним із кардинальних чинників оптимізації її міжнародного іміджу [9]. Прорахунки попередніх років особливо гостро проявилися під час подій в Україні, які отримали назву «Євромайдан». Саме в цей період агресивна інформаційна політика Росії позначилася на викривленні (спотворенні) образу України у світі, зокрема, у тій же Росії. Тільки завдяки активному висвітленню цих подій європейськими і світовими ЗМІ (Reuters, CNN, Al'jazira, AP, TVP, BBC та ін.) була порушена практика отримання інформації про Україну із Російських джерел. Однак, ситуація ще раз засвідчила гостру необхідність створення в Україні системи поширення інформації у світовий інформаційний простір та розробки дієвих механізмів протидії інформаційній агресії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Нестеряк Ю.В. Державна інформаційна політика та управління національними інформаційними ресурсами [Текст] // Державне управління та місцеве самоврядування: Збірник наукових праць. – Дніпропетровськ: ДПІ-ДУ НАДУ. – 2013. – Вип. 1(16). – С. 94–104.
2. Арістова І.В. Державна інформаційна політика: організаційно-правові аспекти [Текст] / За заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. Бандурки О.М.: Монографія. – Харків: Вид-во Ун-ту внутр. справ, 2000. – 368 с.
3. Державна інформаційна політика і національні інформаційні ресурси // Реферат [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.refine.org.ua/pageid-982-1.html>
4. Чічановський А.А. Національна держава та її засоби масової комунікації у глобалізованому світі [Текст] // Україна на шляху до Європи: Наук. вид. / Упоряд.: В.І. Шкляр, А.В. Юричко. – К.: Етнос, 2006. – С. 213–225.
5. Гриценко О.М. Українські ЗМІ в контексті глобальних процесів на початку XXI століття [Текст] // Україна на шляху до Європи: Наук. вид. / Упоряд.: В.І. Шкляр, А.В. Юричко. – К.: Етнос, 2006. – С. 265–379.
6. Актуальні проблеми державної інформаційної політики в Україні [Електронний ресурс] // Аналітична записка. – Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua/Monitor/april08/3.htm>
7. Політико-правові аспекти формування інформаційного суспільства суверенної і незалежної держав [Електронний ресурс] // Олійник О.В., Соснін О.В., Шиманський Л.Є. – Режим доступу: old.niss.gov.ua/book/Sosnin_2.htm
8. Чупрій Л.В. Створення позитивного іміджу України у світі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://opros-dim.com/index.php?stvorennejapozitivnogo-imidzhu-ukrayini-u-sviti.html>
9. Гнатюк С. Формування позитивного міжнародного іміджу Української Держави в інформаційному просторі [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua/Monitor/December2009/02.htm>

СОЙМА ОЛЕСЯ,

студентка 5-го курсу,

спеціальність «Політологія».

Науковий керівник: кандидат політичних наук,

доцент Вегеш І. М.

НЕЛЕГАЛЬНА МІГРАЦІЯ ЯК ФАКТОР РИЗИКУ ДЛЯ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

В даній статті ми дослідили міграційну політику Європейського Союзу та основні причини масових міграційних рухів та міграційної кризи 2015-2017 років. Також ми проаналізували, чи можливо контролювати дану ситуацію, і які перспективи її вирішення в майбутньому.

In this article we have explored the migration policy of the European Union and the main causes of mass migration movements and the migration crisis 2015-2017. We have also analyzed whether it is possible to control this situation and what prospects for its solution in the future.

Актуальність теми: Міграція населення в XXI столітті набула величезних, часто неконтрольованих масштабів, тому неможна оминати стороною дану проблему. Сучасні європейські держави на сьогоднішній день переживають чергову хвилю міграції, яка несе з собою зміну демографічної ситуації в країнах ЄС, а також проблему інтеграції мігрантів у

відповідні суспільства. Таким чином країни Європи зіткнулися з величезним припливом мігрантів з охоплених конфліктами країн Близького Сходу, Африки та Азії. Актуальність статті зумовлена і тим, що неефективна міграційна політика у багатьох європейських державах призвела до загострення міжетнічних та соціальних проблем. Практика показує, що вже

традиційними стали у країнах Європи закриті національні групи, представники яких здійснюють масові бунти та терористичні акти, що мають етнічний чи релігійний характер, також помітно зростає організована етнічна злочинність.

Проблема європейської міграційної кризи та загальною нелегальної міграції до ЄС стала предметом дослідження багатьох науковців та журналістів, а саме: Волосенкова Є., Запольскіс А., Капіца Л., Пуїйо Г. та багатьох інших.

Метою даної статті є – проаналізувати основні причини європейської міграційної кризи та її основні фактори ризику.

Виклад основного матеріалу. Міграційна політика ЄС почала формуватись з моменту підписання Паризького і Римських договорів про створення ЄВБС, ЄЕС та Євроатому, які були побудовані на основі поваги до права людини на вільне пересування. Так все ж на початкових етапах існування співтовариства питання міграції більшою мірою належали до компетенції національних урядів. У зв'язку з розширенням ЄС та хвилею біженців з третіх країн, питання контролю міграційних потоків поступово почали переходити до Єврокомісії, Європарламенту та Європейського суду. Про розширення інституційних повноважень сказано в Маастрихтському договорі про створення ЄС та остаточно закріплено в наступних угодах (Амстердамська угода 1997 року, Лісабонський договір 2007 року і т.д.). Важливим кроком у формуванні спільної міграційної політики країн ЄС стали Шенгенські домовленості про скасування паспортного митного контролю та створення шенгенської зони, до складу якої входять 26 держав, 4 з яких не є членами ЄС. Що стосується третіх країн, то ЄС функціонує на принципах відсутності дискримінації населення залежно від національного походження, проте такі вважаються загрозою благополуччю європейським державам. Основні напрями міграційної політики були прописані в політичних п'ятирічних програмах ЄС прийнятих 1999 року у Тампері, 2004 року у Гаазі, 2009 року у Стокгольмі, але процес затвердження програми, яка мала бути прийнята наступною після стокгольмської, затягнувся через внутрішні проблеми [6, С.252-256]. Коротко проаналізувавши історію формування інтеграційної політики ЄС, ми бачимо, що вона поступово змінювалась від обмеженої до демократично відкритої, але тим не менш спільнота залишається в деякій мірі «завісою» по відношенню до країн, що не є членами ЄС.

2015 р. для ЄС став роком Європейської міграційної кризи. Ця гуманітарна катастрофа, викликана масовим напливом мігрантів у Європу з охоплених війнами країн Африки і Близького Сходу, стала найбільшою в Європі з часів Другої світової війни. За 7 місяців 2015 року в Європу прибуло більше 300 тисяч мігрантів, з них понад 100 тисяч – у липні. Відсутність прозорих правил прийому та неконтрольоване переміщення біженців призводять до численних людських жертв на шляху до Європи та в Європі [7].

За різними оцінками, на сьогоднішній день загальне число нелегальних мігрантів в ЄС становить від 5 млн до 8 млн чоловік. На жаль, не існує офіційної європейської статистики чисельності нелегалів, але, за деякими оцінками, найбільша їх кількість (по 1-1,5 млн.) налічується в Німеччині, Франції, Італії, Іспанії. Причому останні дві країни і Кіпр є головним перевалочним пунктом для нелегалів з Північної Африки, а через Грецію в інші країни ЄС йде потік з Туреччини і Афганістану, до них також додалися біженці з Сирії. За даними агентства FRONTEX, 90% припливу мігрантів в країни Південної Європи ста-

новили біженці саме з цих регіонів [9].

Останніми роками більшість прохачів притулку походять з Сирії, Афганістану, Косово та Еритреї. Значне зростання показали Ірак, Нігерія та Україна. Станом на липень 2015 року, 67% зареєстрованих протягом півроку заявок сирійців були подані в країнах ЄС: у Німеччині (29%), Сербії та Косово (16%), Угорщині (9%), Австрії (7%) та Швеції (6%). При цьому, вони не знають європейських мов, але заздалегідь в курсі тонкощів європейського міграційного законодавства. Наприклад, те, що для надання місця в таборі біженців та початкової, в тому числі фінансової допомоги, досить просто заявити про своє бажання отримати статус біженця. Але при цьому подавати письмову заяву не слід, бо за законами ЄС біженець ставиться на облік там, де він був вперше зареєстрований за його заявою. Вони ж хочуть зареєструватися саме в Німеччині, де розміри допомог та інших дотацій набагато вище, ніж в Італії або Греції [2]. При цьому начно зросла частка прийнятих позитивних рішень щодо надання статусу біженця. За даними Євростату, лише протягом третього кварталу 2015 року було схвалено 45 380 заявок. Для порівняння, за весь період 2014 року таких рішень було прийнято в три рази менше — 13 940. Найбільше позитивних рішень приймають стосовно сирійців, еритрейців, осіб без громадянства, іракців, сомалійців та афганців [9].

Найбільшою і найсуттєвішою причиною масових міграційних потоків до ЄС останніми роками, на нашу думку, є війни і збройні конфлікти, які дестабілізують ситуацію в регіонах, в тому числі: громадянська війна в Іраку, громадянська війна в Сирії, війни в Афганістані (2001-2014 і 2015), війна в Лівії, військова операція проти ІДІЛ, криза в Сербії і в Косово, збройний конфлікт на сході України, релігійні зіткнення в Нігерії, конфлікти в Ємені та Пакистані. Перше, що потрібно відмітити – це, безумовно, війна в Сирії, що стала, спусковим гачком всього механізму, тобто початку масової міграційної хвилі. Розпочаті на хвилі арабської весни антиурядові виступи в березні 2011 р призвели до масових заворушень в різних містах Сирії, а вже до літа того ж року переросли в повномасштабний збройний конфлікт. Множинні дипломатичні спроби завершити конфлікт так і не увінчалися успіхом. Можна сказати, що в цьому криється основна причина масової втечі людей. Якраз сирійці і складають приблизно половину безпрецедентного міграційного сплеску 2015 р, який в свою чергу в два рази більше в порівнянні з 2014 р. Іншими словами, без сирійців приплив людей, які шукають притулку в Європі, буде приблизно на рівні 2014 р [8].

Відомо, що коли чисельність іммігрантів досягає певної критичної маси, то вони вже не намагаються асимілюватись і засвоїти новий стиль життя та мову, а створюють закриті зони проживання, де і стараються зберегти свою ідентичність, національні традиції, релігію, культуру. У багатьох країнах Європи утворились національні анклавні іммігрантів, інтереси яких часто не співпадають із законами та традиціями країни-перебування, створюючи соціально-політичний дисбаланс. На початковому етапі свого існування ці зони сприймаються як екзотика, але лише до того часу, поки не починають втручатись у життя місцевих старожилів, міняти його за своїм бажанням та стандартами. Цілком зрозуміло, що це створює незручності для місцевого населення і породжує негативне ставлення до всіх іммігрантів, в тому числі й зразкових. В багатьох великих європейських містах існують різноманітні етнічні квартали. Для прикладу можна зазначити, що турки сьогодні

складають 7% берлінського Кройцберга. В Лондоні в цілому близько 16% населення – іммігранти та етнічні меншини, у центральному Лондоні доля іммігрантів складає приблизно 30%, а в певних районах міста перевищує 70% [4].

Ще одна важлива проблема, на яку слід наголосити це контрабанда людьми. Це прибуткова справа, що приносить кожний рік мільярди різноманітним кримінальним мережам, ополченням і, можливо, терористичним організаціям. Особливо це питання актуальне для Лівії. У доповіді від 2016 року НАТО підрахувало, що мережа лівійських контрабандистів, що працює на узбережжі, заробляє приблизно 2,4 мільярда крон на рік (343 млн дол.). До цього слід додати те, що більшість мігрантів, які добралися до Сабрати, звичайно платять істотні суми кримінальним мережам Південної чи Центральної Лівії, а також у сусідніх з нею країнах [4].

Цікаве думку знаходимо в журналіста Запольскіс А.: «...Можна припустити, що півтора роки тому хтось спробував через міграцію посилити тиск в першу чергу на Берлін. Як би там не було насправді, гра з сірниками на сімнику спричинила пожежу, контроль над яким вже остаточно втрачено. Багато ЗМІ і всякі європейські політики-доброзичливці люблять говорити про жахливі розміри загибелі мігрантів в водах Середземного моря, але мало хто зіставив ці цифри з іншою відомою інформацією...» [2]. Протягом лише поточного року в Грецію та Італію потрапило близько 300 тис. Нелегалів. В цілому ж німці чекають до кінця цього року напливу тільки в Німеччину близько 800 тис. Мігрантів. Якщо врахувати, що «ціна на квиток до Європи» в середньому коштує «від 10 тис. Дол.», то не складно підрахувати, що потік нелегалів генерує підпільному бізнесу з їх транспортування виручку в дуже великих розмірах не менше. Наприклад, вартість «турецького маршруту» з Сирії сягає 20-23 тис. дол. Ці обороти можна порівняти з торгівлею наркотиками, так що якщо процес і був кимось підстебнутий штучно, то зараз він перетворився в повністю самопідтримуючий бізнес, в якому беруть участь численні підпільні організації. У тому числі - етнічні. Так, наприклад, на Балканах цей бізнес в значній мірі контролюється албанськими та ромськими угрупованнями.

Як уже нами наголошувалось, міграційна криза не є якимось винятковим явищем. Вищеописані військові конфлікти посприяли лише більшій активізації такого роду потоків. Збільшення кількості населення та демографічний бум в Африці не меншою мірою вплинули на міграцію населення, і відбувався цей процес поступово. Протягом 2015-2016 рр. Африка переживає небачене в історії демографічне зростання. По-перше, це проблема збільшення «тиску» швидко зростаючого населення на навколишнє середовище. По-друге, це проблема збільшення «демографічного навантаження», тобто відношення чисельності дітей (і літніх людей) до чисельності людей у працездатному віці. По-третє, це проблема зайнятості. В умовах демографічного вибуху чисельність економічно активного населення вже в 2000 р. досягла 300 млн осіб. Зайняти таку кількість людей у суспільному виробництві африканські країни не в змозі. За даними Міжнародної організації праці, в середньому в Африці безробіття охоплює 35-40% працездатних людей. По-четверте, це проблема забезпечення продовольством швидко зростаючого населення. По-п'яте, це проблема здоров'я населення, пов'язана як з деградацією навколишнього середовища, так і з бідністю більшої частини людей [3].

За оцінками ООН, через 30 років населення африканського континенту подвоїться, а до 2050 року

воно зросте з 1,2 мільярда до 2,4 мільярда людей. Безпрецедентне зростання населення в поєднанні з жахливою бідністю, політичними і соціальними заворушеннями може вважатися тільки початком постійно зростаючого і нескінченного міграційного тиску на європейський континент.

Ще один важливий фактор, що діяв і рік, і два, і три назад, проте з кожним наступним роком виявляється все сильніше – це, що дуже багато мігрантів прагнуть потрапити в конкретні країни, де вже влаштувалися їхні родичі. Можливість приєднатися до членів сімейного клану в тій чи іншій мірі влаштованих в Європі багато разів полегшує психологічну сторону [5]. Що стосується війни і злиднів, то все більше політиків і навіть журналістів визнає, що основна частина прибувають – це не жебраки біженці. Більшість з них біжить не з зон бойових дій, а просто зі зруйнованого регіону, де немає економічних перспектив, зате є загроза приходу «Ісламської держави».

Погіршення соціально-економічних умов сприяли загостренню пошуків більшого заробітку. В цьому контексті обов'язково в нашому дослідженні варто звернути увагу на нелегальних трудових мігрантів не лише з країн третього світу, а й з інших країн Європи та Азії, в тому числі й України. Це пов'язано передусім із нестачою робочих місць та низькою заробітною платою.

Упродовж багатьох років Європа була зацікавлена в нелегальній трудовій імміграції, яка є вигідною як для роботодавців, так і для держави в цілому. Саме тому уряди західноєвропейських країн недостатньо активно перешкоджали проникненню нелегальної робочої сили. Наприклад, Німеччина фактично заохочувала напівлегальну імміграцію курдських і турецьких робітників, Франція – алжирських, Великобританія – робітників з Індії та Пакистану [7]. Проте сьогодні ситуація дещо змінилась. Експерти говорять про те, що нелегали, які готові працювати на будь-яких умовах, зводять нанівець соціальні гарантії, які існують у європейських країнах (мінімальний рівень заробітної плати, максимальна тривалість робочого дня), а також потребують величезних фінансових витрат на прикордонний контроль, створення таборів для біженців, на соціальні та медичні послуги, утримання під вартою, депортації. Крім того, нелегали, яким не вдається знайти роботу, поповнюють групи «вигнанців суспільства» і стають джерелом злочинності та тероризму. Більше того, уряд європейських країн усе частіше вдається до радикальних заходів боротьби з нелегальною міграцією. Яскравим прикладом цього є масове виселення циган – громадян Румунії та Болгарії з території Франції. Також жорстокі вимоги до трудових мігрантів ставить, до прикладу, Велика Британія, яка цього року подала заяву на вихід з ЄС.

ЄК, Рада ЄС та Європарламент складають «інституційний трикутник», який визначає рішення з міграційної політики співтовариства. З метою ефективного протидії нелегальній міграції, в Європейському Союзі були створені спеціальні агентства, такі як Європейська поліція і Європейська юстиція. Обидва агентства виконують завдання з питань координації та взаємодії між поліцейськими, прикордонними та іншими правоохоронними структурами у країнах ЄС. У червні 2005 року в Варшаві почало працювати нове Агентство з управління оперативним співробітництвом на зовнішніх кордонах держав-членів ФРОНТЕКС (FRONTEx) [9]. Європейська міграційна криза змусила ЄС шукати додаткові заходи щодо подолання нелегальній міграції: посилення пошукових і рятувальних місій у Середземному морі, боротьба з перевізниками мігрантів; розбудова мережі центрів прийому біженців (hotspots) тощо. На почат-

ку 2017 року лідери ЄС затвердили декларацію про заходи щодо боротьби з нелегальною міграцією через Середземне море, яка передбачає, по-перше, «гуманітарну репатріацію» мігрантів назад в Африку, по-друге, зміцнення прикордонної служби сусідньої Лівії.

Висновок. Європейська міграційна криза та нелегальна міграція до ЄС висвітлюються в ЗМІ вже досить тривалий час. По-перше, масовості такому руху надали військові конфлікти: громадянська війна в Іраку, Сирії, війни в Афганістані, Лівії, релігійні зіткнення в Нігерії, конфлікти в Ємені та Пакистані. Особливо відмітити конфлікт в Сирії, оскільки лише сирійці склали половину біженців під час європейської кризи 2015-2016 рр. По-друге, збільшення кількості населення та демографічний бум в країнах третього світу не меншою мірою вплинули на міграцію населення, і відбувався цей процес поступово. Це проблема збільшення «тиску» швид-

ко зростаючого населення на навколишнє середовище; збільшення «демографічного навантаження»; зайнятості; забезпечення продовольством швидко зростаючого населення; здоров'я людей (деградацією навколишнього середовища, бідністю більшої частини населення). Тому це явище зовсім не нове. На сьогоднішній день можна ствердити, що зараз відбувається зовсім не ісламізація Європи або зміна її культурної парадигми. Вже не важливо, чи втримається Шенген та чи не відмовляться від його норм країни, що входять до такої зони. На даний час відбувається процес корозії базових засад, які колись робили Європу Європою. І він, схоже, вже промайнув свою точку неповернення. Том наш погляд, поки не буде врегульовано ситуацію в середині країн, звідки направлений потік мігрантів, ситуацію щодо нелегального перетину кордону до ЄС контролювати стає дедалі важче, а відтак - неможливо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Волосенкова Е. Миграционная политика. Управление миграционными процессами // Методология и методы изучения миграционных процессов / Под. ред. Ж. Зайончовской, И. Молодиковой, В. Мукомеля. – М.: ИТ «Адамант», 2007. – С. 213-236
2. Запольскис А. Нелегальная миграция в Европу: маршруты, деньги, перспективы [Електронний ресурс] / Александр Запольскис. – Режим доступу: <https://regnum.ru/news/1963559.html>
3. Демографічний вибух у Африці і його наслідки [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://moyaosvita.com.ua/geografija/demografichnij-vibux-u-africi-ta-jogo-naslidki/>
4. Капица Л.М. Миграционный цунами в Европейском союзе [Електронний ресурс] / Л. Капица // Университет МГИМО – 21.09.2015. – Режим доступу: <http://old.mgimo.ru/news/experts/document277067.phtml>
5. Миграционный кризис - у ЕС нет решения Подробнее на ТАСС: [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/2275152>
6. Пуйо Г. Етапи формування спільної міграційної політики країн-членів ЄС / Г. Пуйо // Філософія і політологія в контексті сучасної культури. – №8 – 2014р. – С. 252-256
7. Шульц: міграційна криза може призвести до «глибоко розколу» в ЄС [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.eurointegration.com.ua/news/2015/09/3/7037776/>
8. 8 reasons Europe's refugee crisis is happening now [Електронний ресурс] // The Washington Post. – 18.09.2015. – URL – Режим доступу: <https://www.washingtonpost.com/news/worldviews/wp/2015/09/18/8-reasons-why-europes-refugee-crisis-is-happening-now/>
9. Risk Analysis for 2016 [Електронний ресурс] / Frontex. – Warsaw, 2016 – Режим доступу: http://frontex.europa.eu/assets/Publications/Risk_Analysis/Annula_Risk_Analysis_2016.pdf

СОПКО МАРІЯ,

студентка 2-го курсу,

спеціальність «Державне управління».

Науковий керівник:., кандидат політичних наук,

доцент Сурніна-Далекорей О. А.

ТЕОРІЇ ПОХОДЖЕННЯ КОРУПЦІЇ

Анотація. В статті досліджується проблема корупції. Автор зосередила свою увагу на аналізі підходів щодо виникнення феномену корупції. існує велика кількість теорій походження корупції: генетична, соціологічна, культурна та економічна, кожна з яких намагається дати відповідь на проблему походження корупції. На нашу думку, найбільш правильним слід вважати синтез культурної та соціологічної теорій, які вказують на культурні та соціальні чинники виникнення та поширення цього феномену.

Ключові слова. Корупція, теорії походження корупції, корупція в світі.

Summary. The article deals with the problem of corruption. The author focuses on analyzing the approaches to the phenomenon of corruption. There is a large number of theories of the origin of corruption: genetic, sociological, cultural and economic, each of which tries to answer the problem of the origin of corruption. In our opinion, the most correct should be considered a synthesis of cultural and sociological theories, which point on the cultural and social factors of the emergence and spread of this phenomenon.

Keywords. Corruption, the theory of the origin of corruption, corruption in the world

Поняття корупція є таким ж старим та багатограним як і людство. Сам термін походить з латини (corruptio, corrumpere) і як правило перекладається як

порча або зіпсованість, хоч дослідники виділяють кілька варіантів походження терміну. Одні вважають, що він походить від сполучення латинських слів

«соггеі» (кілька учасників зобов'язальних відносин з приводу одного предмета) і «гумреге» (ламати, пошкоджувати, порушувати, скасовувати). В результаті утворився самостійний термін «соггумреге», який передбачає участь у діяльності кількох осіб, метою яких є «гальмування» нормального ходу судового процесу або процесу управління справами суспільства.

Іноді цей термін також пов'язують з латинським словом, але вже дещо іншим – «corruptio», яке тлумачиться як «підкуп, продажність громадських і політичних діячів, посадових осіб». Можна виділити як активне значення: спокуса та підкуп, так і пасивне значення: падіння моралі, безнадзорність, або продажність [3, с. 16]. Якщо звернутися до кореня слова «гумреге», то отримуємо значення «ламати, роздирати, скидати», тобто розвалювати, руйнувати звичний порядок.

Ми не будемо детально аналізувати дані твердження, але зазначимо, що корупцію ніяк не можна розглядати лише як традицію та практику греко-римської цивілізації позаяк, вона була притаманна й іншим цивілізаціям у не менш значимих масштабах [2, с. 52].

У Китаї, згідно вчення Конфуція, правитель мусив бути взірцем благочестя та традицій, а держава опиратися на моральні принципи. Службовцям у цій системі відводилася надзвичайно важлива роль забезпечення безперебійного її функціонування на основі вироблених мислителів принципів. Вони повинні були стати моральним взірцем для мас з якими мали повсякчасні контакти. Корупція тут засуджувалася не так сильно з позиції, що вона сприяла збагаченню окремих людей, скільки тому, що призводила до зубожіння населення, а головне *псувала мораль службовців*, а відтак підіривала авторитет держави та правителя. З метою не допустити падіння морального рівня повинні були бути створені спеціальні інститути – Рада Цензорів, яка складалася б з найбільш поважних представників службовців, визнаних авторитетів, які повинні були спостерігати за діяльністю своїх колег та розслідувати й карати корупційні випадки. Така Рада діяла у Китаї за часів династії Чжоу (1100-250 р. до н. е.).

У античній Греції корупція також розглядалася як занепад традицій та моралі задля задоволення власного інтересу. При цьому основними корупційними діями був підкуп та відстоювання чужих інтересів за винагороду. Чимало давньогрецьких мислителів переймалися цією проблемою [2, с. 53].

Про проблеми корупції писали й інші мислителі, зокрема, Фуکیدід, аналізуючи причини послаблення Афінського морського союзу, прийшов до висновку, що в цьому винні різні угруповання, які не цуралися брати гроші від інших політичних утворень, або решти членів Союзу задля того щоб лобіювати їхні інтереси.

Аристотель вбачав основну причину корупції у матеріальній скруті. Суспільне життя веде до нерівності для подолання якої не вистачило б простого перерозподілу. Тому на його думці подолання цього явища належало до основних завдань суспільства. Виходячи з цього мислитель вважав, що, в ідеалі, брати активну участь у політиці повинні були б матеріально самодостатні громадяни.

Не оминула проблема корупції і Римську державу. Як і у Греції традиційними для Римської Республіки стали постійні намагання підкупу виборців та підкупу службовців. Відстоювання інтересів інших держав за винагороду тут не набуло поширення, оскільки подібні дії несли за собою смертну кару, а згодом Рим перетворився на найпотужнішу державу

Середземномор'я й просто не існувало поблизу достатньо сильних держав інтереси яких потрібно було б відстоювати. В Римі існувала система магістратів, які вважалися престижними посадами та стартовим майданчиком для успішної політичної кар'єри [2, с. 57]. Тобто можна говорити про те, що у римській суспільній та правовій практиці корупція вперше починає трактуватися не як занепад суспільства та моралі, а як злочин, що несе за собою покарання.

Іншою важливою проблемою корупційних дій став підкуп суддів та інших службовців. Проте слід згадати, що тут вперше були прийняті закони покликані боротися з цим явищем (наприклад закон під назвою *Ambitus*) [2, с. 58].

Водночас в Римі поширення набувають інші види корупції, які на відміну від підкупу та зловживання посадовим становищем не сприймалися суспільною думкою та юридичними чинниками настільки негативно. Мова йде про патронажно-клієнтальні відносини та земляцькі зв'язки. Перші виникають як форма політичної підтримки багатих патриціїв – патронів, які оточують себе збіднілими патриціями та плебеями – клієнтами. Цю форму корупції можна вважати пережитком племінного суспільства, адже навіть термін патрон є похідним від *pater* – батько. Між патронами та клієнтами встановлювалися взаємовигідні відносини. Перші забезпечували другим фінансові та матеріальні умови, сприяли їх кар'єрному зростанню, другі в свою чергу зобов'язувалися надавати їм повсякчас підтримку [35, с. 58].

Подібна практика була перейнята германцями, які створили свої держави після перемоги над Римом. Засвоївши римську цивілізацію вони одночасно засвоїли й корупцію привнісши ряд своїх нововведень. Насамперед це стосується виникнення такого явища як непотизм (кумівство) та симонія (продаж церковних посад). При цьому залишається питанням чи вважати подібні явища корупцією чи ні позаяк вони не сприймалися ані суспільною свідомістю ані правовими нормами як негативна практика [2, с. 35].

В Англії з її парламентаризмом рівень корупції не був меншим від абсолютистської Франції. Навіть місця в парламенті ставили предметом торгу. Це була ера корумпованого парламенту де депутати могли обиратися без виборів (гнилі містечка). Цікаво, що тоді оскаржував ся не сам факт продажі голосів, а неймовірно зростаючі ціни [2, с. 74]. Усе це існувало цілком легально і не засуджувалося ні законодавством ні суспільною свідомістю. Більше того, деколи парламентська корупція протиставлялася як свобода на протигагу абсолютизму.

Що стосується США то й тут на межі 18-19 ст. процвітала політична корупція, що виливалася у підкупи виборців, запровадження практики патронажно-клієнтальних та земляцьких відносин і т.д. Важливим було те, що корупція сприймалася в США як негативне явище і пов'язувалася з британською колоніальною адміністрацією. Тому тут поступово формується антикорупційне законодавство, як зрештою й в інших країнах.

Що стосується проблеми причин виникнення та й власне існування такого явища як корупція то німецькі дослідники Карл Фішер та Гарольд Блум пропонують чотири основні теорії.

Перша отримала назву генетична теорія корупції. Ще до недавнього часу цей підхід домінував у німецькій науковій думці, його підтримували такі авторитетні вчені як: Хорст-Ебергард Ріхтер, Ганс-Герберт фон Арнім та інші [1, 111]. Вони виходили з поняття «золотого віку», хоч і називали його по-різному, але суть зводилася до того, що ідеалізувалися

минулі часи. Відтак корупція розглядалася як об'єктивний процес морального занепаду суспільства та поступового розкладання державних структур. Розглядаючи це явище з крайньо негативних позицій, автори уподібнювали її корозії, але при цьому завжди наголошували, що корупція є всього лише наслідком більш потужного та широкого процесу зникнення традиційної моралі під впливом індустріального, а згодом й постіндустріального суспільства. Враховуючи те, що моральні норми постійно занепадають, а отже колись зникнуть назавжди корупція розглядалася як своєрідне попередження чи радше суспільний барометр, який попереджає суспільство про небезпеку.

В кінці 80-х рр. XX ст. представники даного напрямку змушені були дещо переглянути свої теоретичні конструкції. Вони почали розглядати явище корупції як супровідний феномен трансформації та модернізації суспільства. Воно найбільш активно виступає у вільній, або переважно початковій фазі виникнення держав так само як і після зміни політичного режиму як необхідне зло та дозволяє пристосуватися до нових умов. Старі авторитети занепади, а нові ще не сформовані й відтак не можуть протистояти авторитетові неформальних відносин [6, с. 56].

Так само процеси демократичного транзиту неодмінно супроводжуються можуть вважатися влучним прикладом корупції. Складна суспільна трансформація може бути успішною лише завдяки поєднанню багатьох факторів та зусилля політичної еліти. Особливо тоді коли формальним приводом для демократичного транзиту стає занепад державних структур попереднього недемократичного режиму. В цей час подолання корупції, встановлення нових загальноприйнятих правил гри стає ключовим у процесі трансформації. На думку Ганса-Герберта фон Арніма успішне виконання цих завдань дозволяє швидко подолати корупцію, але вона все ж присутня як феномен пристосування суспільства до нових реалій [1, с.175].

Загалом дана теорія не користується прихильністю науковців через наявність тези про обов'язків супровід трансформації та модернізації феноменом корупції з чим не може погодитися велика кількість науковців які виходять з того, що лише протистояння корупції може призвести до модернізації та трансформації.

Наступна теорія, назовемо її соціологічна, розглядає поняття корупції як свого роду девіантну поведінку. Позаяк генетична теорія визначалася історичною перспективою то на протигагу цьому німецькі соціологи Р.Флек та О.Кузмік запропонували своє бачення проблеми корупції. На їхню думку корупція це соціальні відносини між індивідуальними або груповими акторами, які грають ролі керівника закладу та клієнта, що спрямовані на зневагу рольових дій з точки зору універсалістських очікувань суспільства що розповсюджуються на партикулярні компоненти персонального процесу обміну [2, с.257].

Корупція цим самим визначається як суспільна хвороба, як патологія системи яка може призвести до кризи чи навіть колапсу всієї легальної системи. «Ракова пухлина» корупції мусить бути радикально поборена та знищена. Таке органічне розуміння корупції є досить умовним як зрештою і будь яке інше порівняння суспільства з живим організмом. Адже це може призвести до фаворитизації радикальні стратегії боротьби, що в свою чергу може зумовити «ампутацію» заражених частин суспільства.

Третя – носить назву економічної теорії корупції

ції її найбільш яскравим представником виступає К.Шмідт [1, с. 167]. На його думку корупція виступає віддзеркаленням раціональності економічної поведінки індивідів у суспільстві. Позаяк держава створює спеціалізовані контролюючі органи та правила гри, які не завжди відповідають раціональним інтересам індивідів, або ж просто ці правила та органи не встигають за зміною ситуації та умов. Тому корупція виступає у якості домовленості між двома сторонами з метою максималізувати вигоду від таких домовленостей. Ідеальним випадком вважається такий стан коли прохач та надавач можуть реалізувати свої домовленості без шкоди третій стороні. При цьому слід зауважити, що завжди існують способи приховати корупційну діяльність через непрозорість, або розгалуженість державних органів. Найчастіше такі дії прикриваються різноманітними субвенційними правилами, приписами, дозволами та іншим.

Четверта теорія – культурологічна виникла на основі синтезу попередніх з тим, щоб пояснити чому в різних суспільствах, навіть тих які розташовані поруч рівень корупції може суттєво різнитися. Найбільш яскравим представником даного підходу вважається Андреас Меркель [5, с. 49]. На його думку корупція є суто культурологічним феноменом, який виникає внаслідок традицій та практики конкретного народу. Таким чином традиційні уявлення народу про державу, суспільство, місце громадянина у цій системі, ролі економіки та ставленні до власності визначає рівень корупції. Додатковими чинниками є релігія та історичний досвід, наприклад перебування у складі інших держав, імперське минуле.

Якщо взяти до уваги релігійний фактор то А.Меркель пояснює різницю між представниками протестантизму та православними в тому, що перші виробили концепцію чесності та дотримання правил як спосіб спасіння, який автоматично переноситься і на суспільне та політичне життя. В той же час православня акцентує увагу на ритуалізмі та містицизмі, звеличує державу, що проявляється у зростанні загрози корупції.

Висновки Отже, корупція не є якимось модерним феноменом, а була притаманна ще суспільствам давньої епохи. В давньому світі це явище було надзвичайно поширеним, починаючи від Китаю, закінчуючи античним Римом. Водночас, воно не сприймалося суспільством як протиправна діяльність, а, відтак, не переслідувалася законом. Хоча, слід зауважити, що переважна більшість мислителів негативно ставилися до корупції, вбачаючи в ній моральну деградацію суспільства.

На сьогоднішній день існує велика кількість теорій походження корупції: генетична, соціологічна, культурна та економічна, кожна з яких намагається дати відповідь на проблему походження корупції. На нашу думку, найбільш правильним слід вважати синтез культурної та соціологічної теорій, які вказують на культурні та соціальні чинники виникнення та поширення цього феномену. Оскільки, як ми виявили, високий рівень економічного добробуту не є запорукою відсутності корупції. І навпаки, суспільні та культурні уявлення про негативність цього явища сприяють максимальному зменшенню рівня корупції. Якщо говорити про наукові дефініції та ознаки корупції, то ми повинні визнати, що існує велика кількість різноманітних підходів, які все ж не дають кінцевої відповіді на це питання. В принципі, дати єдино правильне визначення неможливо, тому що корупція постійно видозмінюється і пристосовується до нових соціальних. Економічних та політичних реалій. Тому варто відмітити, що дану дефініцію постійно слід удосконалювати.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Arnim H. H. Korruption: Netzwerke in Politik, Ämtern und Wirtschaft / Hans Herbert von Arnim, Britta Bannenberg . – Knauer, 2003. – 303 p.
2. Manow P. Politische Korruption und politischer Wettbewerb: Probleme der quantitativen Analyse/ Philip Manow// Dimensionen politischer Korruption: Beiträe zum Stand der internationalen Korruption/ bei Ulrich Alemann – VS Verlag fuer Sozialwissenschaften/GWV Fachverlage GmbH, Wiesbaden, 2005 – p.249-267
3. Schuller W. Korruption in der Antike / Wolfgang Schuller // Dimensionen politischer Korruption: Beiträe zum Stand der internationalen Korruption/ bei Ulrich Alemann – VS Verlag fuer Sozialwissenschaften/GWV Fachverlage GmbH, Wiesbaden, 2005 – p.50-60
4. Russ S. Politische Korruption in der Europaeischen Union und der Fall Italien / Sabine Russ // Dimensionen politischer Korruption: Beiträe zum Stand der internationalen Korruption/ bei Ulrich Alemann – VS Verlag fuer Sozialwissenschaften/GWV Fachverlage GmbH, Wiesbaden, 2005 – p.350-364
5. Jansen S.A. Elemente „positiver“ und „dynamischer“ Theorien der Korruption: Multidisziplinaere Provokationen zur Form der Korruption / Stephan A. Jansen// Korruption. Unaufgelaerter Kapitalismus – Multidisziplinaere Perspektiven zu Funktionen und Folgen der Korruption. – VS Verlag fuer Sozialwissenschaften/ GWV Fachverlage GmbH, Wiesbaden, 2005 – p.11-42
6. Nell V. Vollet M. Korruption. Interdisziplinaere Zugaenge zu einem komplexen Phenomen / Verena von Nell, Gottfried Schwitzgebel, Matias Vollet. - VS Verlag fuer Sozialwissenschaften/ GWV Fachverlage GmbH, Wiesbaden, 2003. – 177 p.

СОЦІОЛОГІЯ. СОЦІАЛЬНА РОБОТА

ЙОЗЕФІК ЛЮДМИЛА,

студентка 4-го курсу,

спеціальність «Соціальна робота».

Науковий керівник: кандидат соціологічних наук,

доцент Борщ К.К.

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ВИХОВНОЇ РОБОТИ В СІМ'ЯХ, ЯКІ ВИХОВУЮТЬ ДІТЕЙ З СИНДРОМОМ ДАУНА

Анотація. У статті розкрито основні питання пов'язані з участю сім'ї в розвитку дитини з Синдромом Дауна; виділено та описано ключові фактори життєдіяльності сім'ї дитини з синдромом Дауна; представлено опис особливостей впливу сім'ї на формування поведінкової саморегуляції таких дітей; визначена важливість організації соціальної роботи з сім'ями з дітьми з Синдромом Дауна;

Ключові слова: дитина з синдромом Дауна, роль сім'ї у розвитку дитини, соціальна робота, інвалідність, соціальна реабілітація, соціалізація, без бар'єрне середовище.

Вступ. Сучасне суспільство в міру свого економічного, соціального, політичного, культурного, екологічного розвитку проходить певні етапи формування. Так і кожна окрема сім'я, проходить через труднощі і закономірні стадії становлення та розвитку. А сім'я, що виховує особливу дитину стикається з рядом додаткових проблем. Сім'я, в якій живе дитина з діагнозом виявляється особливою групою, якій відповідає притаманна тільки їй атмосфера міжособистісних стосунків, а від цього і соціальні зв'язки. За офіційною статистикою, в Україні живуть близько 15 тис. осіб із синдромом Дауна (СД), з них майже 8 тис. — діти. Щороку з таким синдромом на світ з'являється понад 420 малят. І саме від батьків, їхньої участі і залежить успіх соціалізації таких дітей і прийняття їх суспільством.

Серед таких сімей поширеною є форма самоізоляції, коли батьки приймають опозиційну позицію по відношенню до суспільства. Що спричиняє обмеження соціальних зв'язків не лише батьків, але і дитини. Тому мета соціальної роботи створити такі умови для сім'ї, в яких вони навчатись будувати соціальні зв'язки і не ізолюватись від суспільства.

Сьогодні проблема соціальної реабілітації та адаптації дітей з хворобою Дауна стає все більш актуальною внаслідок того, що їх число має стійку тенденцію до збільшення, змінити яку наше суспільство найближчим часом не зможе. Тому зростання числа дітей з вищевказаним діагнозом слід розглядати як постійно діючий фактор, вимагає планомірних соціальних рішень.

Безсумнівно, діти з хворобою Дауна як діти-інваліди та діти з інтелектуальною недостатністю відчувають величезні труднощі під час входження в соціум, і їм потрібно комплексна соціальна допомога. Отже, вони стають клієнтами соціальної роботи і знаходяться під пильною увагою соціальних служб

Об'єкт: сім'ї, які виховують дітей з Синдромом Дауна.

Предмет: соціально-виховна робота в сім'ях, які виховують дітей з Синдромом Дауна.

Мета: Визначити соціально – психологічні особливості процесу виховання в сім'ях які виховують дітей з Синдромом Дауна та дослідити особливості соціально-виховної роботи з сім'ями з дітьми з Синдромом Дауна.

Завдання:

1. Проаналізувати соціально – психологічні особливості сімей, з дітьми з синдромом Дауна.

2. Визначити роль сім'ї у розвитку дітей з синдромом Дауна.

3. Дослідити важливість соціально-виховної роботи з сім'ями з Синдромом Дауна.

Сім'ї що виховують дітей з синдромом Дауна мають яскраві особливості в соціально – психологічній взаємодії на відміну від сімей з дітьми, які не мають особливих потреб. Ці особливості є спільними для родин даної категорії і характеризуються тим, що формуються відповідно до соціально – психологічних особливостей їхньої дитини з синдромом Дауна.

Основними особливостями, які впливають на життєдіяльність дітей з синдромом Дауна є особливість самостійного налагодження контактів з оточенням. У дітей з синдромом Дауна спостерігаються важкості у налагодження контактів з оточуючими, що часто призводять до повної неможливості таких дітей налагоджувати контакти і спричинює повну ізоляцію від соціуму. Хоча такі діти мають здатність взаємодіяти з оточуючими. Багато людей з синдромом Дауна, незважаючи на порушення мови, демонструють порівняно хороший рівень соціальної адаптації. Вони, наприклад, досить добре орієнтуються в питаннях розвитку взаємин з оточуючими.

В одній з робіт, на яке посилається Фідлер, повідомляється, що проведене групою вчених дослідження показало, що у більшості дітей з синдромом Дауна спостерігалися дружні взаємини з однолітками. Відмічається також, що діти з синдромом Дауна проявляють більше емпатії, ніж діти з іншими порушеннями розвитку, демонструючи в стресових ситуаціях більш виражені про соціальні реакції.

Аналіз інших робіт дозволив Фідлеру зазначити, що діти 5-12 років з синдромом Дауна посміхаються частіше, ніж діти з іншими синдромами, для яких також характерна розумова відсталість. Однак цей феномен – підвищена частота посмішок – зникає в міру того, як підлітки з синдромом Дауна стають дорослими. Така дитина в будь – якому випадку, потребує постійного перебування з собою близького дорослого, який стає посередником між дитиною і світом, а саме – мама і тато. На батьків покладається завдання навчити дитину взаємодіяти з іншими. У дітей з синдромом Дауна, так саме, як і у дітей без синдрому, вже в ранньому віці виникає цікавість до оточуючих. Вони хочуть доторкнутися, роздивитися, обійняти, погратися. Але замість того, щоб погладити – вони можуть вдарити чи занадто сильно стиснути

ти. Справа в тому, що при даному синдромі часто спостерігається низька чутливість і низька координація рухів. Також спостерігається нерозуміння дитиною власної сили. Вони просто не можуть самостійно зрозуміти наскільки їхні дії можуть бути сильними. Тому потребують навчання і роз'яснення [1 с. 78].

Наступним є особливості рівня самообслуговування. Багато в чому вона переключається з попередньою, але в даному випадку мова йде про потребу дитини в побутовому догляді, який вона самостійно забезпечити не може, якщо її цього не навчити, або матиме складнощі. Також важливим є розгляд особливостей психологічного та фізіологічного розвитку. Дитина з синдромом Дауна має відмінні від інших дітей психологічні та фізіологічні характеристики розвитку, що неодмінно впливають на її соціально – психологічний розвиток. Так, при затримці розвитку дитини не встигає за своїми однолітками. Діти не розуміють як взаємодіяти з такими дітьми, їм не цікаво, тому вони просто відмовляють з ними гратись, а в підлітковому віці можуть глузувати над ними. Тому батьки можуть бажаючи зберегти свою дитину від образ приховувати її, постійно контролювати спілкування свого сина чи доньки з іншими, що лише погіршує ситуацію.

Ці особливості впливають, на всіх членів сім'ї, взаємодію між ними і суспільством та в межах самої родини; спираючись на виділені фактори – сім'ї будують взаємодію з оточенням. Так розглядаючи першу соціально – психологічну особливість дитини, таку як особливості психологічного та фізіологічного розвитку батьки починають також набувати соціально – психологічні особливості, що характерні більшості сімей з дітьми з синдромом Дауна, такі як першочергове задоволення членами сім'ї особливих потреб дитини з синдромом Дауна. Дана особливість характеризується тим, що дитина з синдромом Дауна стає центром родини і всю свою увагу вони зосереджують на ній, намагаються задовольнити всі її потреби. Одночасно з цим, батьки можуть повністю ігнорувати власний саморозвиток вважаючи, що дитина потребує першочергового задоволення. Так, сім'ї з дитиною з синдромом Дауна притаманні особливості виховання і догляду за дитиною. Батьки постійно намагаються удосконалювати свої знання про діагноз дитини і відповідно до нього шукають нову інформацію про те, що необхідно для їхньої дитини, методи розвитку, консультуються з лікарями і спеціалістами в різних сферах, таких як логопеди, психологи, соціальні працівники, відвідують заклади, що допомагають особам з синдромом Дауна. Таким чином, вони намагаються знати як можна більше актуальної інформації про розвиток своєї дитини, особливості виховання і догляду за нею. Ще однією особливістю сім'ї з дитиною з синдромом Дауна є її необхідність в правовому захисті. Це стосується того, що з народженням дитини з синдромом Дауна батькам необхідно зробити певну кількість додаткових реєстрацій в різних соціальних установах, але через занадто велику заклопотаність, або через переживання вони можуть розгубитись. Тому для таких сімей важливим є представництво інтересів і розуміння з боку соціальних інститутів. [2 с. 53]

Якщо ж говорити про особливості рівня самообслуговування, то вона також суттєво впливає на життя сім'ї. Так, виникає необхідність постійного перебування одного з батьків з дитиною. В більшості випадків, мама змушена перестати працювати і залишається з дитиною дома для постійного догляду і виховання дитини. Якщо дитину не можуть влашту-

вати в дошкільний і шкільний заклади чи знайти інший вихід, то один з батьків змушений відмовитись від власної реалізації і досягнення власних цілей і стати домогосподаркою. Така робота може виснажувати маму, втомлювати і така роль не задовольняє її. Вона має постійне відчуття несправедливості, що лягає в основу її спілкування з близьким оточенням. Так, подружжя, в якому один з батьків зобов'язаний постійно перебувати з дитиною, мають низький рівень контактів між собою, або, навіть, ворожі стосунки між ними. З іншого боку батько, на якого покладений обов'язок забезпечувати родину відчуває свою відірваність від сім'ї, непотрібність їй. Тому у більшості сімей існує низький рівень контактів між батьком і дитиною. [3 с. 83]

Наступним варто розглянути – особливості самостійного налагодження контактів з оточенням, що дуже суттєво впливає на взаємодію всіх членів сім'ї з іншими людьми. Наприклад, один з батьків стає посередником між дитиною і оточенням, тобто вона часто відповідає за нього, або пояснює, що саме говорять дитині інші. Це ускладнює спілкування дитини з однолітками, які не розуміють, як спілкуватись з такою дитиною. Одночасно з цим мама, яка повинна постійно перебувати з дитиною не може налаштувати власні близькі стосунки з оточуючими, наприклад сусідами, знайомими. Це спричиняє те, що у сімей дуже вузьке коло близьких зв'язків і вони не мають можливості розширити його. Одночасно з цим, популярним у таких сімей є спілкування з іншими сім'ями, що виховують дитину з синдромом Дауна. Це дає змогу дітям спілкуватися з іншими дітьми, заводити друзів, соціалізуватися, а батькам обмінюватися досвідом, отримувати відповіді на турбуючі їх питання, обговорювати проблемні моменти. В таких групах батьки відчувають себе більш відкритими, відчувають підтримку людей, що їх розуміють бо мають такі самі проблеми.

Варто зосередити свою увагу на негативних чинниках, що можуть вплинути на адаптацію батьків до нової ситуації і заважати їм адекватно будувати свої взаємовідносини з оточенням. Так, батьки, які вже проінформовані про те, що у їхньої дитини синдром Дауна переживають справжню кризу: їм важко згодитись з тим, що говорить лікар, вони злякані, їм здається, що всі плани розрушилися, цілі стали недосяжними. Виникає велика кількість запитань, відповідь на які знайти важко.

Часто батьки впадають в крайню степінь відчаю. Можуть виникати відчуття сорому, думати, що вони були покарані за щось, починають жаліти себе і сумніватися в самому собі. Деякі батьки навіть схильні до думок, що це не їх дитина і нерідко хочуть його смерті. Виникають труднощі між членами подружжя, тому що вони часто схильні звинувачувати один одного в тому, що в них народилася дитина з синдромом Дауна.

Схематично можна розділити три типи сімейної кризи в таких випадках:

1. Криза діагнозу: шок при повідомленні – “ У вашої дитини синдром Дауна ”. Саме тут йтиметься про втрату перспектив, тривогу з приводу невизначеності майбутнього, розпач.

2. Криза цінності: у цьому випадку мова йде про травму почуття особистої цінності сім'ї, про розчарування очікувань батьків, конфлікт між почуттям любові та неприйняттям дитини. Це викликає відчуття провини, захист від цього може проявлятися через надмірну опіку, жалість, заперечення синдрому разом з більш жорстокими педагогічними вимогами до дитини або через перекладання провини на інших.

3. Криза дійсності: матеріальні труднощі через

неминуче зростання витрат; постійний агресивний неспокій чи апатія до дитини; страх насміху на адресу батьків з боку сусідів або на адресу дитини з боку інших дітей; страх невдач дитини при важливому кроці, наприклад у школі; страх змін в сім'ї, такі як розлучення батьків [3 с.-184].

Не подолання даних криз може спричинити виникнення несприятливого соціально – психологічного клімату в родині, коли в одній чи кількох сферах сімейних взаємовідносин наявні хронічні труднощі і конфлікти, члени сім'ї, а особливо батьки, відчувають постійну тривогу, емоційний дискомфорт, у стосунках переважає відчуження. Часто проявляються несприятливість, нетерпимість, ворожість. Порушуються контакти з близьким оточенням, виникає відчуття образи до людей, що не розуміють ситуації сім'ї чи нав'язують свою жалість до них.

Часто поява в сім'ї дитини з синдромом Дауна спричинює глибоку пригніченість, розгубленість, відчай наслідком якої є відмова батьків від дитини.

Ще однією проблемою для батьків є високий тиск з сторони суспільства. Часто батьки очікують ворожість з сторони оточуючих. Це спричиняє відчуження чи агресивність на будь – яке звернення незалежно чи було це прохання чи пропозиція допомоги.

Також, деякі батьки, які прагнуть перемогти інвалідність дитини, окрім своїх прямих обов'язків, покладають на себе і на своїх близьких масу додаткових турбот про його лікування. Тим самим вони завдають шкоди не тільки власним інтересам, але й інтересам інших членів родини. Буває, що батько чи матір дитини з синдромом Дауна відчують, що їхня дитина ніби витісняє його з родини.

Соціально – психологічна допомога сім'ям, які виховують дітей з синдромом Дауна пов'язана з необхідністю нормалізації сімейних взаємодій, поверненням до соціальної активності і налагодженням корисних взаємозв'язків зі своїм соціальним оточенням. Вона спрямована на подолання кризових станів, дисгармонії у взаємостосунках, труднощів у життєдіяльності сім'ї, які з'являються внаслідок захворювання їхньої дитини.

Основна мета такої роботи – виведення членів родини зі стресового стану, надання соціально – медичної, соціально – правової допомоги, відновлення честі, гідності, права і свобод членів сім'ї.

Важливою метою соціальної роботи є допомогти батькам дітей з синдромом Дауна відновити саморегуляцію, що внаслідок кризи психологічного стану, спричиненої народженням дитини з синдромом Дауна, потребують особливих методів відновлення сталості психологічної сфери, механізмів збалансування емоційних та інтелектуальних структур людського внутрішнього світу.

Соціально – психологічна допомога батькам з дитиною з синдромом Дауна проводиться вже в пологовому будинку, коли батьки тільки побачили свою дитину.

Соціальні працівники при наданні допомоги батькам позиціонують себе такими, щоб батьки відчували, що все, що відбувається з ними, важливо для тих, хто надає їм допомогу.

Соціальний працівник повинен проінформувати батьків про існуючі можливості спеціалізованої допомоги та підтримки їхньої дитини й усієї родини, щоб забезпечити наступність супроводу сім'ї при виході з пологового будинку й показувати батькам, що вони не одинокі, є інші сім'ї зі схожими проблемами.

Важливо надати батькам інформацію, як можна розвивати дитину вже на ранніх етапах її життя.

Спеціаліст повинен пояснити, що навчання дитини має свою специфіку, яку потрібно враховувати для того, щоб навчання було успішне [4 с. 98].

Головні завдання соціального працівника на цьому етапі:

Допомогти батькам зрозуміти, що всі їхні почуття, у тому числі й негативні, мають право на існування, їх необхідно зрозуміти й пережити;

Інформувати батьків про існуючі можливості спеціалізованої допомоги та підтримки їхньої дитини й усієї родини, щоб забезпечити наступність супроводу сім'ї при виході з пологового будинку;

Пропонувати батькам інформацію, заохочувати їхнє бажання задавати питання;

Допомогти батькам справитися з негативними емоціями із приводу зовнішнього вигляду дитини, повірити в можливість зміни ситуації в міру росту, розвитку і лікування дитини [5 с.-165].

Коли батьки починають усвідомлювати проблеми дитини вони переходять на другу стадію кризи – стадію заперечення.

На даній стадії соціальний працівник повинен:

- Продовжувати підтримувати батьків у вираженні своїх почуттів і у бажанні отримувати додаткову інформацію;
- Організовувати регулярні зустрічі з батьками для надання інформації;
- Слухати батьків, надаючи їм можливість ділитися з фахівцем будь – якими припущеннями про здоров'я й прогноз розвитку дитини;

При наданні допомоги матері дитини з синдромом Дауна в пологовому будинку важливо розуміти, що вона одночасно має потребу в співчутті й фізичній присутності іншої людини, і хоче “сховатися”, залишитися на самоті, уникнути “зайвих”, хворобливих розмов.

Соціальний працівник в цій ситуації повинен врахувати потребу матері говорити про медичні проблеми, перспективи розвитку й лікування дитини, тому повинен розуміти медичну термінологію, щоб кваліфіковано але не замінюючи лікаря відповідати на запитання матері, що стосуються дитини і не обмежуватись в спілкуванні з матір'ю темами, що стосуються розвитку дитини; підтримувати і ініціювати обговорення будь – яких тем, допомагаючи матері почати розмову про власні почуття й переживання [6 с.-157].

При роботі ж з батьком дитини з синдромом Дауна соціальний працівник повинен дати можливість чоловікові отримати потрібну йому інформацію про можливості допомоги у розвитку дитини чи її стан взагалі, виразити свої почуття, одержати консультацію про те, якої підтримки потребує його дружина; одержати підтримку, що дозволяє полегшити власні важкі переживання.

Після того, як соціальний працівник надав “швидку” допомогу батькам дітей з синдромом Дауна, завданням якої є психотерапевтична робота з матір'ю та батьком та перші поради – рекомендації, до кого звернутися – важливим стає створення груп взаємодопомоги батьків і інших членів сім'ї, виховання дітей, що передбачає заняття за програмами раннього втручання або навчання дітей в інтегрованих групах дитячого садка.

До обов'язків соціального працівника входить надання інформації та навчання батьків. Для того, щоб батьки могли прийняти відповідне рішення щодо надання послуг дитині, оформлення пенсії, пільг, домашніх занять тощо. Також надання інформації з приводу ведення переговорів з представниками різних державних структур з метою оформлення інвалідності, отримання допомоги, влаштування

дитини до дитячого закладу тощо.

Також, соціальний працівник повинен наголосувати батькам на важливість процесу раннього втручання для розвитку їх дитини і надавати інформацію стосовно навчання дітей та корекції їхньої поведінки [7 с.-85].

Висновки. Дитину з хворобою Дауна виховувати дуже важко. Тут багато чого залежить від батьків і, звичайно, від ступеня складності захворювання. Батькам, які виховують дитину з синдромом Дауна, дісталася нелегка доля. І в той же час у них є шанс пройти захоплюючий шлях безпосередньої участі в дорослішанні маленької людини, випробувати задоволення від її досягнень і успіхів. А їх дитя не залишиться невдячним і відплатить за турботу відповідною любов'ю і ласкою. Ця дитина ніколи не відкине своїх батьків. Віддаватися розпачу ніколи. Мама і тато потрібні своїй дитині терплячими, сильними, люблячими, впевненими.

Необхідно зрозуміти, що батьки змінити в змозі, а що ні, і не розпорошувати сили на порожні і помилкові дії. Тобто, якщо повне лікування дитини неможливо, мета батьків навчити її жити з цим захворюванням повнокровно, активно, самостійно і отримувати радість від життя, адже іншого у неї не буде. Головне при спілкуванні з хворою дитиною - це не порівнювати її зі здоровими дітьми. Вона особлива і сприймає світ трохи інакше. Не треба опускати руки, а, навпаки, треба починати займатися з дитиною. Знайомити її з навколишнім світом, адже вона не такий вже й безпорадна. Вона просто вчиться трохи повільніше інших дітей і вимагає більше часу. Не потрібно гнатися за досягненнями, навантажуючи дитину понад міру, ми, замість того щоб крок за кроком спонукати її рухатися вперед, породимо у відповідь протест, а через деякий час будь-яка спроба навіть просто наблизитися викликати афективну реакцію. Якщо ми хочемо добитися хорошого результату, то повинні бути дуже уважні і чутливі до малюка, вміти зрозуміти момент, коли він готовий до

взаємодії, коли чекає і бажає нашої допомоги. Потрібно завжди йти з дитиною рука в руку, але трішки попереду. Спонукати його до дії на стільки, на скільки він може - і трохи більше. Але більше не на дві сходинки, а на півсходинки. Благополуччя дитини залежить від того, наскільки добре її мамі, наскільки батьки щасливі. Коли в сім'ї народжується дитина з неповноправністю чи малюк входить до групи ризику щодо розвиткових проблем, важливо допомогти мамі і татові: «нормальною» мовою розказати, що означає встановлений діагноз, що потрібно робити, а які методи є необґрунтованими. На допомогу прийде соціальний працівник, який буде супроводжувати батьків під час реабілітації дитини, розповість, де можна отримати допомогу, підтримку з ким обговорити ситуацію. Є безліч проблем, з якими стикаються батьки: як сказати про хворобу дитини рідним, друзям; як повідомити іншим дітям у сім'ї, що їхній братик чи сестричка мають особливі потреби, зрештою, як вийти з «особливою» дитиною «на люди». Часто батьки хочуть приховати хворобу і замикаються у собі, відсторонюються від інших.

Соціальний працівник та психолог допоможе такій сім'ї віднайти взаєморозуміння з іншими людьми, подолати внутрішні бар'єри і жити повноцінним життям. Окрім цього, навчать батьків, як пристосуватися до особливих потреб дитини, як навчитися сім'ї жити максимально подібно до інших сімей, які виховують дитину такого самого віку, як не звертати уваги на жалісливість/докори інших. Дитина з синдромом Дауна буде розвиватися краще, якщо батьки, брати і сестри, родичі і сусіди, будуть ставитися до нього з терпінням і любов'ю. Звичайно, допомога батьків буде більш дієвою, якщо у сім'ї буде злагода і порозуміння. Якщо батьки, спробують раз і назавжди вирішити свої взаємини, будуть піклуватися один про одного і приділяти іншим дітям достатню увагу, то все це піде на благо дитини з синдромом Дауна.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Основи батьківської компетентності: Навч. посіб. / упорядн. : Т. Г. Веретенко, І. Д. Зверева, Н. Ю. Шевченко; За ред. І. Д. Зверєвої. – К. : Наук. Світ, 2006. – 156 с.
2. Борщевська Л. В. На допомогу батькам, що мають дітей з особливими потребами. – К. : Академпрес, 2001.
3. Соціальна робота з батьками, що мають дитину – інваліда / Упорядник Р. В. Музичук. – Рівне, 2002. №2.
4. Соціальна робота з дітьми та молоддю: проблеми, пошуки, перспективи / За заг. ред. І. М. Пінчук., С. В. Толстоухової. – К. : УДЦССМ, 2000. – Випуск 1.
5. Соціально – педагогічна робота з дітьми та молоддю з функціональними обмеженнями. Навчально – методичний посібник для соціальних працівників і соціальних педагогів / За ред. проф. А. Й. Капської. – К. : ДЦССМ, 2003. – 168с.
6. Соціально – психологічна робота з дітьми та молоддю з особливими потребами. – К. : Держсоцслужба, 2005. – 108с.
7. Капська А. Й. Соціальна робота: Навчальний посібник. – Київ: Центр навчальної літератури, 2005. – 328 с.

ЛІВАК ЄВГЕНІЙ,

студент 2-го курсу,

спеціальність «Соціологія».

Науковий керівник: кандидат соціологічних наук,

доцент Борщ К.К.

РЕЛІГІЯ ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ІНСТИТУТ: ОСОБЛИВОСТІ ТА ПРОБЛЕМИ ФУНКЦІОНУВАННЯ В УКРАЇНІ

В статті коротко наведений матеріал про теоретичне обґрунтування та загальні особливості релігії як феномену, формування церкви як соціального інституту в Україні, а також аналіз та порівняння сучасного стану релігійної ситуації в країні.

Актуальність теми. На сучасному етапі історії нашої країни особливе місце серед соціальних, історичних, психологічних факторів національно-духовного відродження займає релігійний фактор. В Україні, по суті, розпочався новий етап в розвитку релігійних конфесій. Він породив безліч проблем, пов'язаних з нормалізацією релігійного життя, пошуками шляхів урегулювання між церковних відносин.

Становлення нації – це, безперечно, складний, тривалий та суперечливий процес. У суспільстві сучасної незалежної України майже повністю, упродовж двадцяти років, відбуваються трансформаційні процеси. Але неодмінною передумовою поступового розвитку суспільства нації є стабільність. Необхідно підкреслити, що ключовим чинником стабільності суспільства може стати релігійна система, тому що релігійність людини сприяє її терпимості, толерантності. Релігійна ситуація в сучасній Україні досить невизначена, бо існують проблеми в духовному розвитку українців, а також не є однозначним відношення державних структур до релігії. Ця проблема набуває особливої актуальності в умовах складного становлення української державності. Адже національне відродження потребує приділяти більше уваги рушійним силам нації творчих процесів, умовам і факторам, які мають вплив на особливості, характер та динаміку їхнього розвитку.

Метою статті є розгляд та розкриття змісту релігії як соціального інституту, систематизація, накопичення і закріплення знань про релігію як соціальний інститут, та його функціонування в Україні.

Завданням статті виступає:

1. Розглянути один із найважливіших соціальних інститутів - інститут релігії, та його формування.
2. Теоретично обґрунтувати поняття релігії та релігійного світогляду.
3. Окреслити сучасний стан та проблеми у релігійному середовищі та вивчити релігійність українського суспільства.

Об'єкт дослідження. Релігія як соціальний інститут.

Ступінь наукового вивчення проблеми. Релігія як соціальний феномен була досліджена багатьма українськими науковцями. К. Кислюк «Релігієзнавство» – розглядав віровчення релігійних організацій первісних, етнічно-регіональних, світових і сучасних нетрадиційних релігій, а також язичницькі вірування давніх слов'ян і Християнської Церкви в Україні.

А. Колодний «Історія релігії в Україні» - у навчальному посібнику викладено історію релігії на українських землях від стародавніх суспільств до наших днів. Вперше системно, послідовно аналізуються релігійно-церковні процеси, які в зазначений період відбувалися в різних конфесіях на території України.

В. Лубський «Історія релігії» - у підручнику ви-

кладені основні питання релігієзнавства, подано широкий матеріал з історії релігії – одного з найскладніших людських феноменів. Розглядаються різні концепції теорії релігії, її структура та функції в житті суспільства та індивіда, проблеми генезису та еволюції релігії.

О. Сидоренко «Релігієзнавство» - основна увага приділяється сучасним світовим релігіям. Виявляється сутність релігії як суспільного феномену, оцінюється її роль в діяльності людей.

Основна частина. Релігія – складний духовний та суспільний феномен, роль і значення якого в історії людства важко переоцінити. Історія свідчить, що численні релігійні вірування і культи є продуктами суспільного розвитку, відображають у своїх специфічних ученнях і доктринах суттєві риси різних соціальних епох. У зв'язку з цим релігія є універсальним духовним явищем у житті суспільства, Релігійне вірування об'єднує за допомогою догматів, моральних і духовних цінностей певні верстви населення у ієрархічно побудовані церковні організації, протиставляє за чітко визначеними конфесійними ознаками різні угруповання віруючих і в контексті сучасних соціальних реформ може сприяти консолідації різних громад віруючих у їхній боротьбі проти негативних соціальних відхилень і явищ, виконувати інші функції.

Взагалі, роль релігії в суспільстві не можна оцінювати однозначно. Однією з історичних місій релігії, що набуває в сучасному світі все більшої актуальності, є формування відчуття єдності людського роду, значущості неперехідних загальнолюдських моральних норм і цінностей.

На нашу думку, релігію можна визначити як форму світогляду, яка базується на системі уявлень про існування та діяльність надприродних сил або істот, до яких формується відношення різної міри усвідомленості, інтенсивності, емоційності, наслідком чого є формування певного комплексу соціальних практик, пов'язаних з цими відносинами.

У межах соціологічного аналізу представники теорії інтеракціонізму розглядають релігію як систему взаємозв'язків, взаємовідносин та символічних ідей людини чи соціальної групи, які спрямовані на те, що лежать за межами матеріального світу (Бога, богів, надприродних сил), або чому надане сакральне та священне значення. Функціональна теорія акцентує увагу на функціях, які релігія виконує в суспільстві, а структуралістський напрям досліджує місце релігії в системі суспільних відносин, розкриває взаємозв'язки інституціональної релігії з іншими формами людської діяльності.

Оскільки релігія – одна із форм суспільної свідомості, їй притаманні ті загальні особливості, що властиві загалом суспільній свідомості й виявляються у всіх її формах. Загальні особливості релігії такі:

- 1) релігія зображує суспільне буття, вона вторинна

щодо нього; 2) зі зміною суспільною буття змінюється і сама релігія; 3) релігія залежна від суспільного буття, водночас перебуває у взаємозв'язку і взаємозалежності з іншими формами суспільної свідомості; 4) релігія сприяє зворотний вплив на буття. Поряд із загальними особливостями релігії, як і всі інші форми суспільної свідомості, визнає світорозуміння людини. З наведеного випливає, що релігія є найбільш віддаленою від суспільного буття. Це найбільш стала форма суспільної свідомості, яка найменше піддається змінам, адекватним у суспільному бутті. Лише всебічне врахування загальних і специфічних особливостей релігії дає можливість її наукового вивчення, тлумачення, прогнозування можливих процесів еволюції.

Релігія – це духовний феномен, який виражає такий особистісний стан людини, котрий можна визначити як стан самовизначення у світі, досягнення людиною самого себе. Головна сутність релігії в тому, що вона служить засобом самовизначення у світі на основі відчуття в собі надприродного начала і віри в можливість свого залучення до вищої сутності. Ми вважаємо, що дане положення є основою розвитку в людині релігійної й правової свідомості, оскільки самовизначення людини може бути пов'язане не лише з релігією, віросповіданням, а й з формуванням у неї нормального, розумного мислення, свідомості та моральності, тобто релігія може впливати на правосвідомість людини.

Таким чином, проаналізувавши наведені поняття під поняття «релігії» слід розуміти соціальний феномен, усвідомлене світосприйняття людини в основі якого лежить віра в надприродне, з яким вона спілкується на рівні свідомості.

Україна – демократична та багатонаціональна держава. Минаючи завали у сфері релігійно-церковного життя, що дісталися у спадок від минулого, держава рухається курсом реального забезпечення свободи совісті – свободи вільного вибору релігії, світогляду, свободи бути віруючим чи вільнодумцем, надання всім конфесіям однакових прав і можливостей. Сфера релігії вже традиційно посідає важливе місце в житті українського суспільства.

На нашу думку, українською владою зараз створено сприятливі умови для розвитку й діяльності релігійних організацій, пропаганди релігійних культів та обрядів, проникнення релігійності в усі сфери соціуму. Це можна пояснювати, зокрема, політичними причинами: з відходом від комуністичної ідеології виникає бажання знищити все, що було їй притаманне (атеїзм наприклад), а також знайти заміну даній ідеології. Звідси влада вважає за необхідне підтримувати релігійні організації, що відображається у Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації», інших державно-правових актах, роботі Державного комітету України у справах національностей та релігій, тощо. Також хочу зауважити, що законодавча база на даний момент не є достатньо широкою, деякі аспекти прописані не чітко: зокрема, слабо обмежена діяльність деструктивних культів, не пояснені принципи відокремлення школи від церкви.

На сьогоднішній час на теренах України діє 34,67 тис. релігійних організацій різних церков, конфесій, напрямів та течій. За період 2009-2017 років релігійна мережа збільшилася аж на третину. Зокрема кількість центрів та управлінь церков зросла із 268 на 365, монастирів збільшилось з 250 до 420. Завдяки пільгній праці 192 духовних закладів їхня кількість збільшилася у 1,6 рази. Станом на 2017 рік в Україні у релігійних організаціях задіяно, 31451 священнослужителів, з яких 793 іноземці, значна частина служителів має вищу середню освіту.

Якщо брати до уваги результати моніторингу, який був проведений Українським центром політичних та економічних досліджень імені О. Разумкова, можна говорити, що рівень релігійності українців протягом 2007-2017 років залишався приблизно стабільним. Так, у 2007 р. визнали себе віруючими 57,8% громадян, у 2012 р. – 60,2%, а у 2017 р. – 59%; невіруючими – 11,9%, 10,7% і 9,6% відповідно.

Якщо порівнювати 2007 р. і 2017 р. то регіональні особливості стану релігійності суспільства мало чим відрізнялися. Так, регіоном з найвищою активністю релігійно-церковного життя і насиченістю релігійними організаціями залишається Західна Україна, де віруючими вважають себе абсолютна більшість (89,6%) опитаних, у (2007 р. – 87,9%), діє найбільша кількість монастирів в Україні (53,6%), духовних навчальних закладів (42%), та найчисельніша мережа громад віруючих (близько 44 %); найнижчий – Схід (47,8%).

Релігійна мережа в Україні станом на 1 січня 2017 р. представлена 55 віросповідними напрямками, в межах яких діє 34500 релігійних організацій, в тому числі 90 центрів та 290 управлінь, 31450 релігійних громад (справами церкви опікується 30880 священнослужителів), 515 монастир (чернечий посолух несуть 6769 ченців), 360 мисій, 80 братств, 202 духовний навчальний заклад (навчається 1975 слухачів), 12899 недільних шкіл. Зростає видання церковних друкованих засобів масової інформації, нині їх кількість складає 390 одиниць. Для богослужінь релігійні організації використовують 23495 культових та пристосованих під молитовні приміщень.

Дослідження темпів зростання кількості церковно-релігійних інституцій свідчить, що розширення релігійної мережі за останні три роки набуло усталеного характеру і перебуває у межах 2 %. За цей час мережа релігійних організацій зросла на 1,8 %.

Аналіз поширення релігійних конфесій, течій і напрямів, кількісних показників релігійних громад демонструє вирівнювання їх чисельності в різних регіонах країни. Так, якщо на початок 2009 р. у Західному регіоні (Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька області) діяло 11541 первинний осередок віруючих (34,9% від загальної кількості громад), то на 1 січня 2017 р. – 11937 (або на 3,4 % більше). У цьому регіоні фактично створена інституційна мережа конфесійно-церковних організацій достатня для задоволення релігійних потреб віруючих.

Другим за чисельністю релігійних організацій є Центральний регіон (Вінницька, Дніпропетровська, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська області та м. Київ), де кількість первинних осередків віруючих проти 12045 на початок 2017 р. зросла на 7,3 % і становить 12928 парафій, що дорівнює 36,9 % від загальної кількості релігійних громад.

У Південно-Східному регіоні (Автономна Республіка Крим, Донецька, Запорізька, Луганська, Миколаївська, Одеська, Сумська, Харківська, Херсонська обл. та м. Севастополь) загальна кількість релігійних осередків складала 9497 одиниць (28,7 % від загального).

Висновки. Отже, проаналізувавши релігійну ситуацію в сучасній Україні, можна зробити наступні висновки:

1. На сьогоднішній час в Україні існують досить сприятливі умови для розвитку релігійних організацій, але це має як позитивні так і негативні наслідки: стрімко розвиваються антинаукові та псевдонаукові дослідження, що породжує науковий і навіть не релігійний світогляд, а міфологічний в якому немає міс-

ція ні науці ні здоровому глузду;

2. Стрімко та бурхливо розвиваються протестантські релігійні організації, серед яких існують відверто деструктивні організації. На мою думку необхідно створити та вдосконалити на законодавчому рівні механізми боротьби з такими рухами, які несуть явну загрозу суспільству;

3. В сучасній Україні існує тенденція підміни поняття «духовність» поняттям «релігійність», які не є тотожними. Тобто, у поняттях виховання моральності людини мають працювати і релігійні організації, й інші соціальні інститути;

4. Релігійні організації беруть активну участь в громадських рухах, ведуть плідну співпрацю з громадськими організаціями у соціальних питаннях,

зокрема: волонтерство, допомога дітям, які позбавлені батьківської опіки, людям похилого віку, благодійництвом;

5. В Україні на сьогодні існує чимало конфліктних ситуацій

пов'язаних з релігійним життям: віруючі – атеїсти, традиційні церкви – харизматичні рухи, православні – католики, УПЦ Московського патріархату – УПЦ Київського патріархату, юдеї – мусульмани тощо, що показує те, що релігію часто використовують у власних корисливих політичних, фінансових та інших інтересах представники правлячих кланів. Для вирішення цих проблем потрібно підвищувати освіту населення, виховуючи толерантність до тих, хто думає інакше.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ставрятні С. С. «Аналіз релігійної ситуації в сучасній Україні». ВІСНИК НТУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка. Випуск 3'2010.
2. Смітюх Г.Є. Стрілецький В.В. «Сучасна релігійна ситуація в Україні як дзеркало ідеологічного вакууму».
3. Захарків М.Р. «ДО АНАЛІЗУ РЕЛІГІЙНОЇ СИТУАЦІЇ В УКРАЇНІ» Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, Україна.
4. РЕЛІГІЙНІ ОРГАНІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ (СТАНОМ НА 1 СІЧНЯ 2017 Р.) Дані Департаменту у справах релігій та національностей Міністерства культури України. Форма 1. Звіт про мережу церков і релігійних організацій в Україні станом на 01.01.2017 р.
5. Биков О. М. Поняття релігії та її значення в житті суспільства.
6. Паращевін М. Релігія як соціальний інститут: реальність чи метафора?

ЛАВКАЙ ЯНА,

студентка 2-го курсу,

спеціальність «Соціологія».

Науковий керівник: кандидат соціологічних наук,

доцент Борщ К. К.

ПРОБЛЕМА НЕРІВНОСТІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

В статті коротко наведений матеріал про теоретичне обґрунтування та загальні особливості і проблеми нерівності населення України, її сутність, причини і наслідки, а також нерівність за ставками або доходами населення, та нерівність за ознакою місця проживання.

Актуальність теми. Проблема нерівності населення України є болючою темою для обговорення та є актуальною вже багато років поспіль. Найбільше страждають в Україні від нерівності незахищені верстви населення (безробітні, пенсіонери, молодь). Адже, це і доступ до освіти (яка за звичай є платною), до медицини, нерівні можливості у веденні бізнесу, нерівні способи, стилі та якість життя. Нерівність в Україні розділила суспільство на бідних та багатих.

Метою статті є вивчення причин та наслідків нерівності в сучасному суспільстві та шляхи їх подолання.

Завданням статті виступає:

- узагальнити теоретичні положення щодо визначення сутності поняття нерівності населення;

- дослідити причини та наслідки нерівності в Україні та її вплив в економічному розвитку країни за доходами та ознакою місця проживання;

- визначити основні проблеми нерівності та знайти шляхи до їх усунення.

Об'єкт дослідження. Нерівність як соціально економічна категорія.

Основна частина. Рівень життя є однією з найважливіших соціально-економічних категорій, що

характеризує становище людини у суспільстві, можливості реалізації її потреб, можливості людського розвитку.

Поняття «рівень життя» найчастіше означає ступінь задоволення матеріальних, духовних і соціальних потреб населення. Таке визначення характеризує статистику рівня життя. Тим часом рівень життя — це динамічний процес, на який впливає безліч факторів. З одного боку, рівень життя визначається складом та обсягом потреб у різних благах, що постійно змінюються. З іншого боку, рівень життя обмежується можливостями задоволення потреб, виходячи зі становища на ринку товарів і послуг, доходів населення, заробітної плати працівників. Водночас і розмір заробітної плати, і рівень життя визначаються масштабами та ефективністю виробництва, станом науково-технічного прогресу, культурно-освітнім рівнем населення, національними особливостями, політичною владою тощо.

Нерівність населення переважно залежить від нерівномірності розподілу національного багатства між різними соціальними групами суспільства. Економічне розшарування населення має свої витoki та причини. Частково нерівність є заздалегідь визначеною, частково вона поширюється через набуття та

втрату певних ознак, позицій та статусів.

Практика прикладних досліджень останніх років указує на те, що в сучасних українських умовах детермінуючим чинником, який визначає дистанцію між індивідами та групами, став рівень матеріально-го добробуту.

В Україні нерівність за розміром доходів надзвичайно суттєва, дохід 10% найбагатших людей перевищує дохід 10% найбідніших у 30-50 разів. Або найбільша пенсія у 50-60 разів більша за найменшу. Тоді, як в європейських країнах такі розриви є п'яти-шестикратними.

Неприпустимо низькі (навіть за національними стандартами офіційної оплати праці) заробітки принаймні половини працюючих є характерною ознакою нерівності в Україні.

Традиційною є нерівність **за ознакою місця проживання**. Велике місто дає більше можливостей здобути якісну освіту, отримати кваліфіковану медичну допомогу, знайти прийнятну роботу, зрештою, провести дозвілля. Але водночас у великому місті зовсім інший спосіб життя, набагато більша загазованість і взагалі забрудненість довкілля, значно менша доступність недорогих свіжих продуктів. Натомість сільські жителі частіше потерпають від неможливості отримати медичні, освітні та інші види послуг, які до того ж переважно поступаються якістю послугам у містах. Важливо, що розбіжності в рівні та якості життя жителів великих міст і селищ та малих містечок набувають ознак сталості.

Універсальним мірилом нерівності у сучасному суспільстві виступають гроші. Саме їх кількість визначає місце індивіда або його сім'ї в соціальній стратифікації. Багаті тому і називаються так, що масово володіють максимально ліквідними цінностями. Їх також називають мільйонерами (мульти-мільйонери, мільярдами). Сучасне трактування нерівності передбачає вихід за межі суто економічних параметрів – виділяють нерівність економічну, соціальну, політичну і етнокультурну. Окремі групи населення, внаслідок обмеження своїх прав, можуть потерпати від конкретного виду нерівності, але найбільш гострі прояви має їх комбінація. Саме через кумулятивний вплив формуються такі вкрай негативні та загрозливі для національної безпеки явища, як відторгнення окремих груп населення від суспільного життя [1].

Найбільш наочним проявом економічної нерівності є **нерівність за доходами**, яка може спричиняти (і зазвичай спричиняє) нерівність доступу до основних соціальних благ (якісного медичного обслуговування, якісної освіти, комфортного житла), до ресурсів (фінансових, зокрема кредитів, земельних тощо), до реалізації своїх основних прав у цілому (права на здоров'я, життя, безпеку).

Відмінності в доходах і наданих окремим групам населення можливостях часто віддзеркалюють нерівність у сфері політичної влади. Вразливі верстви населення залишаються такими значною мірою через слабкий політичний вплив на державні рішення, а слабкий вплив визначається, передусім, їхньою

вразливістю. Таким чином, економічна нерівність є перешкодою для демократичних перетворень і чинником послаблення легітимності та корозії політичних інституцій.

До причин, що обумовлює нерівність у розподілі доходів, відноситься також рівень освіти та професійної підготовки. Дані фактори зумовлюють можливості працівника виконувати ті чи інші професійні функції або види робіт, що об'єктивно пов'язано з рівнем оплати надаються їм послуг. Крім того, більш високий рівень освіти та професійної підготовки створює передумови для високої мобільності робочої сили в умовах неминучих прискорених структурних зрушень у суспільному виробництві, що знову-таки скорочує витрати суспільства на підготовку і здійснення тих чи інших нових видів господарської діяльності.

Висновки. Рушійною силою формування нерівності стала різниця в доступі до економічних ресурсів, зокрема, до об'єктів приватизації на початку переходу від адміністративно-планової до ринкової економіки.

На сьогоднішній час є всі підстави для висновку про те, що сучасне українське суспільство є не просто глибоко розшарованим, а навіть поляризованим.

На одній стороні сконцентровано відносно невелику групу заможного населення (їх частка не перевищує 5-7 %), а на другій - щонайменше чверть населення за межею бідності, середній клас практично відсутній.

Нерівність за доходами є основною її формою, яка значною мірою визначає нерівність у доступі до основних соціальних благ і можливостей розвитку. Формується нерівність за доходами під впливом диференціації заробітних плат, пенсій, доходів від підприємництва та власності. Своєю чергою диференціація працюючого населення за рівнем оплати праці визначається рівнем освіти, галузевою приналежністю і розміром підприємства.

На жаль, державна політика перерозподілу доходів не тільки не забезпечує зменшення нерівності населення, а й навпаки сприяє її підвищенню: в Україні ті, хто отримують високі доходи, сплачують податків значно менше, ніж в економічно розвинених країнах (навіть порівняно із США) і водночас отримують значно більшу частину пільг, ніж бідне населення України. Нерівність виявляється не тільки в значній різниці способу та рівня життя найбагатших і найбідніших верств населення, а й у викривленій соціальній структурі суспільства.

В Україні практично відсутній середній клас, освічені, розумні, з відчуттям власної гідності мешканці України прекрасно бачать і корупцію, і соціальну несправедливість, і спрямованість державної політики переважно на захист інтересів багатіїв. Відповідно нерівність за ознакою місця проживання має також велике значення, оскільки великі міста дають більше можливостей здобути якісну освіту, отримати кваліфіковану медичну допомогу, знайти прийнятну роботу, зрештою, провести дозвілля.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Архангельський Ю. Бідність в Україні. Причини і способи подолання / Ю Архангельський, Ж. Архангельська // Вече. – 2011. – № 11. – С. 46–56.
2. Базилінська О.Я., Мініна О.В. Мікроекономіка: Навч. посібник / За ред. О.Я.Базилінської. Видання 2-ге, перероб. і доп. – К.: «Центр навч. л-ри», 2005. – 352с.
3. Бобков В. Рівень соціальної нерівності // Економіст. 2006. № 3.
4. Бедос З.М. Для багатших і для бідніших / З.М. Бедос// Український тиждень. – 2012. – №42. – С. 26-29.
5. Голубева С.В. Бідність і багатство у глобальній економіці / Інституційне розвиток сучасної економіки: Збірник наукової праці / Підобш. ред.Удалова Д.В. – Саратов:СГСЭУ, 2007.Вип. 2.

СОПКО ТЕТЯНА

Студентка 5-го курсу,

спеціальність «Соціальна робота».

Науковий керівник: старший викладач

Сопко Р. І.

ВОЛОНТЕРСТВО, ЯК ВАЖЛИВИЙ ІНСТРУМЕНТ СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

Актуальність дослідження полягає у розвитку та ствердженні у сучасному суспільстві високих моральних цінностей, таких як милосердя, благодійність, меценатство та волонтерство. В історії кожної країни є явища, які сприяли розвитку волонтерства. Волонтерство – це одна з підвалин громадянського суспільства. Без участі волонтерів важко уявити громадські організації й благодійність взагалі, без них унеможлиблюється якісний суспільний контроль за діями влади та бізнесу.

Ключові слова: милосердя, благодійність, меценатство, волонтерство.

Sopko T.V. Volunteering as an important tool of social work

The relevance of the study lies in the development and approval in the modern society of high moral values such as mercy, charity, philanthropy and volunteerism. In the history of every country there are phenomena that contributed to the development of volunteering. Volunteering is one of the foundations of civil society. Without the participation of volunteers it is hard to imagine the social organization and charity in General, without them it is impossible suspense quality control over the actions of government and business.

Key words: mercy, charity, philanthropy, volunteering.

Волонтерство є способом підтримки, піклування, надання допомоги членам громади; взаємодії між людьми для спільного вироблення нових шляхів вирішення проблем, що виникають. Волонтерський рух в Україні та світі постійно розвивається. Волонтери стали повноправним суб'єктами соціальної та соціально-педагогічної роботи з дітьми, молоддю, сім'ями, людьми похилого віку тощо.

Волонтерські програми охоплюють усе більше напрямів соціальної та соціально-педагогічної роботи. За останніми дослідженнями лише в Україні волонтерські групи працюють у профілактичному, інформаційно-просвітницькому, рекреативному, реабілітаційному, діагностико-корекційному, соціально-рекламному, соціально-побутовому, охоронно-захисному і фандрейзинговому напрямках. Напрямок діяльності волонтерської групи, як правило, визначається місією та завданнями організації, на базі якої вона функціонує [1].

У законі України «Про соціальні послуги» зазначено, що волонтер – особа, яка добровільно здійснює благодійну, неприбуткову та вмотивовану діяльність, що має суспільно-корисний характер, а волонтерська робота визначається як будь-яка соціальна, суспільно корисна, систематична і вмотивована неприбуткова діяльність фізичних та юридичних осіб, що проводиться шляхом виконання робіт, надання послуг громадянам, організаціям і суспільству загалом. У документі відзначено, що «не є волонтерською соціальною, суспільно корисною і вмотивованою неприбутковою діяльністю, що має одноразовий чи випадковий характер або проводиться на підставі родинних чи дружніх стосунків» [2].

Відповідно до Загальної декларації волонтерів, яку прийнято на XI Конгресі Міжнародної асоціації волонтерів 14 вересня 1990 року в Парижі, волонтерство – добровільна, активна, спільна або особиста участь громадянина в житті людських спільнот для реалізації його основних людських потреб та покращення якості життя, економічного і соціального розвитку [3, с. 5]. Воно сприяє поліпшенню якості життя, особистому процвітання та поглибленню солідарності, реалізації основних потреб на шляху створення справедливого й мирного суспільства, більш збалансованому економічному й соціальному розвитку, створенню нових робочих місць та профе-

сій [4].

Окремі аспекти діяльності волонтерів розкриті в працях вітчизняних науковців. Так, у роботах І.Звереві, Г.Лактіонової, С.Савченка, С.Харченка обґрунтовано роль волонтерства як складової соціально-педагогічної роботи з молоддю. У дослідженнях О.Безпалько, З.Бондаренко, Р.Вайноли, Н.Заверико, А.Капської, В.Петровича розкрито технології залучення та підготовки молоді до волонтерської діяльності. Особливості роботи волонтерів у центрах соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді висвітлено у роботах О.Кузьменка, Н.Романової, С.Толстоухової. Як складову соціально-педагогічної діяльності молодіжних організацій обґрунтовано волонтерство в працях Ю.Поліщука. Тема доброчинності та волонтерства ґрунтовніше розкрито в дисертаціях російських науковців Я.Лятюшина, В.Митрофаненка, О.Митрохіної, О.Морова, Г.Оленіної. Аналіз багаторічного досвіду волонтерства подано у роботах зарубіжних авторів, зокрема Г.Каскеллі, Р.Кроу, Б.Левайн, Р.Лінча, С.Маккарлі, М.Мерріл, К.Навартнам, М.Нуланд.

Метою дослідження – розкрити особливості волонтерства як важливого інструменту в соціальній роботі.

Волонтерська робота допомагає людям досягти більшого впливу на власне життя. Зокрема, участь у волонтерській діяльності людей, які самі потребують допомоги (самотні пенсіонери, люди з особливими потребами, малозабезпечені, люди з алкогольною та наркотичною залежністю в минулому тощо), зарекомендувала себе як діяльність, що допомагає їм змінити своє життя на краще. Допомагаючи іншим, вони стають упевненими у своїх силах, здібностях, опановують нові навички та встановлюють нові соціальні зв'язки. Також волонтерство дає змогу людям знайти себе та привнести у своє життя ті цінності та звички, завдяки яким вона матиме здорове, продуктивне й насичене життя.[5,6.]

В останні роки спостерігається значне зростання кількості громадян України, залучених до благодійної та волонтерської діяльності. Зростання активності волонтерського руху було обумовлене двома основними факторами: внутрішньополітичною кризою, що призвела до розбалансування системи державного управління, дефіциту якісних управлінських

рішень, браку ресурсних можливостей, та зовнішньою агресією, яка поглибила дисбаланс між здатністю держави ефективно виконувати свої функції та забезпеченням основних потреб громадян. Кризові процеси в країні та зовнішні впливи поставили під загрозу існування України як національної держави, що було сприйнято громадянами як особистий виклик, загрозу їх самоідентифікації.

Нині в Україні організація роботи волонтерів у державних і громадських організаціях виходить на якісно новий рівень. Порівняно з минулими роками актуалізується питання менеджменту волонтерських програм, відпрацьовуються механізми залучення волонтерів до різних напрямів соціально-педагогічної діяльності. У деяких громадських організаціях серед співробітників є людина, яка займає посаду менеджера волонтерів. Цей спеціаліст повністю відповідає за набір, підписання угод, постановку завдань і відслідковування результатів діяльності волонтерів. [7]

На сьогоднішній день волонтерство є надзвичайно поширеним явищем у всьому світі. У західних країнах частину тієї роботи, яку у нас виконують державні соціальні працівники, виконують саме волонтери. Ситуація, яка сьогодні склалася в Україні - унікальна. Країна переживає пік громадської активності, коли багато людей абсолютно безкорисливо, щиро бажають допомогти ближньому. Взявши на озброєння досвід низки передових у цій сфері західних країн, вітчизняний волонтерський рух в нашій країні з кожним роком набуває усе більшої потужності, об'єднує усе більше громадян та залучає значні ресурси.

За різними критеріями волонтерів класифікують за віком (молодь, люди похилого віку), ступінню професіоналізму, тривалістю волонтерської діяльності (працюють тривалий проміжок часу, сезонні волонтери), соціальною роллю (статусом) в суспільстві (студенти, безробітні), ступінню мобільності, приналежністю до певної організації (релігійної, благодійної), досвідом волонтерської діяльності, складом волонтерської групи.

Волонтерська діяльність здійснюється за такими напрямками: надання волонтерської допомоги з метою підтримки малозабезпечених, безробітних, багатодітних, бездомних, безпритульних, осіб; здійснення догляду за хворими, інвалідами, самотніми, людьми похилого віку та іншими особами, які через свої фізичні, матеріальні чи інші особливості потребують підтримки та допомоги; надання допомоги громадянам, які постраждали внаслідок стихійного лиха, екологічних, техногенних та інших катастроф, у результаті соціальних конфліктів, нещасних випадків, а також жертвам злочинів, біженцям; надання допомоги особам, які через свої фізичні або інші вади обмежені в реалізації своїх прав і законних інтересів; проведення заходів, пов'язаних з охороною навколишнього природного середовища, збереженням культурної спадщини, історико-культурного середовища, пам'яток історії та культури, місць поховання; сприяння проведенню заходів національного та міжнародного значення, пов'язаних з організацією масових спортивних, культурних та інших видовищних і громадських заходів; надання волонтерської допомоги для ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій техногенного або природного характеру та ін.

Останні роки позначилися суттєвим зростанням кількості громадян України, залучених до благодійної та волонтерської діяльності. Ці зміни в першу чергу пов'язані із подіями на Євромайдані, і з воєнними діями які тривають на Сході України. Умови

функціонування волонтерського руху під час Євромайдану та військових дій були різними, в залежності від ролі держави у цих процесах. Протистояння представників громадянського суспільства із бюрократичною системою під час Революції Гідності віднесло більшість громадських об'єднань (у тому числі безпекового спрямування) до опозиційного табору. Згодом, військова агресія ззовні об'єднала зусилля громадянського суспільства і держави у боротьбі з нею. Окрім того, волонтерська робота на Євромайданах була для більшості її виконавців першим досвідом та стихійним проявом небайдужого ставлення до перебігу подій. Подальший розвиток волонтерського руху, пов'язаний із військовими діями, був більш структурований та потужний, тому що спирався на раніше здобуті напрацювання.

На мотивацію людини стати волонтером мають вплив як внутрішні, так і зовнішні чинники. Внутрішні (особистісні) чинники стосуються психологічних особливостей волонтера, його характеру, вподобань, прагнень, інтересів тощо. Зовнішні чинники створюють навколишнє середовище волонтера: сім'я, друзі, колеги, а також та установа (її керівництво, працівники) де людина займається волонтерством. Такими чинниками можуть бути психологічний клімат і установи, ставлення керівництва, штатних працівників до праці волонтерів, наявність навчальних програм, заохочень, корпоративних заходів для добровольців тощо. Тобто зовнішні чинники ми будемо розрізняти двох видів: фактори середовища (сім'я, друзі, колеги) та організаційні (що стосуються певної установи, де волонтери здійснюють діяльність). [8]

Роль волонтерів є надзвичайно важливою у багатьох неприбуткових організаціях, причому сьогодні вже значна кількість волонтерів займається соціальною роботою як у недержавних (більшість волонтерів), так і в державних організаціях багатьох регіонів. Волонтери в нашій державі можуть допомагати в різних соціальних інститутах, які мають свої особливості. Психологічні служби, як правило, - це "Телефони довіри", притулки або центри для тих, хто зазнав насильства. Соціальні служби передбачають допомогу "дітям вулиці", у тому числі й роздачу їжі, одягу, ліків. Вони надають допомогу позбавленим волі, біженцям. Крім того, діють патронажні або соціальні служби для людей похилого віку та інвалідів. Сфера культури потребує менеджерів якогось проекту (музичного, театрального, музейного). Водночас волонтер може проявити свої таланти в одному із видів мистецтва. Екологічна сфера є сприятливою для прояву здібностей волонтерів. Походи, наукові експедиції, нові знання - широке поле діяльності. Від молоді потрібна лише готовність навчатися. А працювати вона зможе і в групах з охорони природи, і в центрах з вивчення радіоактивних чи інших забруднень, і в різноманітних екологічних програмах. Правозахисні програми організації охоплюють різноманітні напрями діяльності. Наприклад, асоціації із захисту прав споживачів, товариства із захисту прав ув'язнених, біженців. Якщо це серйозно хвилює людину, якщо вона зіткнулася з порушенням прав у житті або хоче вивчати юриспруденцію, така сфера буде для волонтера досить доброю практикою.

Волонтерами Центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді є переважно молодь, більшість з якої отримує вищу чи середню освіту. Відповідно, залучати волонтерів, які ще не мають досвіду та необхідних знань, до роботи з різними категоріями населення та до різних форм суспільно корисної роботи без відповідної підготовки ризиковано як для клієнтів, так і для самих волонтерів. Розв'язати ці та інші питання покликані саме Школи волонтерів.

Так, за даними соціологічного опитування „Сім'я і діти: результати спеціального соціально-демографічного дослідження” на питання „Як Ви вважаєте, яка форма влаштування є найкращою для таких дітей?” у відповідях респондентів – пересічних громадян – перевага надавалась саме сімейним формам опіки: прийомна сім'я (66%); усиновлення громадянами України (61%); дитячий будинок сімейного типу (44%); усиновлення іноземними громадянами (17%); виховання дітей у спеціалізованих закладах: школи-інтернати, дитячі будинки, будинки дитини (12%) [4].

Досвід Європейських країн та США вже довів користь функціонування патронатних сімей для дітей, які опинились в складних життєвих обставинах. Нарешті і в Україні вирішили запровадити таке новаторство, як патронатна родина, яка згодом стане кращою альтернативою інтернатному вихованню.

Метою даної статті є розкрити поняття патронатної сім'ї як форми сімейного виховання дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах.

Завдання:

1. Розкрити поняття та мету патронату над дитиною.
2. Визначити статус та обов'язки патронатних вихователів.
3. Виявити причини та категорії дітей до яких може застосовуватися патронат.

Виклад основного матеріалу. Вперше патронат над дитиною в Україні було запроваджено Міжнародною благодійною організацією “Партнерство “Кожній дитині” спільно з громадами міст Бровари та Біла Церква Київської області (з 2009 та 2011 років відповідно), міста Києва (з 2012 року) та міста Умані Черкаської області (з 2015 року) за підтримки Всесвітнього дитячого фонду (Швеція). Загалом в Україні на даний момент функціонує вже 7 таких родин, у яких пройшли реабілітацію більше 90 дітей, які залишилися без батьківського піклування і потребували захисту. Кожна третя дитина повернулася до своїх батьків, інші були влаштовані до сімейних форм виховання [3].

16 березня 2017 року Уряд прийняв постанову Кабінету Міністрів України № 148 “Деякі питання здійснення патронату над дитиною”, якою затверджено Порядок створення та діяльності сім'ї патронатного вихователя, влаштування, перебування дитини в сім'ї патронатного вихователя; Порядок оплати послуг патронатного вихователя та виплати соціальної допомоги на утримання дитини у сім'ї патронатного вихователя та Типовий договір про патронат над дитиною.

Сварки, конфлікти між батьками, хвороби та складні життєві ситуації – доволі часто з цих причин про дітей просто нікому подбати. Аби не віддавати їх до інтернатного закладу, такими дітьми може опікуватися патронатна сім'я.

Патронат над дитиною – це професійна комплексна послуга, що передбачає тимчасовий догляд, виховання та соціально-психологічну реабілітацію дитини в сім'ї патронатного вихователя на період подолання дитиною, її батьками або іншими законними представниками складних життєвих обставин.

Патронат передбачає активну підтримку батьківства, відновлення спроможності сім'ї/родини самостійно долати труднощі, які перешкоджають належному догляду та вихованню дитини.

Метою патронату над дитиною є забезпечення та захист прав дитини, яка через складні життєві обставини тимчасово не може проживати разом зі своїми батьками або іншими законними представниками, надання їй та її сім'ї комплексу послуг у відпо-

відності до найкращих інтересів дитини.

Надання послуги патронату дитині забезпечується, в першу чергу, патронатним вихователем. Патронатним вихователем може бути громадянин України, який має позитивний досвід виховання дітей, спільно з добровільним помічником пройшов/ла курси професійної підготовки за спеціальною програмою підготовки патронатних вихователів та отримала відповідну рекомендацію, зі згоди всіх членів своєї сім'ї готова до розміщення під патронат дітей за місцем свого проживання і уклала з відповідним органом опіки та піклування договір про надання послуг патронату. Вік особи, яка хоче стати патронатним вихователем повинен бути від 35 до 60 років (для жінки) і від 35 до 65 років (для чоловіка) [2].

З моменту передачі дитини під патронат саме патронатний вихователь несе повну відповідальність за життя, збереження та покращення здоров'я дитини. Він професійно та майстерно налагоджує стосунки з дитиною, яка розлучена зі своїми батьками, оцінює її потреби, створює сприятливі, комфортні умови для розвитку та соціально психологічної реабілітації дитини, формування чи підтримки важливих для неї родинних стосунків, а також готує дитину до повернення у свою родину, або допомагає налагодженню контактів дитини з її новою сім'єю.

Патронатний вихователь також є членом міждисциплінарної команди, свої дії щодо влаштованої під патронат дитини узгоджує зі спеціалістами Служби у справах дітей, Центру соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді та інших закладів, установ та організацій зі сфер освіти, охорони здоров'я, соціального захисту, а також поліції. Патронатний вихователь, соціальні працівники і біологічні батьки дитини та родичі об'єднанні спільною метою – створення найкращих умов для зростання дитини та подолання складних життєвих обставин, що можуть спричинити остаточне розлучення дитини з батьками і позбавлення останніх батьківських прав [3].

Послуга патронату над дитиною може застосовуватися у випадках дітей, до яких належать (переважно, але не виключно):

- діти, які з різних причин тимчасово не можуть перебувати у власній сім'ї або ж їхні батьки та/чи особи, які їх замінюють, тимчасово не можуть піклуватися про них;
- діти, чиї батьки та/або особи, які їх замінюють, померли та/чи пропали безвісти;
- діти з сімей, в яких існує загроза їх життю та здоров'ю;
- діти, які зазнали насильства, жорстокого поводження;
- підкинуті чи безпритульні діти;
- новонароджені діти, від яких відмовилися батьки.

У сім'ї патронатного вихователя одночасно можуть перебувати одна дитина або кілька дітей, які є між собою рідними братами та сестрами, або діти, які виховувалися в одній сім'ї, які відповідно до рішення органу опіки та піклування потребують захисту й тимчасового догляду, а їх найближче родинне оточення (напр., мати і батько) – підтримки з боку міждисциплінарної команди спеціалістів.

До сім'ї патронатних вихователів можуть бути влаштовані діти віком від народження до 18 років. Діти, старші від 14 років, влаштовуються за їх власної згоди та згоди патронатних вихователів [2].

Послуга патронату дозволяє запобігти інституційному розміщенню дитини й уникнути ризиків бути недоглянутою, дає можливість дитині бути почутою, мати поруч тих дорослих, які готові професійно та толерантно пояснити що відбувається в

житті дитини та її батьків, чому це сталося і що буде далі.

Оптимальний термін перебування дитини в патронатній сім'ї визначається відповідно до індивідуальних потреб дитини, виявлених обставин та їх впливу на стан дитини та не повинен перевищувати 3 місяців. В особливих випадках, за рішенням органу опіки та піклування, термін перебування під патронатом може бути подовжений, однак загалом не повинен бути більшим за 6 місяців [2].

Патронатні вихователі щомісячно отримують оплату (грошову винагороду) за надання послуг у розмірі 5 прожиткових мінімумів для працездатних осіб на час влаштування дітей та на утримання влаштованих дітей виплачується соціальна допомога у розмірі двох прожиткових мінімумів на дитину відповідного віку за кожен місяць її перебування [1].

У контексті послуги патронату, в першу чергу, розглядається можливість усунення тих факторів, які заважають біологічним батьками або найближчому сімейному оточенню належним чином опікуватися дитиною, з тим, щоб повернення дитини до її сім'ї стало реальним. У таких випадках, за умови що біологічні батьки мають змогу бачитися та спілкуватися з дитиною, таке спілкування заохочується – завдяки цьому соціальним працівникам легше сформувати у батьків мотивацію до змін, оцінити їхні істинні мотиви та готовність самостійно опікуватися дитиною, що дає можливість органу опіки та піклування приймати обґрунтовані рішення, спрямовані на забезпечення найкращих інтересів дитини.

В свою чергу, соціальний працівник забезпечує супровід біологічної сім'ї дитини, формує у біологічної сім'ї спроможність активізувати ресурси для самостійного розв'язання негараздів, проводить за-

лучення ширшого родинного кола, сприяє для досягнення максимальних змін на краще [3].

Висновки. Влаштування дитини у патронатну сім'ю є новаторством в Україні, але вже багато років є успішним досвідом у зарубіжних країнах. Сімейний патронат — це професійна комплексна послуга, що передбачає: тимчасовий догляд і виховання дитини, яка опинилася у складних життєвих обставинах і потребує захисту в сім'ї патронатного вихователя, та одночасне надання фахівцями із соціальної роботи інтенсивних підтримуючих послуг сім'ї дитини для відновлення її здорового функціонування. Часто трапляються випадки, коли дитину необхідно вилучити із загрозливого для її життя та здоров'я середовища, саме для цього потрібні патронатні сім'ї. Функціонування патронатних сімей збереже за дитиною право виховуватися в сім'ї та зробить процес вилучення менш травматичним. В патронатній сім'ї дитині забезпечуть необхідну підтримку, догляд та допоможуть розібратися що відбувається в даний момент.

Влаштованим під патронат дітям забезпечується індивідуальний підхід та цілодобова увага патронатного вихователя. Таким чином патронатний вихователь через постійне, індивідуальне спілкування з дитиною, може якнайкраще визначити усі її потреби (фізичні, емоційні, соціальні, потреби у розвитку) та, за підтримки міждисциплінарної команди спеціалістів, визначити шляхи їх задоволення.

Патронатна сім'я дає дитині можливість уникнути досвіду інституалізації, а також оптимально поєднує сімейне виховання та високий професійний рівень супроводу дитини до прийняття рішення про постійне її влаштування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Про затвердження Порядку оплати послуг патронатного вихователя та виплати соціальної допомоги на утримання дитини в сім'ї патронатного вихователя: Постанова Кабінету Міністрів України від 16 березня 2017 р. № 148
2. Про затвердження Порядку створення та діяльності сім'ї патронатного вихователя, влаштування, перебування дитини в сім'ї патронатного вихователя: Постанова Кабінету Міністрів України від 16 березня 2017 р. № 148
3. Сімейний патронат в Україні [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу: <http://www.patronat.in.ua/>
4. Сім'я і діти: результати спеціального соціально-демографічного дослідження / Український соціум. – 2008. – № 3. – С. 153-169

ПСИХОЛОГІЯ

АНДРОЩУК ОЛЕКСАНДРА,

студентка 6-го курсу,

спеціальність «Психологія».

Науковий керівник: кандидат психологічних наук,

доцент Михайлишин У. Б.

ВПЛИВ СТИЛІВ СІМЕЙНОГО ВИХОВАННЯ НА ФОРМУВАННЯ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

У статті висвітлено вплив сімейного виховання на формування агресивної поведінки. Проаналізовано можливі відносини між дорослими та підлітками в сім'ях. Розглядаються основні підходи до визначення поняття агресія і агресивність.

Ключові слова: сімейне виховання, особистість підлітка, виховний стиль, агресія, агресивність.

THE INFLUENCE OF PARENTING STYLES ON FORMATION OF AGGRESSIVE BEHAVIOR IN ADOLESCENCE

This article represents the influence of the parenting styles on formation of aggressive behavior in adolescence. It contains the analysis of possible relationships between adults and adolescents within the family. The main approaches to the definition of the notions 'aggression' and 'aggressiveness' are considered in this article.

The key words are: parenting, personality of a teenager, parenting style, aggression and aggressiveness.

Актуальною на сьогоднішній день постає проблема виховання підлітків та формування їх характеру у колі сім'ї, а також вплив виховання на формування агресивної поведінки.

Сімейні умови, рід занять, матеріальний рівень і рівень освіти батьків значною мірою зумовлює життєвий шлях підлітка. Адже батьки впливають на підлітка цілеспрямованим вихованням, яке зводиться до організації життя в сім'ї і навчання її тому, як себе поводити в системі міжособистісних відносин.

Часто батьки, самі того не розуміючи, впливають на підлітка не найкращим чином, подають не досконалі зразки поведінки, не повністю реалізують виховні зобов'язання, покладені на них суспільством, що перешкоджає успішному становленню особистості підлітка. Що може сприяти виникненню агресивної поведінки у підлітка. Саме сім'ї належить першість серед агентів соціалізації особистості.

Мета: теоретично обґрунтувати особливості впливу стилів сімейного виховання на прояв агресивності підлітків.

Основна частина. На сучасному етапі навчання і виховання особлива увага приділяється проблемам підліткової агресії, якій присвячено величезну кількість досліджень у світовій психологічній науці (А. Бандура, А. Басс і А. Даркі, Л. Берковіц, Р. Берон, Дж. Доллард, З.О. Зіме́лева, Д. Зільманн, Р. Кемпбелл, Д. Коннор, К. Лоренц, Н. Міллер, А.Е. Мелоян, І.С. Ніколаєва, Г. Паренс, А.О. Реан, Д. Річардсон, Л.М. Семенюк, З.Фрейд, Е. Фромм, І.А. Фурманов та ін.).

У той же час, у багатьох роботах найважливішою детермінантою розвитку особистості підлітка розглядається такий компонент індивідуального сімейного середовища, як стиль сімейного виховання (Н.І. Коритченко, О.В. Лібін, А.С. Лічко, О.П. Макушина, О.О. Мухаматуліна, М. Раттер, О.Є. Раміцина, О.Т. Соколова, А.С. Співаковська, О.В. Філіппов, О.В. Шапатіна, Л.М. Шипіцина, Л.Д. Шнейдер, Е.Г. Ейдемільер, В. Юстіцкіс та ін.) [2, с. 33].

Теоретичний аналіз психологічної літератури з проблеми дослідження агресивних тенденцій у пове-

дінці підлітків та стилів сімейного виховання свідчить, що поняття "агресія" і "агресивність" не є синонімічними.

Агресія - (від латинського «agressio» - напад, напад) - мотивоване, деструктивна поведінка, що суперечить нормам і правилам існування людей в суспільстві, що завдає фізичної шкоди об'єктам нападу (живим і неживим), а також моральну шкоду живим істотам (негативний переживання, стан напруженості, пригніченості, страху і т.п.)

Під агресією звичайно розуміють усвідомлені дії, які завдають або мають намір завдати шкоди іншій людині, групі людей або тварині. Незважаючи на відмінності у визначенні поняття агресії ідея заподіяння шкоди іншому суб'єкту присутня практично завжди [1, с. 117].

Агресивність (від лат. нападати) - короткочасний емоційний стан чи риса характеру людини, яка виражається в гніві, злості, діях проти інших людей, якщо вони заважають задоволенню потреб або досягненню мети.

Агресивність є рисою особистості, яка виявляється у більш-менш постійному ворожому ставленні людини до інших людей, схильності до неспровокованих агресивних дій; це готовність суб'єкта до агресивної поведінки.

Агресивна поведінка - це не природжена біологічна реакція (за винятком неконтрольованих дій, скоєних особами неосудними), а одна з форм поведінки, обумовлена соціальними зв'язками і відносинами.

Сама ж **агресивність** має на увазі ситуативне, соціальний, психологічний стан безпосередньо перед або під час агресивної дії.

Говорячи про особливості агресії в підлітковому віці необхідно враховувати той факт, що підліток росте в сім'ї, сім'я є майже завжди основним фактором соціалізації, вона ж є головним джерелом живих прикладів агресивної поведінки для більшості підлітків.

Становлення агресивної поведінки у підлітків - складний процес, в якому беруть участь багато чин-

ників. Агресивна поведінка визначається впливом сім'ї, однолітків, становище підлітка в колективі, взаємини з іншими, неправильне суб'єктивне розуміння поведінки оточення, (інтерпретація її ж ворожої, культивування агресії в засобах масової інформації).

Підлітки навчаються агресивної поведінки, як за допомогою прямих підкріплень, так і шляхом спостереження агресивних дій. Батьки, які застосовують крайні суворі покарання і не контролюють заняття підлітків, можуть виявити, що їх діти агресивні і неслухняні.

«Численні дослідження показали, що для сімей, з яких виходять агресивні підлітки, характерні особливі взаємини між членами сім'ї. Підлітки схильні відтворювати ті види взаємовідносин, які "практикують" їхні батьки по відношенню один до одного [3, с.29].

Підлітки, вибираючи методи з'ясування відносин з братами і сестрами, копіюють тактику вирішення конфліктів у батьків. Коли діти виростають і вступають в шлюб, вони використовують відрепетировані способи вирішення конфліктів і, замикаючи цикл, передають їх своїм дітям, через створення характерного стилю виховання [6, с. 32].

Достовірно встановлено, що жорстоке поводження з дитиною в сім'ї не тільки підвищує агресивність його поведінки у стосунках із однолітками, а й сприяє розвитку схильності до насильства в більш зрілому віці, перетворюючи фізичну агресію в життєвий стиль особистості».

На становлення агресивної поведінки впливають ступінь згуртованості сім'ї, близькості між батьками і підлітком, характер взаємин між братами і сестрами, а також стиль сімейного керівництва.

Підлітки, у яких в родині сильний розлад, чий батьки відчужені і холодні, порівняно більш схильні до агресивної поведінки. Підлітки одержують відомості про агресію також із спілкування з однолітками. Вони вчать вести себе агресивно, спостерігаючи за поведінкою інших дітей (наприклад, однокласників). Однак ті, хто дуже агресивний, швидше за все, виявляться твердженнями більшістю в класі. З іншого боку, ці агресивні діти можуть знайти друзів серед інших агресивних однолітків [5, с. 125].

Таким чином, сімейне виховання, як будь-який організований процес передбачає певну цілеспрямованість, постановку конкретних завдань. Головною метою виховання підлітка у сім'ї становить всебічний розвиток особистості, що поєднує у собі духовне багатство, моральну чистоту й фізичну досконалість. Щоб вивчити можливі відносини між дорослими й підлітками в сім'ях, необхідно знати існуючі стилі батьківського відношення до дітей [4, с. 301].

Батьківський стиль — це узагальнені, характерні, ситуаційно неспецифічні способи спілкування даного батька з даною дитиною, це образ дій по відношенню до дитини [6, с.29].

Авторитарний виховний стиль (в основі — тактика диктату) означає пригнічування почуття гідності, ініціативи, самостійності одними членами сім'ї (найчастіше дорослими) у інших. Жорсткі накази, примус, свавілля батьків призводять до значних порушень у формуванні особистості підлітка. Як свідчать дослідження, погрози, насильство, тиск викликають у відповідь грубість, спалахи агресивності, брехливість, лицемірство, навіть відверту ненависть. Якщо батькам, іншим значущим дорослим вдається зламати опір підлітка, то водночас вони ламають і важливі якості особистості, на які, власне, немає запиту в даних умовах і розвиток яких стає неможливим: самостійність, віру у власні сили, почуття

гідності, ініціативність тощо.

Демократичний стиль сімейних стосунків (тактика співробітництва) передбачає не лише батьківську підтримку й допомогу підліткам в їх окремих справах, а й взаєморозуміння, взаємоповагу підлітків і батьків, встановлення партнерських на паритетних основах взаємин, заснованих на співчутті, співпереживанні, відповідальності за наслідки власної активності.

Ліберальний стиль (тактика невтручання). Система міжособистісних відносин у сім'ї будується на визнанні (доцільності) незалежного існування дорослих і підлітків. Батьки як вихователі, за даним типом взаємин, найчастіше ухиляються від активного позитивного втручання в життя підлітка. Їх більше приваблює комфортне співіснування з дітьми, яке не потребує глибоких душевних переживань. За таких умов дитина стає емоційно байдужою до інших, яскраво проявляється егоцентризм, індивідуалізм, а сім'я для неї — лише необхідна формальність.

Потуральний виховний стиль (тактика опіки й безоглядної любові). Батьки власними зусиллями, працею намагаються задовольнити всі потреби дитини, відгороджуючи її від будь-яких турбот, складностей тощо. Відтак дитина, яка штучно позбавлена можливості проявляти себе в досягненні певних результатів, відповідати за наслідки своїх дій тощо, зростає інфантильною, безпорадною, безініціативною, уникає відповідальності за певні дії, рішення. Домінуючою характеристикою людини, що зростає в умовах потурального стилю, — егоцентризм. У ставленні до людей, які її оточують, діє установка: кожен, хто не ставить за мету задовольняти її потреби, — егоїст, людина небажана для подальшого спілкування, навіть ворожа [2, с. 329].

Виділяють також нестійкий стиль виховання, для якого характерний непрогнозований перехід батьків від одного до іншого стилю ставлення до дитини. Такі „перепади” народжують у неї недовіру до батьків, відчуженість, формують установки реагувати не на зміст звертань, вимог, а на форму. Для задоволення своїх індивідуалістичних потреб підлітки зазвичай намагаються використати ситуативно сприятливий емоційний фон стосунків з батьком або матір'ю.

Нездатність батьків виробити сприятливу для розвитку дитини виховну позицію може призвести до глибоких порушень у стосунках з дітьми, до жорстокості стосовно них.

Висновок:

Сім'я — провідний чинник розвитку особистості підлітка, від якого багато в чому залежить подальший розвиток в суспільстві.

Від типу сім'ї, особливостей її функціонування, характерів і особистих якостей батьків залежить те, якою буде вихований ними підліток. Одним з джерел прояву агресивності у підлітків як форми відхилення у поведінці є сім'я.

Стиль сімейного виховання — це спосіб взаємодії батьків та підлітків, що характеризується застосуванням певних засобів і методів виховного впливу, виражається у особливій манері вербального та невербального спілкування.

Агресія — це усвідомлені дії, які завдають або мають намір завдати шкоди іншій людині, групі людей або тварині.

Агресивна поведінка визначається впливом сім'ї, однолітків, а також засобами масової інформації.

Агресивність підлітків формується в основному як форма протесту проти нерозуміння дорослих, а також через незадоволеність своїм статусом в суспі-

льстві, що виявляється й у відповідній поведінці.

Таким чином, формування і становлення особистості підлітка, що відбувається в сімейній атмосфері, значною мірою залежить від обраного батьками

стилю виховання. Здійснюючи свідомий, вмотивований вибір, батьки самі визначають, якою людиною в майбутньому стане їхня дитина.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Коннор Д. Агрессия и антисоциальное поведение у детей и подростков / Д. Коннор. – СПб. : прайм-ЕВРОЗНАК, 2005. – 288 с.
2. Кошлань І.Г. Специфика стилей воспитания в семьях подростков с разными типами эмоциональности / І.Г. Кошлань // Наука і освіта. – 2006. – № 5-6. – С.43-46.
3. Личко А.Е. Типы акцентуаций характера и психопатий у подростков / А.Е. Личко. – М. : ЭКСМО-Пресс, 1999. – 416 с.
4. Олифирович Н.И. Психология семейных кризисов / Н.И. Олифирович, Т.А. Зинкевич-Куземкина, Т.Ф. Велента. – СПб.: Речь, 2006. – 360 с.
5. Прокопиенко Л. Н., Николенко Д. Ф. Семейное воспитание. Подростки / Л. Н. Прокопиенко, Д. Ф. Николенко. – К. : Вища школа, 1981. – 312 с
6. Реан А.А. Психология и психодиагностика личности. Теория, методы исследования, практикум / А.А. Реан. – СПб.: прайм-ЕВРОЗНАК, 2006. – 255 с.

БІДЗІЛЯ ВІРА,

студентка 6 курсу,

спеціальність «Психологія».

Науковий керівник: кандидат психологічних наук,

доцент Соломка Е.Т.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СТРАХІВ У ДІТЕЙ МОЛОДШОГО ШКІЛЬНОГО ВІКУ

Анотація. Проаналізовано види шкільних страхів у молодшому шкільному віці, а також їх психологічні особливості та причини виникнення страхів. Особливу увагу зосереджено на дослідженні таких факторів, як загальна тривожність у школі, переживання соціального стресу та фрустрації потреби у досягненні успіху.

Ключові слова: шкільні страхи, тривожність, фрустрація, соціальний стрес.

PSYCHOLOGICAL PECULIARITIES OF FEARS IN CHILDREN OF JUNIOR SCHOOL AGE

Annotation The types of school fears at the junior school age are analyzed, as well as their psychological features and reasons for the extinction of fears. Particular attention is paid to the study of factors such as general anxiety in school, the experiences of social stress and frustration of the need for success.

Key words: school fears, anxiety, frustration, social stress.

Актуальність теми. Молодший шкільний вік є відповідальним періодом у формуванні саме соціальної поведінки, бо в цей час відбувається процес адаптації до шкільних умов, формується здатність вчитися та взаємодіяти в колективі. Як зазначають дослідники, у дітей молодшого шкільного віку відбувається процес адаптації до соціальних умов взагалі та, зокрема, до шкільних. У цей період формується здатність вчитися й здатність до соціальної взаємодії, тому молодший шкільний вік надзвичайно важливий період у формуванні соціальної поведінки. Дослідження феномена страхів безпосередньо пов'язане з вивченням проблеми емоцій, яка ще недостатньо розроблена у психологічній науці. Деякі аспекти емоційних проявів особистості, що так чи інакше пов'язані з виникненням страхів, досліджувалися у працях Л.Н. Аболіна, П.К. Анохіна, А.М. Ананьєва, Г.М. Бреслава, В.К. Вілюнаса, Б.І. Додонова, О.В. Запорожця, К. Изорда, С.П. Ільїна та ін. Аналіз останніх досліджень. Переважна кількість психологічних досліджень, що присвячені проблемі страхів, зосереджені на вивченні їх вікових особливостей у дітей, та незначна кількість праць певною мірою спрямована на дослідження шкільних страхів (О.І. Захаров, Н.В. Карпенко, Є.В. Лісіна, Н.Ю. Максимова, К.Л. Мілю-

тіна, Є.В. Новикова, М.В. Осоріна, О.М. Прихожан та ін.)

Актуальність вивчення проблеми визначається ще й тим, що з віком у дітей змінюються мотиви поведінки, відношення до навколишнього світу, дорослим, одноліткам. І від того, чи зможуть батьки та педагоги вловити ці перетворення, зрозуміти зміни, які відбуваються з дитиною, та в зв'язку з цим змінити і своє відношення, буде залежить той позитивний емоційний контакт, котрий являється основою нервового та психічного здоров'я дитини.

Мета є вивчення психологічних особливостей страхів у молодшого шкільного віці.

Основна частина Страх – це емоційно насичене відчуття неспокою, що виникає в ситуації загрози біологічному чи соціальному існуванню індивіда і направлена на джерело існуючої чи уявної небезпеки. В соціальному

Молодший шкільний вік – важливий етап дитинства, від позитивного перебігу якого залежить розвиток інтелекту особистості, бажання та вміння вчитися, віра у свої сили, подальше життя. Саме в цей період у малюка можуть виникати різноманітні тривоги, страхи. Зростання самосвідомості пов'язане насамперед із новою соціальною позицією школяра.

Соціальна активність дитини виявляється формуванням відповідальності, обов'язку, всього, що об'єднують у поняття «совість» – сукупність етичних, моральних засад людини. Переживання своєї відповідності груповим (колективним) стандартам, правилам, нормам поведінки супроводжується яскраво вираженим відчуттям провини при уявних або реальних відхиленнях, що вже стає помітним і в старшому дошкільному віці.

Молодший шкільний вік – це вік, коли переживаються інстинктивні та соціально опосередковані страхи. Провідним страхом молодших школярів є страх бути не тим, про кого добре говорять, кого поважають, цінують і розуміють, тобто не відповідати соціальним вимогам. У цьому контексті можуть виявлятися і «шкільні страхи». Найпоширенішими «шкільними страхами» є: зробити помилку, отримати погану оцінку, опинитися втягнутим у конфлікт однокласників. Такі страхи, одного разу з'явившись, можуть раз і назавжди позбавити дитину радості від навчання чи, навіть, стати основою для майбутніх неврозів.

Діти молодшого шкільного віку також схильні до страху стихії, природних катаклізмів: грози, повеней, ураганів, землетрусів. Цей страх не випадковий, оскільки він відображає особливості, притаманні молодшому шкільному вікові – певне магичне мислення – схильність вірити в таємничі явища, передбачення, заборони. Це вік, коли одні діти люблять слухати історії про вампірів, привидів, драконів, а інші їх просто панічно бояться. Такі страхи відображають своєрідну магичну спрямованість, віру в незвичайне і страшне. Ця віра вже сама по собі є природним тестом на навіюваність як характерну рису молодшого школяра. [3, с. 258]

Пік чутливості до страхів і у хлопчиків, і у дівчаток припадає на вік 6-7 років, коли виходить на перший план інтелектуальний розвиток дитини, особливо розвиток мислення. Дитина вчиться мислити, і разом з тим починає розуміти, що саме може заподіяти їй шкоду. Вона відкриває для себе логічне підґрунтя для того, чого слід боятися або уникати. Крім того, стрімко розвивається уява і вміння поставити себе на місце іншого – все це робить дитину більш сприйнятливою до страхів, а їх переживання стає більш глибоким.

За Р.В. Овчаровою, існують такі види страхів у дітей, як вікові та невротичні. Вікові страхи відзначаються у емоційно чутливих дітей як відображення особливостей їх психічного й особистісного розвитку. Виникають вони під дією наступних факторів: наявність страхів у батьків, тривожність у відносинах з дитиною, надлишкове запобігання її від небезпек і ізоляція від спілкування з однолітками. Велика кількість заборон з боку батька тієї ж статі або повне надання свободи дитині батьком протилежної статі, а також численні загрози всіх дорослих в сім'ї, відсутність можливості для рольової ідентифікації з батьком тієї ж статі, переважно у хлопчиків. Конфліктні відносини між батьками, психічні травми типу переляку, психологічне зараження страхами в процесі спілкування з однолітками і дорослими. Невротичні страхи характеризуються великою емоційною інтенсивністю і напруженістю, тривалим перебігом або постійністю, несприятливим впливом на формування характеру та особистості, взаємозв'язком з іншими невротичними розладами і переживаннями, униканням об'єкта страху. Невротичні страхи можуть бути результатом тривалих і нерозв'язних переживань. Найчастіше бояться подібним чином чутливі, які відчують емоційні труднощі у відносинах з батьками діти, чие уявлення про себе спотворено емоцій-

ними переживаннями в сім'ї або конфліктами. Ці діти не можуть покладатися на дорослих, як на джерело безпеки, авторитету і любові. Діти, які не набули до школи необхідного досвіду спілкування з дорослими і однолітками, невпевнені в собі, бояться не виправдати очікування дорослих, відчують страх перед вихователем.

Щоб допомогти дитині звільнитися від страху або не допустити його виникнення, слід знати причини, що зумовлюють це почуття.

Кожна з таких причин привносить психологічний компонент. Залежно від його змісту можна виділити кілька блоків страхів.

Перший блок - страхи, спричинені афективним компонентом через набутий досвід переживання страху як почуття, а саме: переляк, афект страху, невдачі.

Другий блок - страхи, зумовлені гностичним компонентом через недостовірність або відсутність знань про навколишні об'єкти предметного світу, страх перед невідомим (стихією, тваринами, незнайомою людиною).

Третій блок - страхи, зумовлені психомоторним компонентом, а саме: досвідом невдалої дії, неправильного руху, що призвели до переживання страху перед висотою, різкими рухами, втратою рівноваги.

Четвертий блок - страхи, спричинені візуальним компонентом на основі рефлексу «Що таке ? » (страх різкого звуку, грому, блискавки, грюкання в двері).

До найбільш значущих причин виникнення страхів дітей прийнято зараховувати ті, які мають природне й культурне походження. Природними стимулами страху можуть бути біль, висота, чиєсь раптове наближення або зміна ситуації, самотність, незнайомі ситуації загалом, оскільки всі вони є потенційно небезпечними для життя.

Інша причина виникнення страхів у дошкільників пов'язана зі страхом розлуки з батьками. Пік тривожного передчуття розлуки припадає на 1.5 – річний вік, а до 3 – х років воно слабшає. Однак протягом усього молодшого дошкільного віку страх розлуки з батьками залишається значним і зникає лише перед самою школою. Причини цієї тривоги є в передчутті дитиною можливості зіткнення з незнайомими людьми і обставинами.

Перелік культурних причин страху настільки великий, що перелічити їх неможливо. Значна частина культурно обумовлених страхів так чи інакше пов'язана з родиною. Це й неповний склад родини, і виражене домінування кого-небудь з батьків, конфліктні стосунки між ними.

Вегетативні зміни за сильного страху теж яскраво виражені. Зазвичай це пришвидшення скорочень серця, підйом артеріального тиску, порушення ритму подиху, розширені зіниці. Поверхня шкіри холодна, тому часто піт, що виступає на чолі і долонях, називають «холодним». Однак можуть простежуватися і протилежні зрушення, наприклад уповільнення скорочень серця, різне збліднення обличчя. У разі сильного страху в дитини може спостерігатися блювота.

Найбільш типовою тріадою страхів у молодшому дошкільному віці є самотність, темрява і замкнутий простір. Дитина боїться спати одна в кімнаті, вона вимагає будь-якої присутності, щоб у кімнаті горіло світло, а двері були відчинені. Інакше дитина неспокійна і довго не може заснути (і не потрібно насильно відчувати від страху шляхом погроз чи фізичного покарання, залиште в кімнаті невелике світло, не причиняйте дверей, посидьте, читаючи

казку співаючи колісанку. Голос мами і тата має бути рідним, знайомим для дитини, нести спокій, впевненість та відчуття захисту, комфорту, стабільності).

Нерідко батьків тривожить поганий сон дітей, їхні часті пробудження через кошмарні видіння. Іноді дитина боїться заснути через те, що можуть наснитись страхіття.

Найбільш частими персонажами нічних кошмарів снів дітей є казковий Вовк, Баба-Яга, а також Кошій, Бармалей, Карабас-Барабас. Цікаво, що найчастіше страхи цих «героїв» простежуються у хлопчиків у віці 3 р., а в дівчаток у 4 р. Перелічені казкові чудовиська деякою мірою відбивають страх покарання або відчуження батьків від дітей у разі браку настільки відчутних у цьому віці почуттів любові, жалості й співчуття.

Головні персонажі дитячих снів виконують ще й функцію психологічного захисту. Вони виникають у дітей, емоційно прив'язаних до батьків, але самі не отримують у відповідь на це адекватної емоційної реакції з їх боку. Ставлення таких батьків до люблячих їх дітей буває не тільки недружнім, а й навіть агресивним.

Захисна функція полягає в тому, що страхи перед Бабою-Ягою або Кошієм ніби витісняють все негативне, що є в батьках, і якоюсь мірою нейтралізують конфлікт дитини з ними. У подібних ситуаціях сам факт появи такого страху є єдиним індикатором наявності конфлікту між дитиною і одним з батьків.

Для того щоб краще зрозуміти виявлення страхів у молодшому шкільному віці було випробувано ряд методик 1. Методика на виявлення дитячих страхів О. І. Захарова , І. М. Панфілова. 2. Методика виявлення страхів та тривожності під ред. Є. І. Рогова 3. Методика діагностики рівня шкільної тривожності Філіпса . У результаті проведеного дослідження за методикою на виявлення страхів і тривожності під ред. Є. І. Рогова

Загальна тривога - загальний емоційний стан дитини пов'язаний з різними формами її включення в соціум. Підвищений рівень тривожності відзначений у дівчат 33% , у хлопців 18%, середній у дівчат 45%, у хлопців 64%, низький у дівчат 22%, у хлопців 18%.

1. **Медичні страхи (болю, уколів, лікарів, хвороб)** виявлені у 16% учнів. Можливо цей стан пов'язаний з негативним досвідом спілкування дитини з лікарями, дитина відчуває тривогу та негативні емоції в ситуаціях медичного огляду, щепленнях, відвідування лікаря.
2. **Страх фізичного ушкодження** виявлений у 22% учнів . Це діти почувають себе невпевнено, бояться несподіваних звуків, транспорту, стихійних лих, війни.
3. **Страх смерті** відчувають у 26% учнів.
4. **Страх тварин і казкових персонажів** у 6% учнів.
5. **Страх кошмарних снів і темряви лякає** у 8% учнів .
6. **Соціально опосередковані страхи** виявлено у 3% учнів .
7. **Просторові страхи** відчувають у 8% учнів . Вони бояться висоти, води, замкнутого простору.

За методикою «Страхи в будиночках» О. І. Захарова , І. М. Панфілова дозволяє визначити нам переважаючих видів страхів у дітей і порівняти їх з віковими нормами. У дітей 4 класу більш вираженими страхами є медичні страхи 19% у дівчат , 13% у хлопців, діти зазвичай в цьому віці бояться лікарів, уколів, крові. Страх смерті який спостерігається у 22% дівчат, 24% хлопців, діти бояться смерті, війни,

того що помруть їхні батьки. Страх тварин який виявлений у 14% дівчат які більше бояться тварин і казкових персонажів ніж хлопці 8%. Менш помітні просторові страхи які виявлені 14% дівчат і 12% хлопців , діти бояться висоти ,каруселів (відчуття кружляння), замкнутих приміщень чи великих вулиць. Соціальні страхи які виявлені у 7 % дівчат і 11% хлопців.

Вивчення рівня шкільної тривожності у молодших школярів за методикою діагностики рівня шкільної тривожності Філіпса показав переживають соціальний стрес 18 (15%) дітей . Це емоційний стан дитини, на тлі якого розвиваються її соціальні контакти (насамперед, з однолітками). Великий страх самовираження відчувають 12 (10) % досліджуваних. Цим дітям властиві негативні емоційні переживання ситуацій, пов'язаних з необхідністю саморозкриття, пред'явлення себе іншим, демонстрації своїх справжніх можливостей.

Страх ситуації перевірки знань відчуває 12 (10%) учнів. Це переживання стану тривоги в ситуаціях перевірки (особливо публічної) знань, досягнень, можливостей.

Страх не відповідати очікуванням навколишніх відчувають 9 (8%) учнів. Ці діти орієнтовані на значимість інших в оцінці своїх результатів, вчинків і думок, а також відчувають тривогу із приводу оцінок, можливий страх запізнення до школи, панічно бояться помилитися при підготовці домашнього завдання, особливо під впливом батьків.

Низький фізіологічний спротив стресу – особливості психофізіологічної організації, що знижують пристосовність дитини до ситуацій стресогенного характеру, які підвищують імовірність неадекватного, деструктивного реагування на тривожний фактор середовища. Ці характеристики властиві 11 (10%) учням. Проблеми і страхи у стосунках з учителями відчувають 20 (17%) учнів. В основі такого страху лежить страх зробити помилку й бути осміяним. Такі діти найбільш за все бояться відповідати біля дошки, де проявляється їхня беззахисність. Деякі з них, можливо, панічно бояться помилитися при готування домашнього завдання, особливо під впливом батьків

Учні, які мають високі показники за всіма або більшістю досліджуваних аспектів потребують подальшого супроводу з боку вчителів, батьків та психолога. Виходячи з отриманих результатів розробляється корекційна програма для полегшення і прискорення адаптації учнів четвертого класу.

Методи корекції страхів підвищення загального рівня емоційних переживань дитини навчити дитину відчувати позитивні емоції. Це може досягнуто різними ігровими методами. Розігрування ситуації взаємодії з предметом страху у грі Для гри необхідно підібрати іграшки, які подібні на той предмет, якого дитина боїться, і пограти в страх, розіграти сюжет, в якому дитина може покінчити зі своїм страхом, відіграти свої емоції у символічній формі і позбавитись від напруги. Емоційні каруселі. Їх принцип полягає в переході від одного стану до іншого (протилежного), поперемінний перехід від стану небезпеки до стану безпеки. Наприклад, підкидання дитини на руках: дитина то летить без всякої опори і відчуває себе в небезпечному положенні, то опускається на руки дорослого, які для неї є символом захисту. Секундно відчуття небезпеки не буде неприємне дитині, вона, як правило, сміється при таких «вправах». Такі каруселі можливо здійснювати і з собакою, іноді дитина спонтанно проходить до такої можливості: вона то ховається за дорослого, то виглядає, дивиться на собаку. З темнотою дитина може також «гратись», то забігаючи в темну кімнату, то вибігаючи з неї на

світло.

Музикотерапія

Усім відомо, що музика заспокоює, підбадьорює та подавляє негативні емоції чітко підібрані музичні твори заспокоюють дитину, розслабляючи та відволікаючи її від страху.

Новизна ситуації з використанням музики полегшує освоєння дитиною прийомів аутогенного тренування, що допомагає надалі контролювати свої емоції. Психогімнастика збагачує емоційний досвід дитини, гармонізує емоційну й моральну сферу, актуалізує «зону найближчого розвитку» особистості й створює запас міцності у відношенні ймовірних емоційних і соціально-психологічних стресів.

Танцювальна терапія

Метод психотерапії, в якому співвідносяться рухи тіла і вплив музики, які відволікають дитину від страхів, сприяють розумінню мови свого тіла, вмінню корегувати свої почуття та емоції.

Ігротерапія

Дитина, беручи активну участь у грі, переступає поріг страху та сором'язливості, отримує «перемоги» й зазнає «поразки». Наслідкування улюблених героїв під час гри допомагає побороти страх та переляк. Граючись, можна побігати за Вовком з пістолетом. І тепер уже боїться та просить пробачення за свої погані вчинки Вовк.

Ігрова терапія – природний спосіб вираження свого «Я», зміцнення впевненості у собі. Ігротерапія пробуджує активність дитини, її ініціативу й самостійність, розвиває вміння володіти емоціями та приймати самостійні рішення. [3, с 13]

Ароматерапія – цей древній метод, яким у досконалому володіли наші предки, знайшов «нове життя» і добре зарекомендував себе. Його можна використовувати додатково при малюванні страхів, прослуховуванні музики і т.д. Ароматерапія нормалізує психічний стан дитини, поліпшує циркуляцію крові, урівноважує процеси, що протікають в організмі, сприяє опірності дитини шкідливим впливам навколишнього середовища.

Діяльнісна терапія. Необхідно займати дитину якоюсь діяльністю протягом дня.

Системний підхід в арт-терапії дитячих страхів – один із найефективніших методів. Які методи корекції не були б вибрані (один чи декілька), вони принесуть лише користь дитині. Адже легше попередити розвиток паталогічних страхів у дитячому віці, ніж лікувати фобії та нав'язливі стани в дорослих. Використання запропонованих методів для профілактики та корекції дитячих страхів допоможе дитині легше пройти вікову обумовленість страхів та переключитися на здорову, життєрадісну діяльність, гру.

Висновки. Дослідження страхів здійснювалося на наукових доробках досліджень багатьох вчених,

таких як: Л.Н. Аболіна, П.К. Анохіна, А.М. Ананьева, Г.М. Бреслава, В.К. Вілюнова, Б.І. Додонова, О.В. Запорожця, К. Изорда, Є.П. Ільїна та ін. Кожен по-різному описував своє розуміння страху. Попри різноманітність думок вчених, історично сформувалося таке визначення, що страх – емоційно насичені відчуття занепокоєння у відповідь на реальну або уявну загрозу для життя і благополуччя.

У даному дослідженні нами було розроблено та виконано завдання, які спрямовані на дослідження психологічних особливостей страхів молодшого шкільного віку. При теоретичному аналізі, ми визначили що достатньо вчених займалися проблемою страхів. Аналіз літератури дав зрозуміти, що страх – це один із засобів пізнання навколишньої дійсності, який веде до більш вибіркового і критичного ставлення до неї. Страх, таким чином, виконує певну соціалізуючу і навчальну роль у процесі формування особистості. Охарактеризувавши страхи в молодшому шкільному віці ми вияснили що страх і боязнь, тривожність і побоювання в цьому віці можуть бути представлені в однаковій мірі. Ведучий страх цього віку – страх "бути не тим", страх не відповідності загальноприйнятим нормам поведінки, вимогам найближчого оточення, будь то школа, однолітки або сім'я. Конкретними формами цього страху є страхи зробити не те, неправильно, не так як слід.

Для того щоб визначити рівень тривожності і переважаючі види страхів у молодшому шкільному віці, ми використали методики, провівши і проаналізувавши дослідження, ми визначили, що практично всі діти в певному віці мають страх чогось або когось, і це нормально, і навіть необхідно для загального розвитку дитини, тому що долаючи їх, дитина сильнішає, стає більш зрілою емоційною особистістю.

Якщо розглядати окремо спектр страхів які проявляють дівчатка й хлопчики, можна знайти певні відмінності. Аналізуючи дві вибірки можна сказати, що такий страх, як страх смерті однаково гостро виражений як в хлопчиків так і в дівчаток. Однак такі страхи як, медичні страхи, страхи фізичної шкоди, та соціально опосередковані страхи найбільш виражені у хлопців, і менш у дівчат. А такі страхи як страх казкових персонажів, страх перед тваринами, та страх темряви найбільш виражені у дівчаток, і менш у хлопчиків. Приблизно на одному рівні знаходяться просторові страхи.

Страх є небезпечною емоцією. З віком у дітей змінюються мотиви поведінки, відношення до навколишнього світу, дорослим, одноліткам. І від того чи зможуть батьки та вчителі вловити ці зміни, зрозуміти їх, і змінити своє відношення, буде залежати той позитивний емоційний контакт, котрий є основою нервово-психічного здоров'я дитини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Акопян Л. С. Атлас детских страхов / Л. С. Акопян. – Самара : СНЦ РАН, 2003. – 172 с.
2. Гринева Л. В. [Орлова] Коррекция детской тревожности и страхов с помощью арт-терапии / Л. В. Гринева // Ежегодная Всероссийская научно- практическая конференция психологов-практиков: Материалы участников / Под редакцией Сукманюк А. Н. – Москва, 2005. – С.49-53.
3. Захаров А. И. Дневные и ночные страхи у детей. Серия «Психология ребенка» / А. И. Захаров. – СПб.: «Издательство СОЮЗ», 2000. – 448 с.
4. Изард К. Э. Психология эмоций / К. Э. Изард // Перев. с англ. – СПб.: Издательство «Питер», 1999. – 464 с.
5. Прихожан А. М. Тревожность у детей и подростков: психологическая природа и возрастная динамика / А. М. Прихожан. – Воронеж: Изд-во НПО «МОДЕК», 2000. – 304 с.
6. Руденко І. М. Психологічна допомога молодшим школярам із реорганізованих родин в умовах шкільної системи / І. М. Руденко // Науково-практичний журнал «Наука і освіта» Південного наукового Центру АПН України. Спецвипуск. Педагогіка і психологія: [зб. наук. праць]. – Одеса: Південноукраїнський державний педагогічний університет імені К.Д.Ушинського, 2008. – С. 203-207.

БЕЗУХАНИЧ АНАСТАСІЯ,

студентка 6 курсу,

спеціальність «Психологія».

Науковий керівник: канд. психол.наук,

доцент Михайлишин У.Б.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ІНТЕРНЕТ-ЗАЛЕЖНОСТІ В РАНЬОМУ ЮНАЦЬКОМУ ВІЦІ

У статті проведений теоретичний аналіз, що розкриває психологічні особливості прояву інтернет-залежності в юнацькому віці. Автором відображені деякі симптоми, що супроводжують інтернет-адикції та деякі фактори, що негативно впливають на прояв психологічної автономії від інтернет-простору в ранньому юнацькому віці.

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF INTERNET-DEPENDENCE IN EARLY JUNIOR BIRTH

The article presents a theoretical analysis that reveals the psychological features of the manifestation of Internet addiction in adolescence. The author reflects some of the symptoms accompanying the Internet - additions and some factors that negatively affect the manifestation of psychological autonomy from the Internet space in the early youth.

Актуальність. Проблема формування цілісної та гармонійної особистості є метою сучасного етапу розвитку психології. На сьогодні актуальність дослідження проблеми інтернет - залежності стає все більш очевидною. Кожного дня нові користувачі підключаються до "Всесвітньої Мережі". Таким чином, стала актуальною проблема патологічного використання Інтернету, про що зазначають в закордонній літературі І. А. Гольдберг та К. С. Янгом ще наприкінці 1980-х. Мова йде про Інтернет-залежності, синонімами якої в психологічній літературі є поняття Інтернет-адикція, віртуальна адикція, кіберадикція. Передбачається, що Cyber Disorder (CD) увійде в міжнародну класифікацію хвороб DSM-V (Zenhause, 1995) нарівні з іншими нехімічними адикціями. Більшість користувачів Інтернету складають підлітки та юнаки.

Мета. Дослідження психологічних особливостей прояву Інтернет-залежності у юнаків.

Основна частина. Традиційно залежність розуміється як прагнення відходу від реальності шляхом зміни свого психічного стану. Руйнівний характер залежності проявляється в тому, що спосіб залежної реалізації із засобу перетворюється в ціль. Одним із таких способів зміни стану свідомості виступає робота з комп'ютером, а саме перебування в мережі Інтернет, коли особистість занурена в кіберпростір (віртуальну реальність) [3].

Проблема Інтернет-залежної поведінки має амбівалентну тенденцію, а саме: з одного боку діяльність, опосередкована Інтернет мережею розвиває особистість, а з іншої – являється засобом «втечі від реальної дійсності». Варто зазначити, що саме прагнення компенсувати відсутність цінності соціальної реальності викликає поширення технологій віртуальної реальності, оскільки «не комп'ютеризація життя віртуалізує суспільство, а віртуалізація суспільства комп'ютеризує життя» [2, с.36].

Особливо великою популярністю світова мережа Інтернет користується серед сучасної молоді, для якої вона із системи передачі протоколів даних, за останні два десятиріччя, перетворилась на одне з середовищ існування, потужний засіб комунікації і, навіть, окрему культурну течію. Саме за допомогою мережі Інтернет серед молоді пропагуються світоглядні стереотипи, поведінкові ролі та нові цінності [5,с.68]. Ціннісні орієнтації молоді, як самої «динамічної» групи суспільства, найбільше підвлад-

ні змінам. Саме в молодіжному середовищі формується новий тип особистості, який буде домінувати і розвиватися в майбутньому. Ціннісні орієнтації сучасної молоді перебувають в процесі формування і вимагають певного часу для набуття стійкості, мають велику залежність від різних зовнішніх факторів, до числа яких можна віднести специфічні соціокультурні особливості глобальної комп'ютерної мережі та феномен Інтернет-залежності, породженої ним [6,с.154].

Саме сучасна молодь належить до категорії індивідів, найбільш підвладних деструктивному впливу Інтернет-мережі. Їй властиво орієнтуватися на «успішність», «професійну самореалізацію». Цьому сприяє велика гнучкість психіки молодшої людини, її здатність швидко і відносно безболісно оволодівати новими способами життєдіяльності, формувати нові стандарти поведінки. Відсутність належного досвіду і інформаційно-психологічної компетентності не дозволяє адекватно реагувати на негативні інформаційні імпульси, протистояти деструктивним впливам інформаційного середовища, витримувати граничні інформаційні й емоційні навантаження, відчувати різницю між реальністю і віртуальним світом [4,с.21; 7,с.67].

Формування Інтернет-залежності детермінується як внутрішніми (індивідуально-психологічними особливостями особистості), так і зовнішніми факторами (соціально-психологічними, педагогічними). Виділення в феномені Інтернет-залежності психологічного змісту ставить проблему виявлення показників, на які впливає дана залежність [1,с.95].

Більшість психологів виділяють такі психологічні особливості Інтернет-залежних: низька воляова регуляція, поверхневий характер рефлексії, мотиваційна і емоційна нестійкість, слабкий розвиток самоконтролю, невміння долати труднощі, біполярна (частіше занижена) самооцінка, недиференційовані уявлення про Я-ідеальне (С.В. Березін, А.Е. Войскунский, Н.В. Дмитрієва, К.С. Лисецкий Н.А. Сирота, Н.Н. Толстих. В.М. Ялтинский та ін.). Перераховані особистісні особливості виступають корелятом Інтернет-залежності, яка, в свою чергу, впливає на інші показники життєдіяльності людини. Розглянемо деякі з них.

В свою чергу, юнаки, нерідко відвідують інтернет-сайти, які не відносяться до навчання, використовуючи Інтернет для спілкування й інтерактивних ігор. Неконтрольоване ви користування Інтернету

спричиняє неуспішність у навчанні, виникнення академічних заборгованостей і низки інших проблем. Дослідник М. Орзак (Orzack, 1998) виділив психологічні й фізичні симптоми комп'ютерної адикції. Для психологічних симптомів характерні: неможливість зупинитися; постійне збільшення часу перебування за комп'ютером; при перебуванні поза комп'ютером виникнення почуттів роздратування, спустошеності, депресивного стану; навчально-виробничі й сімейні проблеми. Проявляються такі фізичні симптоми: тунельна поразка нервових волокон руки, внаслідок тривалої м'язової перенапруги, сухості в очах, мігрені, болю у спині. У Інтернет-залежних процес соціалізації трансформується в кіберпростір (віртуальна соціалізація на противагу реальній), яка проявляється в якісних змінах структури особистості, що виникають в результаті використання Інтернет-ресурсів і комунікації з «віртуальними агентами соціалізації», що зустрічаються молодим людям в глобальній мережі Інтернет. (А.В. Мудрик, В.А. Плешаков) [1, с.98].

Особливості ідентичності Інтернет-залежної молоді полягає в прагненні позбутись вимог соціального середовища, суспільства і задовольнити потребу в емоційній підтримці. Асиміляція з віртуальним світом дає можливість максимального самовираження, яка проходить відносно безболісно і без зайвих витрат психічної енергії. Самоствердження і самоставлення формується за рахунок підтримки образу Я і позитивної кіберідентичності. Комп'ютерна діяльність є новою суттєвою умовою соціалізації молоді, яка виступає в ролі психологічного фактора, діяльність якої задає ряд перспектив і обмежень особистісному розвитку молодих людей [6, с.153].

Інтернет-залежна молодь відзначається недефіційованим саморозумінням і самоідентифікацією. В

такої молоді немає чіткого розуміння осмисленості життя в цілому, де сам процес життя (тобто реальний момент життєвої ситуації «тут і зараз») сприймається як цікавий, емоційно забарвлений, сповнений сенсом. У Інтернет-залежних внутрішній локус контролю тісно пов'язаний з осмисленістю життя, зміщений в інтернальну сторону, тобто вони переконані, що людина не може контролювати своє життя, вільно приймати рішення і втілювати їх в життя.

Висновки. Отже, на даному етапі розвитку сучасного інформаційного суспільства існування особистості поза взаємодії з інформаційними технологіями вже важко уявити. В сучасну епоху Інтернет став тим технологічним нововведенням, який безпосередньо розширює масштаби соціальної комунікації і збільшує обсяги та різноманіття інформації, доступної сучасній молоді людини. Надаючи користувачам широкий та надзвичайно швидкий доступ до різноманітних джерел інформації, Інтернет змінює повсякденний образ життя сучасної молоді. Інтернет стає важливим засобом соціалізації і самореалізації особистості молоді та в той же час надмірна захопленість ним призводить до ризику розвитку Інтернет-залежності, що загрожує перетворити життя молоді в пасивне, інертне, а в деяких випадках бездієве, змінює живе спілкування з батьками, друзями, коханими в віртуальний світ марень [1, с.99].

Таким чином, соціальна і психологічна значущість означеної проблеми, а також недостатня її розробленість зумовлює потребу подальшого, більш глибокого опрацювання даної проблематики.

Зважаючи на викладене, можливо зробити висновки, що Інтернет – залежність в ранньому юнацькому віці є явищем, що потребує проведення глибоких наукових досліджень для можливості в подальшому розробити інструментарій боротьби з даним видом адикції.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Войскунский А.Е. Актуальные проблемы психологической зависимости от интернета / А. Е. Войскунский // Психологический журнал, 2004. том 25, № 1. – С. 90 – 100.
2. Иванов Д. В. Критическая теория и виртуализация общества / Д. В. Иванов // журн. Социологические исследования. – 1999. - №1. - С.35-37.
3. Короленко Ц. П. Аддиктивное поведение. Общая характеристика и закономерности развития / Ц. П. Короленко // Обозрение психиатрии и медицинской психологии. -- 1991, №1
4. Ліщинська О. А. Деструктивний вплив інформаційного простору / О. А. Ліщинська // Психолог. – 2006. – №7 (199). – С. 20-23.
5. Пиголенко І.В. Інтернет-технології та їх вплив на зміни ціннісних орієнтирів студентів технічного ВНЗ у трансформаційному суспільстві / І. В. Пиголенко // Український соціум. – Київ, 2005. – №5-6. – С. 66-77.
6. Посохова В. В. Особливості життєвого планування Інтернет-залежної молоді / В. В. Посохова // Психологічні перспективи. – 2004. – Вип. 6.– С. 150-157.
7. Турецька Х. Інтернет-залежність: критерії діагностики, психологічні особливості uzалежених / Х. І. Турецька // Медицина світу. Спеціальний випуск: психіатрія. – Львів, 2009. – С. 66–68.
8. Янг К. С. Диагноз - Интернет-зависимость / К. С. Янг // Мир Интернет. – 2000. – №2. – С. 24–27.

БЕНДАС ОЛЬГА,

студентка 6-го курсу,

спеціальність «Психологія».

Науковий керівник: кандидат психологічних наук,

доцент Смик О.Т.

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК АКЦЕНТУАЦІЙ ХАРАКТЕРУ З КОНФЛІКТНОЮ ПОВЕДІНКОЮ ПІДЛІТКІВ

Стаття присвячена проблемі конфліктної поведінки в підлітковому віці, акцентуаціями характеру, а також причинам їх виникнення. Виділено підходи до вивчення акцентуацій рис характеру.

Ключові слова: акцентуації рис характеру, конфлікт, конфліктні форми поведінки, підлітковий вік, характер.

INTERVIEW OF CHARACTER ASSOCIATIONS WITH CONFLICT BEHAVIOR OF SUBARUERS

The article is devoted to the problem of conflictive behavior in adolescence, accentuations of the nature, as well as the reasons for their occurrence. The approaches to the study of characterization accentuations are highlighted.

Key words: accentuation of character traits, conflict, conflicts of behavior, adolescent age, character.

Метою дослідження є вивчити проблему конфліктної поведінки у підлітковому віці, акцентуацій характеру, а також причин їх виникнення.

Актуальність. Зростання напруженості у сучасному суспільстві обумовлює збільшення різноманітних конфліктів та необхідність їх всебічного вивчення з метою нівелювання негативних наслідків та якнайповнішого використання закладених у них позитивних можливостей для розвитку особистості. Знання чинників, які обумовлюють виникнення міжособистісних конфліктів, дозволяє розробити комплекс методів, спрямованих на їх профілактику та формування навичок успішного вирішення. Така робота дозволяє не лише допомогти особистості одержати знання про ефективні способи розв'язання конфліктів, але і надає їй інформацію про основні психологічні особливості, які зумовлюють виникнення міжособистісних конфліктів, про можливості саморегуляції у складних життєвих ситуаціях, здійснює цілеспрямований вплив на особистість з метою гармонізації її психічного та соціального життя.

Виклад основного матеріалу. Кожен конфлікт по своєму особливий, і надають йому цієї особливості форми конфліктної поведінки кожного із учасників. Значний внесок у розвиток проблеми конфліктних форм поведінки був зроблений А.Анцуповим, Н.Грішиною, А.Ішмуратовим, Г.Ложкіним, Н.Пов'якель, М.Примушом, А.Шипіловим.

Проблема дослідження конфлікту нині набула особливого значення. Нещодавно наше суспільство розвивалося, ігноруючи конфлікт. Поширеною була думка про безконфліктність соціальної системи. Сучасна точка зору полягає в тому, що життя не може існувати без зіткнення ідей, життєвих позицій, цілей, як окремих людей, так і суспільств. На даному етапі недостатньо вивченими залишаються питання форм конфліктної поведінки в залежності від вікових характеристик особистості, а саме в підлітковому віці.

Важливу роль у юнацькому віці відіграють міжособистісні конфлікти. Конфлікти в даному віці є одним із засобів самоствердження особистості, формування її активної позиції у взаємодії з навколишнім світом і можуть бути визначені як конфлікти становлення і самоствердження. Зокрема в роботах Х. Ремшмідта зазначено, що конфлікти з однолітками в юнацькому віці найчастіше пов'язані з суперництвом і боротьбою за лідерство. Конфлікти на

грунті суперництва відбуваються як між хлопцями, так і між дівчатами. Хлопці змагаються за лідерство в групі, за успіхи у фізичній та інтелектуальних сферах, за дружбу і прихильність. У дівчат виникають переважно через суперництво за прихильність більш старших за віком хлопців. За В. Андрєєвим, конфлікт – це суперечність, що виникає між людьми у зв'язку з розв'язанням тих чи інших питань соціального чи особистого життя.

Стан конфлікту характеризується гострими негативними емоційними переживаннями його учасників. Конфлікт може виявитися на рівні свідомості окремо взятої людини — це внутрішньо особистісний конфлікт, а також у міжособистісній взаємодії та на рівні міжособистісних групових стосунків [1]. Конфлікт потребує певних умов для свого виникнення. По-перше конфлікт можливий лише за наявності двох і більше сторін, причому в процесі розвитку конфлікту виникають тенденції до поляризації сторін для суб'єктів, що протистоять один одному. По-друге, необхідною умовою конфлікту є наявність «дефіциту», тобто обмеженої кількості матеріальних чи духовних благ, коли всі бажаючі не можуть задовольнити свої потреби в них. По-третє, конфлікт виникає лише тоді, коли сторони намагаються досягти мети за рахунок одна одної. По-четверте, важливим аспектом конфліктних відносин є влада, бо лише маючи її можна контролювати і спрямовувати поведінку іншої сторони [2; 4]. Незалежно від того, якого виду конфлікт він може виражатися в різних конфліктних формах поведінки.

Конфліктні форми поведінки – це такий стиль поведінки людини (фізична, вербальна, непряма агресія, роздратування, негативізм, образа, підозрілість тощо), який детермінує виникнення конфліктів [4]. Конфліктні форми поведінки спричинені багатьма факторами. В конфлікти з оточуючими найчастіше вступають люди з негнучким, ригідним характером, ті, хто не адекватно сприймає інші альтернативні форми поведінки, що є протилежним до їхніх принципів і ціннісних критеріїв. Як правило, такі люди інертні, повільно звикають до нової обстановки, мало спілкуються, вкрай егоцентричні і не визнають компромісів. Виникненню конфліктних форм поведінки може сприяти також низький рівень розвитку свідомості та самосвідомості особистості. У цьому випадку людина не вміє зважувати можливі варіанти поведінки. Їй не подобається збирати дода-

ткові відомості, аналізувати їх, замість цього вона швидко повідомляє своє рішення [4; 5]. Також на виникнення конфліктної поведінки впливає тип темпераменту та характер.

Характер – сукупність істотних, стійких психічних ознак людини як члена суспільства, що виявляються в її ставленні до дійсності та накладають відбиток на поведінку та вчинки [6]. Під характером розуміють не будь-які індивідуально-психологічні особливості людини, а лише сукупність найбільш виражених і стійких рис особистості, типових для даної людини, які систематично виявляються в її діях і вчинках. Кожна людина має характер – сукупність ознак, що відрізняють її від інших людей. Немає двох людей, у яких були б повністю однакові характери. Характер пов'язаний з темпераментом. Темперамент є вродженою біологічною основою характеру. Характер – це поєднання вроджених особливостей вищої нервової діяльності з набутими впродовж життя індивідуальними рисами [6].

Риси характеру – ті чи інші особливості особистості людини, що систематично виявляються в різних видах її діяльності та за якими можна скласти уявлення про можливі вчинки цієї людини за певних умов. У структурі характеру виділяють дві групи рис: 1) перша група – риси, що виражають спрямованість особистості і ставлення до навколишньої дійсності; 2) друга група – інтелектуальні, вольові та емоційні риси характеру. Риси характеру є взаємозалежними та відносно стійкими, що дає можливість прогнозувати поведінку людини. Різноматність рис характеру передбачає спрямованість особистості на пізнання себе та навколишнього світу [6]. Кількість рис характеру, які зафіксовані людським досвідом надзвичайно велика. Кожна риса характеру має не лише якісне вираження, але й кількісний показник. Коли кількісний показник певної риси характеру досягає кінцевої межі норми, виникає так звана акцентуація риси характеру.

Акцентуація характеру, на думку О. В. Скрипченка, – це крайній варіант норми як результат посилення його окремих рис. Однак, акцентуацією характеру можна вважати і надмірне вираження окремих рис характеру та їх поєднань, яке є крайнім варіантом норми і межує з патологією [10]. Акцентуація характеру може виявлятися по-різному і різною мірою відповідати прийнятим у суспільстві моральним нормам, однак, не всі акцентуації можуть спричиняти конфліктну поведінку. При наявності акцентуації індивід є вразливим до певних стресогенних чинників за відносною стійкості щодо інших. Наявність акцентуації у людини, як правило не заважає задовільній соціальній адаптації, але вони є слабкими місцями. Підвищений вплив на ці незахищені сторони особистості призводить до психічних травм [6]. Виникнення акцентуації рис характеру, прояви специфічної для них поведінки є наслідком впливу спадкових, психологічних і соціальних факторів. Фактори, що впливають на формування акцентуацій рис характеру: 1) умови виховання; 2) перешкоди в діяльності; 3) когнітивна криза; 4) дисгармонійність Я-образу; 5) несформованість спонукальної сфери; 6) спадкові ознаки [9].

Німецький психіатр К. Леонгард виділяє 12 типів акцентуацій характеру:

- Гіпертична відрізняється підвищеним настроєм оптимізмом, великою кількістю соціальних контактів. Така людина швидко переключасться з однієї справи на іншу, що призводить до того, що почата справа зазвичай не доводиться. Притаманна завищена самооцінка, здатність до аморальних вчинків, недисциплінованість, самостійність, прагнення до

лідерства, ризику, відсутність самокритичності. Дистимічна акцентуація протилежна попередній. Відрізняється песимістичністю, неконтактністю, замкненістю, небагатослівністю. Така людина надає перевагу самотності, не любить галасливих компаній, рідко вступає в конфлікти, схильна до заниженої самооцінки, однак високо цінує дружбу та справедливість.

- Циклоїдна акцентуація відрізняється досить частими періодичними змінами настрою: в період підвищення настрою поведінка характерна для гіпертичної акцентуації, а в період зниження – дистимічної. Самооцінка в таких людей не стійка, вони здатні вступати та викликати конфлікти, особливо в період підвищення настрою. Однак, в конфлікті поводитьься досить не передбачувано.

- Збудлива акцентуація відрізняється низькою контактністю у спілкуванні, підвищеною дратівливістю, похмурістю, нестриманістю, подекуди навіть агресивністю. Але можливе «підлабузництво», послужливість, але це лише маскування. Такі люди часто виступають ініціаторами конфліктів.

- Застягаюча акцентуація відрізняється помірною кількістю соціальних контактів, схильністю до повчань, здатністю займати позицію «батька», прагне до високих показників в будь-якій справі, пред'являє високі вимоги до себе, однак «застягає» на своїх почуттях, думках, не забуває образ, схильний до затяжних конфліктів, в яких частіше за все поводитьься активно

- Педантична акцентуація відрізняється добросовісністю, акуратністю, серйозністю в справах. В службових справах легко поступається лідерством. В конфлікти вступає рідко, однак, його поведінка може провокувати конфліктні ситуації, в конфлікті веде себе пасивно.

- Тривожна акцентуація відрізняється низькою контактністю, невпевненістю в собі, постійно настроєм, самооцінка занижена, притаманна надзвичайна нерішучість, довго переживає невдачу, сумнівається в своїх діях, разом з тим дружелюбний, самокритичний і відповідальний. Такі люди рідко вступають в конфлікти, грають в них пасивну роль, домінуючими стратегіями в конфлікті уникнення та поступливість.

- Емотивна акцентуація відрізняється прагненням до спілкування у вузькому колі. Встановлює контакти тільки з невеликою кількістю людей, черезмірно чуттєвий, плаксивий, разом з тим для таких людей характерна доброта, відповідальність, в конфлікти вступають рідко.

- Демонстративна акцентуація відрізняється легкістю встановлення контактів, прагненням до лідерства, жагою влади і слави, здатністю доведення інтриг. Такі люди надзвичайно артистичні, егоїстичні, лицемірні, хвастливі. Своїх цілей досягають за будь-яку ціну.

- Екзальтована акцентуація відрізняється високою контактністю, говірливістю, уважністю до друзів та близьких, однак, такі люди піддають тимчасовим настроям.

- Екстравертована (конформна) акцентуація відрізняється високою товариськістю, балакучістю, відсутністю власної думки, не самостійністю, не вмінням організувати власний час.

- Інтровертована акцентуація відрізняється не товариськістю, замкненістю, зажуристю у себе, бажанням нічого про себе не розповідати, свої переживання тримає в собі, хоч і має підвищену вразливість, стримано та холодно ставиться до інших людей [6].

Варто зазначити, що поширеним виявилось явище домінування одразу кількох акцентуацій рис характеру в одного й того ж досліджуваного. Для

подальшого аналізу ми будемо використовувати лише найбільш виражену акцентуацію кожного досліджуваного з метою отримання більш достовірних даних при аналізі конфліктних форм поведінки.

Аналізуючи результати дослідження акцентуацій рис характеру у підлітковому віці, насамперед варто зауважити той факт, що кожен із типів акцентуацій виражений нерівномірно, а саме, переважає така акцентуація рис характеру як емотивна. А найменш притаманною для підлітків є саме демонстративна акцентуація рис характеру.

Варто зауважити, що найчастіше серед підлітків з вираженими акцентуаціями рис характеру зустрічається така конфліктна форма поведінки як вербальна агресія. Даний факт можна пояснити тим,

що в підлітковому віці провідною діяльністю є міжособистісне спілкування, яке переважно виражається у вербальному спілкуванні в колі однолітків. Тому, й конфлікти виникають на вербальному рівні та виражаються у вигляді вербальної агресії.

Висновки. Отже, характеризуючи дослідження конфліктної поведінки підлітків з вираженими акцентуаціями рис характеру можна сказати, що переважаючими є особистісні конфліктні форми поведінки. Зокрема, найбільш поширеною серед конфліктних форм поведінки виявилася вербальна агресія. Тобто, можна зробити висновок, що існує прямий зв'язок акцентуацій характеру із конфліктною поведінкою підлітків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андреев В. И. Конфликтология: искусство спора, ведения переговоров, разрешения конфликтов / В. И. Андреев – М.: Народное образование, 1995. – 127 с.
2. Емельянов С. Практикум по конфликтологии / С. Емельянов – СПб: Питер, 2004. - 395 с.
3. Коберник Л. О. Проблема конфліктних форм поведінки в юнацькому віці / Л.О. Коберник / Тези доповідей учасників Міжнародної наук.-практ. Конференції «Методологія та технології практичної психології в системі вищої школи». К.: НПУ ім. М. П. Драгоманова МОН України, Поліграф – Центр, 2009. – С. 84 – 85
4. Коберник Л. О. Конфліктні форми поведінки та способи їх корекції в юнацькому віці / Л. О. Коберник // Актуальні проблеми психології. – Т. 1: Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія. Ч. 21 – 22 / За ред. С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки, 2008. – С. 173 – 177.
5. Конфликтология : Підручник / За ред. Л.М. Герасіної, М.І. Панова. – Харків.: Право, 2002. – 256 с.
6. Левітов Н. Д. Психология характера / Н. Д. Левитов - Изд. 3-е, испр. и доп. - М: Просвещение, 1969. – 424 с.
7. Леонов Н. И. Конфликтология: Учеб. пособие / Н. И. Леонов. – 2-е изд. испр. и доп.. – М.: Изд-во Московского психол.-соц. ин-та, 2006. – 232 с.
8. Нагаев В. М. Конфликтология: курс лекцій: Навч. посібник / В. М. Нагаев – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – 198с.
9. Практикум з психодіагностики / Укладачі О. О. Музика, В. М. Остринська, В. В. Осиринський. – Житомир, 1999. – 160 с.
10. Скібіцька Л.І. Конфліктологія: Навч.посібник для студентів навч.закладів. / Л. І. Скібіцька – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 384 с.

ВАСИЛЕНКО МОНІКА,

студентка 6 курсу,

спеціальність «Психологія».

Науковий керівник: кандидат психологічних наук,

доцент Синишина В. М.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ СТАРШОКЛАСНИКІВ

Анотація. У статті здійснюється теоретичне дослідження психологічних особливостей професійного самовизначення старшокласників, розкрито поняття та зміст професійного самовизначення у юнацькому віці, а також чинники та мотиви професійного вибору.

Ключові слова: професійне самовизначення, мотиви вибору професії, чинники професійного самовизначення, старшокласники.

PSYCHOLOGICAL PECULIARITIES OF SENIOR PUPILS' PROFESSIONAL SELF-DETERMINATION

Annotation. The article is concerned with the theoretical foundation of psychological peculiarities of senior pupils' professional self-determination. Furthermore, it discusses the concept and content of professional self-determination at a young age and the factors and motives of professional choice.

Key words: professional self-determination, motives of professional choice, factors of professional self-determination, senior pupils.

Актуальність теми. Проблема професійного самовизначення учнівської молоді посідає важливе місце у педагогічній та віковій психології, оскільки

стосується вирішального моменту у життєвому становленні особистості. Особливої актуальності вона набуває у ранньому юнацькому віці, адже це вік

самовизначення. Самовизначення соціальне, особистісне, професійне, духовне і практичне – є основним завданням юнацького віку. У зв'язку з цим, центральним і досить складним завданням сучасної школи є формування в учнівської молоді здатності до свідомого та самостійного вибору професії і подальшого оволодіння нею. Вирішення цього завдання багато в чому залежить від активної позиції самих учнів, від усвідомленості себе суб'єктом власного життя, прагнення до особистісної самореалізації, вміння виважено і самостійно приймати відповідальні рішення. Тому вивчення психологічних особливостей професійного самовизначення старшокласників може відкрити нові шляхи оптимізації цього процесу.

Аналіз психологічної літератури з проблеми професійного самовизначення свідчить про те, що у дослідженнях акцент ставиться на необхідності вивчення ролі суб'єкта у цьому процесі. А це вимагає більш глибокого розуміння психологічних механізмів як таких, що забезпечують самоаналіз та самооцінку властивостей особистості, їх зіставлення з вимогами майбутньої професії, що є необхідним на всіх етапах професійного самовизначення.

Дослідження професійного самовизначення особистості мають велике значення як в контексті вивчення ключової проблеми психології – становлення особистості в цілому, так і як важливого етапу професійного становлення особистості. Ці дослідження відповідають попиту суспільства на підготовку кваліфікованих спеціалістів, бо саме невирішеність проблеми професійного самовизначення, пролонгованість цього процесу призводять до незадоволеності обраною професією, невідповідності обраному профілю діяльності, і, як результат, до серйозних проблем в соціальній, виробничій сфері.

Проблему професійного самовизначення особистості розглядали як вітчизняні так і зарубіжні науковці та дослідники, зокрема: М.В.Великожон, Ю.В.Вінтюк, О.І.Вітковська, М.Р.Гінзбург, В.О.Моляко, А.М.Голомшток, Є.В.Єгорова, Є.О.Климов, Г.С.Кожухарь, В.Ф.Моргун, Н.А.Побірченко, М.С.Пряжников, В.В.Рибалка, В.Ф.Сафін, М.Л.Смульсон, З.С.Становських, О.О.Яшин, Б.О.Федоришин.

Вони вважають, що формування вибору життєвих цілей і професійного самовизначення молоді особистості потребує такого підходу, який враховує її особистісні якості та професійні здібності, орієнтується на її суспільні і професійні цінності та інтереси, підпорядковується вимогам ринку праці, особливостей підготовки її до майбутньої праці тощо. В сучасній психології теорія професійного самовизначення є досить розробленою – розглядаються його типи (М.Пряжников), моделі та рівні (Є.Клімов), компоненти (П.Шавір) та механізми (Н.Самоукіна, С.Неверкович) [3; 7; 8 та ін.]. Проте, незважаючи на ряд досліджень, на сьогоднішній день залишається актуальною проблема організації професійного самовизначення школярів.

Професійне самовизначення – дуже важлива подія, яка пов'язана не лише з вибором професії, а впливає на майбутнє життя людини – місце життя, матеріальне становище, розвиток взаємодії з соціумом, духовний розвиток, самооцінка, а також визначає формування та розвиток певних особистісних якостей. Саме тому професійне самовизначення та його реалізація у виборі професії є визначним етапом становлення особистості.

Мета статті – визначити психологічні особливості професійного самовизначення старшокласників, розглянути чинники та мотиви вибору професії.

Завдання статті:

- проаналізувати поняття «професійного само-

визначення» в психолого-педагогічній літературі;

- визначити компоненти структурні компоненти готовності учнів старших класів до професійного самовизначення;

- охарактеризувати мотиви вибору майбутньої професії.

Основна частина. Отже, професійне самовизначення в широкому розумінні – це процес, який охоплює весь період професійної діяльності особистості: від виникнення професійних намірів до виходу з трудової діяльності, тобто реалізується впродовж життя людини. Центральним моментом цього процесу є акт вибору професії, що стає переломним етапом в житті людини та визначає подальший розвиток життєвого шляху, і, зазвичай, співпадає із закінченням школи. Саме тому питання професійного самовизначення важливо розглядати як з позиції проблеми самореалізації (розвиток особистості в цілому на основі інтересів, здібностей та спрямувань), так і з позиції проблеми вибору (результат співвідношення внутрішніх та зовнішніх аспектів професійної ситуації, здатність оцінювати власні інтереси і здібності та співвідносити їх з вимогами до конкретної професії). Тобто, вибір професії не виступає завершенням професійного самовизначення, впродовж життя (кар'єри) людина вимушена здійснювати безліч професійних виборів; сама кар'єра розглядається як вибори, що чергуються.

Людина, яка знаходиться в ситуації вибору, визначається як оптант згідно з визначенням Є.О.Клімова [2]. Для формування набору альтернатив та для безпосередньої реалізації професійного самовизначення потрібна спеціальна робота свідомості, адже вибір професії здійснюється в контексті життєвого сенсу. Д.О.Леонтьєв відзначає, що вибір, який здійснюється в процесі професійного самовизначення є особистісним, або екзистенціальним [4]. Самостійність та усвідомленість життєвого вибору, пов'язаного з професійним самовизначенням, та прийняттям відповідальності за цей вибір виступає ознакою суб'єктності. Отже, доцільно розглядати людину, яка обирає професію, як суб'єкта професійного самовизначення. У ситуації вибору значно підвищується активність, відповідальність суб'єкта за те, що відбувається. Обираючи, людина виявляє свою автономію, самовизначається щодо системи цінностей, принципів, способів самореалізації у вчинках. Лише усвідомлюючи власний вибір і себе як таку, що реалізувала його, особистість починає екзистенціювати, тобто існувати. Отже, побудова перспективи майбутнього та професійних альтернатив відбувається через усвідомлення сенсу життя. У психолого-педагогічній літературі зазначається, що на професійне самовизначення впливає багато чинників: активність самого суб'єкта самовизначення, соціальні та економічні чинники, культура (М.С.Пряжников), відповідальність людини за своє життя в цілому (К.О.Абульханова-Славська), особливості професійної діяльності (Є.О.Клімов, В.Зірег), особистісна зрілість та готовність до здійснення вибору (Д.О.Леонтьєв), особливості самосвідомості (П.А.Шавір), рефлексивні здібності (С.Д.Неверкович, Н.В.Самоукіна), індивідуально-типологічні особливості суб'єкта професійного вибору (Т.В.Кудрявцев, А.В.Сухарев). Традиційно виокремлюють суб'єктивні та об'єктивні чинники вибору професії. До суб'єктивних належать інтереси (пізнавальні та професійні, інтерес до професії, навчили), здібності (психологічні властивості, що необхідні для успішного виконання певного виду діяльності), темперамент, характер. Група так званих об'єктивних чинників включає рівень підготовки

(академічна успішність), стан здоров'я, поінформованість про світ професій. Також визначають вплив соціальних факторів: соціального оточення, освітнього рівня батьків тощо. Є.О.Клімов виділяє 8 факторів, які впливають на вибір професії: 1) позиція старших, родини; 2) позиція однолітків; 3) позиція шкільного педагогічного колективу (вчителі, класний керівник та ін.); 4) особистісні професійні та життєві плани; 5) здібності та їхня реалізація; 6) рівень вимог до суспільного визнання; 7) поінформованість про ту чи іншу професійну діяльність; 8) нахили [2]. Ці фактори, а також їх наявність у моделі професійного самовизначення, дають можливість визначити умови формування готовності до вибору професії.

Вчені виділяють наступні структурні компоненти готовності учнів старших класів до професійного самовизначення: когнітивний, мотиваційний та практичний.

Когнітивний компонент готовності до професійного самовизначення характеризується такими показниками: наявністю знань щодо індивідуальних особливостей; інформованістю про світ професій; поінформованістю щодо вимог, які ставить професія, що обирається, до індивідуальних характеристик людини.

Мотиваційний компонент визначає ставлення старшокласника до вибору майбутньої професії, а основними показниками його прояву є наявність відповідних професійних інтересів та намірів, мотивів вибору професії. Мотиваційний компонент має складну динамічну структуру, складові частини котрої певним чином супідрядні, взаємозалежні і взаємообумовлені. У складі мотиваційного компонента, що відбиває зміни в потребнісно-мотиваційній сфері особистості, входять відповідні потреби, мотиви, ціннісні орієнтації, інтереси, схильності, установки. Формування мотиваційного компонента відбувається у процесі діяльності і виражається у зміні ієрархії структури мотивів, їх абсолютної і відносної значущості, у появі нових і зникненні старих мотивів. Бажаним є домінування мотивів, безпосередньо пов'язаних з процесом і змістом майбутньої професійної діяльності.

Практичний компонент передбачає наявність в учня вміння розробляти особистий професійний план та здійснювати заходи щодо його реалізації. До практичного компоненту готовності до вибору професії часто включають професійно важливі знання, вміння, професійно важливі якості особистості.

Проаналізувавши психолого-педагогічну літературу, ми встановили, що в дослідженні чинників, що впливають на формування готовності до професійного самовизначення, більшість науковців не класифікує їх за якою-небудь однією основою. Так, за даними досліджень, проведених російськими вченими: Є. Клімовим [2], М. Пряжниковим [7], чинниками, що впливають на формування професійного самовизначення, є система загально-людських цінностей, соціально-економічні умови, вплив сім'ї, друзів, учителів, вікові та статеві особливості особистості, самоактуалізація і рівень домагань, престижність професії, ступінь інформованості про професію, професійні інтереси, схильності, здібності. Ті з них, які є структурними елементами такого поняття, як мотивація, дістали назву мотиви вибору професії. Як показує аналіз наукових досліджень, складність і багатоаспектність проблеми мотивації обумовлюють безліч підходів до розуміння її сутності, природи, структури. На думку М. Роберта і Ф. Тільмант, мотивація — це потреба, що спонукає діяти особистість з певною метою. Потреба є внутрішнім аспектом мо-

тивації. Мотивація у зв'язку з цим визначається як динамічний процес фізіологічного і психологічного управління поведінкою людини, що визначає її спрямованість, організованість, активність і стійкість. Д. Константиновський, підкреслюючи роль мотивації в освіті, відмічає, що мотивація для освіти є важливим ресурсом, який потрібний не лише в системі освіти, але і є каталізатором для всього суспільства, яке визнало необхідність чіткого розуміння сучасної освіти, що вимагає обов'язкового створення мотивації будь-якої діяльності. Якщо для суспільства особистість є основною цінністю, то освіту логічно розглядати як засіб перетворення особистості. Таким чином, у ряді досліджень мотивація вивчається в різних аспектах, і тому розглядається і як один конкретний мотив, і як єдина система мотивів, і як особлива сфера, що охоплює потреби, мотиви, цілі, інтереси в їх складному переплетенні і взаємодії.

Професійне самовизначення старшокласника, з одного боку, залежить від широти та якісних характеристик досвіду і ступеня його усвідомленості суб'єктом, що відображено в уявленнях про себе та світ професій, з другого — детермінується рефлексивними змістами, якими оперує школяр у виборі професійної діяльності. В нашому дослідженні ми зупинились на мотиваційній стороні професійного визначення старшокласника, адже мотивація має велике значення на етапі свідомого вибору професії. Аналізуючи дослідження вчених (С. П. Ільїн [4], Ю. М. Орлов [6], І. І. Нечитайло [5]) ми визначили мотивацію свідомого вибору професії як систему мотивів, спрямованих на реалізацію потреби в оволодінні певним видом професійної діяльності.

Більшість фахівців з профорієнтації, таких як: О.Є. Голомшток, М.М. Захаров, Є.О. Клімов, Є.М. Павлотенков, В.Ф. Сазонов, В.Ф. Сахаров, до найбільш важливих суб'єктивних умов вибору професії також відносять мотиви, інтереси, схильності, здібності індивідуума до професії, яку він обирає. Саме це, на їхню думку, зумовлює готовність особистості до професійного самовизначення.

Мотиви вибору майбутньої професії (а саме: мотиви власної праці, соціальної значущості праці, самоствердження в праці та професійної майстерності) у випускників школи виділяються в якості смислоутворюючих, займають провідне місце в ієрархії мотивів їхньої пізнавальної діяльності та, у свою чергу, є компонентом системи смислових утворень особистості. Смислоутворюючі мотиви визначають внутрішнє ставлення індивіда до майбутньої професійної діяльності як до особистісно значущої, займають провідне домінуюче положення в мотиваційно-смисловій сфері особистості, визначають загальну спрямованість діяльності, її місце в системі особистісних взаємин і цінностей.

В науковій літературі також зустрічається класифікація цих мотивів їх на внутрішні і зовнішні. Внутрішні мотиви вибору тієї або іншої професії — її суспільна і особиста значущість; задоволення, яке приносить робота завдяки її творчому характеру; можливість спілкування, керівництва іншими людьми тощо. Внутрішня мотивація виникає з потреб самої людини, тому на її основі людина працює із задоволенням, без зовнішнього тиску. Зовнішня мотивація — це заробіток, прагнення до престижу, боязнь засудження, невдачі тощо. Зовнішні мотиви, у свою чергу, можна розділити на позитивні і негативні. До позитивних мотивів відносяться: матеріальне стимулювання, можливість просування по службі, схвалення колективу, престиж, тобто стимулреакції, заради яких людина вважає потрібним докласти свої

зусилля. До негативних мотивів відносяться дії на особу шляхом тиску, покарань, критики, засудження і інших санкцій негативного характеру. Переважання внутрішніх мотивів і позитивної зовнішньої мотивації найефективніше з точки зору задоволеності працею.

Враховуючи вищевикладене, ми вважаємо, що основними мотивами, які визначають вибір професії і впливають на формування професійного самовизначення особистості, є: сім'я, цінності, схильності, потреби, інтереси і здібності. Однак важливо також пам'ятати, що враховуючи поради батьків, старших і досвідчених людей, кінцеве рішення про вибір професії все ж приймає сам учень і по можливості реалізовує його саме він. Тому вирішальним фактором є особиста активна позиція учня. [1, с. 30].

На думку В.Сидоренка, професійне самовизначення – складний, часом суперечливий процес, в основі якого лежить цілком виправдане прагнення молодшої людини до самостійності, в той час як вона ще не в змозі обійтись без кваліфікованої допомоги школи, сім'ї.

Саме тому ми вважаємо, що на етапі допрофесійної підготовки особливу значущість для реалізації ефективного професійного самовизначення та успішного вибору професії відіграє психологічна підтримка та психолого-педагогічний супровід старшокласників. Старшокласники, які обирають певну професію, тобто знаходяться в ситуації професійного самовизначення, повинні не тільки володіти інформацією про професії та їхні вимоги до особистості, про навчальні заклади, що готують фахівців тощо, але й мати певні особистісні якості, які відповідають вимогам професії, та достатній рівень готовності до такого вибору. Повнота орієнтувальної основи передбачає, що на кожному етапі людина повинна формувати своє ставлення до того, у що вона включається, до чого залучається. При цьому сама людина вирішує, наскільки вона адекватна в даному, а не в іншому місці, наскільки її здібності, знання та сама

особистість відповідають тим соціальним вимогам, умовам, структурам, у які вона включається. Тобто, людина повинна співставляти себе з множинністю соціальних умов, форм та структур життя (перш за все – професійних), його принципів та механізмів, визначаючи в них свою траєкторію руху.

Висновок. Таким чином, реалізація успішного та ефективного професійного самовизначення у виборі професії потребує створення оптимальних психолого-педагогічних умов для активізації процесів професійного самовизначення старшокласників. На основі аналізу питання вибору професії старшокласниками можна зробити висновок про те, що найбільш адекватним підходом до надання допомоги старшокласникам у період професійно-особистісного самовизначення є психолого-педагогічний супровід. Метою-орієнтиром такого супроводу є не вибір конкретної професії, а створення внутрішніх умов професійного самовизначення (розвиток позитивного образу «Я», здатність спиратися на себе, тобто ставитися до себе як до суб'єкта власного життя й уміти здійснювати вибір), ознайомлення з професіями та їхніми характеристиками, з вимогами професії до особистості.

Перспективи подальшого дослідження ми вважаємо у експериментальному вивченні психологічних особливостей формування особистісної готовності до майбутньої професії та розробці відповідної розвивальної програми для старшокласників. Адже, випускники у виборі майбутньої професії не завжди керуються вимогами до професії та власними психологічними особливостями. В них не вистачає інформації щодо професій, які вони вважають менш «престижними», хоча вони є і більш потрібними для суспільства. Саме тому, необхідно застосовувати спеціально розроблену профорієнтаційну та корекційно-розвивальну програми, завдяки яким учні отримають необхідні знання, вміння й навички для ефективного вибору майбутньої професії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кавецький В.Є. Мотиваційна основа вибору професії школярами / В.Є. Кавецький // Трудова підготовка в закладах освіти. – 2009. – № 3. – 32 с.
2. Климов Е.А. Психология профессионального самоопределения / Е.А. Климов. – Ростов-на-Дону: Издательство „Феникс”, 1996. – 512 с.
3. Крягжде С. П. Психология формирования профессиональных интересов / С. П. Крягжде. – Вильнюс, 1981. – 195 с.
4. Леонтьев Д.А. Психология свободы: к постановке проблемы самодетерминации личности / Д.А. Леонтьев // Психологический журнал, 2000. – №1, т.21. – 25 с.
5. Нечитайло И.И. Профессиональная консультация: Методические рекомендации / И.И. Нечитайло. – Одесса: ОНМЦО-КИТ, 2003. – 52 с.
6. Орлов Ю.М. Самопознание и самовоспитание характера: Беседы психолога со старшеклассниками / Ю.М. Орлов. – М.: Просвещение, 1987. – 223 с.
7. Пряжников Н.С. Профессиональное и личностное самоопределение / Н. С. Пряжников. – М. : Институт практической психологии, 1996. – 256 с.
8. Шавир П.А. Психология профессионального самоопределения в ранней юности / П.А. Шавир. – Москва : Педагогика, 1981. – 96 с.

ГАМОВИЧ ВАСИЛИНА,

студентка 6-го курсу,

спеціальність «Психологія».

Науковий керівник: кандидат психологічних наук,

доцент Синишина В. М.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ АДАПТАЦІЇ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

Анотація. В статті розглядається поняття адаптація у контексті основних психологічних теорій; виділено стадії та описані основні механізми адаптації у підлітковому віці. Визначений значимий зв'язок адаптації та соціалізації особистості, а також вплив адаптації на самоствердження підлітка.

Ключові слова: адаптація, соціально-психологічна, біологічна адаптація, підлітковий вік, виховання індивідуальної особистості, особистісна нестабільність, відчуття дорослості, самоствердження.

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF ADAPTATION IN ADOLESCENCE

Annotation. The article deals with the concept of adaptation in the context of basic psychological theories; the stages and the basic mechanisms of adaptation in adolescence are described. The meaningful connection of the adaptation and socialization of the individual, as well as the influence of adaptation on the self-affirmation of the adolescent, is determined.

Keywords: adaptation, social and psychological adaptation, biological adaptation, adolescence, education of the individual personality, personal instability, a sense of adulthood, self-affirmation.

Актуальність теми. Підлітковий вік – це один з визначальних етапів у житті людини. Це період починань та подальшого становлення особистості, яке відбувається по-різному, залежно від індивідуально-психологічних особливостей особистості. Тому вивчення чинників адаптації у підлітковому віці є досить актуальним, особливо сьогодні, коли сучасна освіта України виходить на якісно новий рівень, що зумовлено прогресивними тенденціями у формуванні громадянського суспільства, розширенням меж людської свободи, зміною пріоритетів цінності людської особистості.

На шляху до дорослого життя підліток переживає багато суперечностей, досягнень і, часом, певних втрат, які він повинен пережити з якомога меншими фізичними, психологічними та енергійними затратами. Відзначимо, що найменші затрати людина може пережити завдяки адаптації та стресостійкості.

Здатність до адаптації є надзвичайно важливою характеристикою у житті кожного підлітка, на якого чекають такі стресові та важливі випробування як незалежне зовнішнє тестування, вступ до ВНЗ, входження у самостійне життя. Підлітку у цей час потрібно брати на себе відповідальність та пристосовуватись до нових умов життя, коли здатність до адаптації може відіграти визначальну роль у житті.

Метою нашої статті є визначення поняття адаптації, її видів та основних механізмів адаптації у підлітковому віці.

Завдання: 1) Дати визначення поняттям адаптація, розглянути її види.

2) Визначити та сформулювати поняття механізмів адаптації.

3) Розглянути адаптаційні процеси у підлітковому віці.

Поняття «адаптація» вперше з'явилося у фізіології і використовувалося спочатку в біологічних науках. У науковий обіг воно було введено німецьким фізіологом Г. Аубертом і означало зміни (приспосувального характеру) чутливості шкірних аналізаторів до дії зовнішніх подразників.

К. Платонов вважає, що адаптація – це пристосування органу, організму, особистості або групи до зміни зовнішніх умов. Він розрізняє фізіологічну, соціально-психологічну та професійну адаптацію [4, с. 232].

На думку А. Налчаджяна, адаптація – це той со-

ціально-психологічний процес, який при сприятливому перебігу призводить особистість до стану адаптованості [1, с. 64].

У більш загальному визначенні адаптації може надаватись кілька значень, залежно від розглянутого аспекту:

а) адаптація використовується для позначення процесу, при якому організм пристосовується до середовища;

б) адаптація використовується для позначення відносини рівноваги (відносної гармонії), яке встановлюється між організмом і середовищем;

в) під адаптацією розуміють результат пристосувального процесу;

г) адаптація пов'язується з якоюсь певною "метою", до якої "прагне" організм. [2, с. 98]

У загальній психології А. Петровський, В. Богословський, Р. Немов практично однаково визначають адаптацію: як обмежений, специфічний процес пристосування чутливості аналізаторів до дії подразника. [2, с. 329]

Існує безліч визначень адаптації, які мають як загальний, так і дуже вузький зміст. Часто зводять сутність адаптаційного процесу до явищ одного з безлічі рівнів – від біохімічного до соціального.

Аналіз наукової психологічної літератури свідчить про те, що адаптація у підлітковому віці вивчена на високому рівні. Однак підлітки важко адаптуються до нових умов життєдіяльності. Крім того, труднощі процесу адаптації підлітків підсилюються такими соціально-психологічними факторами, як особливості державної політики, емоційної атмосфери у сім'ї, відсутність близьких дружніх стосунків, вибором життєвого шляху тощо. Такі фактори призводять до підвищеної тривожності, пов'язаної, головним чином, з особливостями самооцінки, необхідністю вибору майбутньої професії, з труднощами входження у доросле життя, невідповідністю до виконання нових соціальних ролей, суперечностями у сфері спілкування. [7, с. 58]

Таким чином, механізм соціальної адаптації особистості виступає як єдиний процес діяльності, спілкування, самосвідомості в соціальній діяльності людини, коли відбувається перетворення її внутрішнього світу, реалізація прихованих можливостей, які допомагають повноцінно включитися в процеси соціальної адаптації. Соціальна самосвідомість осо-

бистості виступає як механізм соціальної адаптації, при якій відбувається формування й усвідомлення своєї соціальної приналежності й ролі. Існують такі механізми соціальної адаптації особистості:

1) когнітивний що включає всі психічні процеси, пов'язані з пізнанням: відчуття, сприймання, уявлення, пам'ять, мислення, уява і т.д.;

2) емоційний, що включає в себе різні моральні почуття і емоційні стани;

3) практичний, поведінковий, що пропонує певну спрямовану діяльність людини в соціальній практиці.

Отже, адаптація – результат (і процес) взаємодії людини і навколишнього середовища, який призводить до оптимального його пристосування до життя і діяльності. Адаптація компенсує недостатність звичайної поведінки в нових умовах. Завдяки цьому забезпечується можливість прискорення ефективного функціонування особистості в незвичайних обставинах. Якщо людина не адаптується, виникають додаткові труднощі в спілкуванні, в опануванні предметом діяльності аж до порушення її регулювання [5, с. 64]

Соціальну адаптацію можна охарактеризувати, як відсутність переживання конфлікту із середовищем. Соціально-психологічна адаптація – це процес подолання проблемних ситуацій особистістю, в ході якого вона використовує набуті на попередніх етапах свого розвитку навички соціалізації, що дозволяє їй взаємодіяти з групою без внутрішніх або зовнішніх конфліктів, продуктивно виконувати провідну діяльність, виправдовувати рольові очікування, і, при всьому цьому, самоутверджуватися, задовольняючи свої основні потреби [7, с. 55]

Адаптація проходить чотири основних стадії:

- врівноваження – встановлення рівноваги між групою та особистістю, які проявляють взаємну терпимість до системи вподобань і стереотипів поведінки один одного;

- псевдоадаптація – поєднання зовнішньої пристосованості до соціальної групи з негативним ставленням до її норм і вимог;

- пристосування – визнання і прийняття систем вподобань нової соціальної спільноти, взаємні поступки;

- уподібнення – психологічна переорієнтація особистості, трансформація колишніх поглядів, орієнтацій, установок відповідно до нової ситуації [3].

Критеріями успішного адаптаційного процесу підлітків, з одного боку – є продуктивність учбової діяльності, а з іншого – психологічний стан, його емоційне самопочуття, відсутність внутрішнього напруження та дискомфорту. Більшість підлітків адаптується до умов навчання досить швидко, приймаючи вимоги виховного процесу.

Психологічна адаптація розуміється як один з провідних способів і як необхідна умова соціалізації. Саме так її розглядав Л. С. Виготський, аналізуючи процес входження дитини в нові соціальні ситуації та процес формування у неї певного ставлення до суспільного оточення: зароджуючись у безпосередніх соціальних контактах з оточуючими, вищі психічні функції згодом "вростають" у її свідомість. [2, с. 329]

Під час роботи над систематизацією етапів процесу адаптації була виявлена основна закономірність класифікації, більшість учених виділяють три основних етапи процесу адаптації:

1. Підготовчий, на якому виникає рівновага між середовищем і особистістю, зовнішнє пристосування, або «орієнтовно-пристосована» взаємодія (І. Дубін), або псевдо адаптація (Н. Дерманова);

2. Основний – визнання цінностей і норм ситуації, етап «ціннісної і ролевої орієнтації» (А.Бодальов);

3. Кінцевий – етап «продуктивної взаємодії» (Н.Мельнікова), «трансформації» (Н. Дерманова), на якому досягається новий рівень адаптації [5, с. 22].

Виділяють наступні види адаптації: алопластична адаптація – здійснюється змінами зовнішнього світу під існуючі потреби особистості; аутопластична адаптація – здійснюється змінами структури особистості під умови середовища [1, с. 71].

На основі вище сказаного розрізняють загальну і ситуативну адаптацію. Загальна адаптація (і адаптованість) є результатом послідовного ряду ситуативних адаптацій. Розглядаючи питання адаптації, варто торкнутись поняття соціальної поступливості – це виправлення порушень адаптації з боку соціального середовища таким чином, що неприйнятні форми поведінки в одних ситуаціях, стають прийнятними в інших. Соціальна поступливість спрямована в першу чергу на дітей, а також осіб, які страждають нервово-психічними розладами. З активізацією і використанням психологічних адаптивних механізмів змінюється і психічний стан особистості. По завершенню адаптаційного процесу відбуваються якісні відмінності від стану психіки до адаптації.

Психоаналітичні концепції відзначають адаптацію як процес, здійснюваний з допомогою механізмів психологічних захистів. Але, не будь-яка адаптація через розвиток і процес навчання є конфліктною, що вимагає включення механізмів психологічного захисту [1, с. 70-71].

Соціальна ситуація як умова розвитку особистості в підлітковий період має принципові відмінності від ситуацій розвитку в дитинстві. Розбіжність пов'язана не стільки із зовнішніми обставинами, скільки із внутрішніми чинниками. Змінюється внутрішня позиція у ставленні до школи і навчання. Якщо у молодших класах діти психологічно захоплені власне навчальною діяльністю, то в період пубертату їх починають приваблювати взаємовідносини з однолітками. Ці взаємини стають основою внутрішнього інтересу підлітків [2, с. 214].

У підлітковому віці відбувається основна перебудова організму, до якої також потрібно успішно пристосовуватись: фізіологічна – проявляються первинні і вторинні статеві ознаки, завдяки збільшенню виділення в кров гормонів, що відповідають статі (чоловічих/жіночих); психологічна, – як ідентифікація себе з чоловіком чи жінкою, побудова поведінки, спілкування, ставлення до свого внутрішнього і зовнішнього світу [5, с. 171].

Учня з високим рівнем соціальної адаптації характеризує реалістична самооцінка, почуття визнання себе, адекватності і стабільності володіння власним "Я"; розуміння та адекватне суб'єктивне сприйняття соціальної дійсності; врівноважений, стабільний емоційний стан, оптимістичні погляди на життя; моральність вчинків тощо. Такі учні користуються визнанням однолітків і дорослих (батьків, педагогів), мають позитивні стосунки з оточуючими; звичайно не мають стійких проблем з навчанням, з інтересом ставляться до занять у школі та позашкільному навчальному закладі. Отже, учнів з високим рівнем соціальної адаптації можна охарактеризувати як таких, що мають відносно стійкий стан психічного, фізичного та соціального благополуччя.

Головною особливістю підлітка є особистісна нестабільність. Саме в цей час підліток заявляє про себе, як про особистість. Протилежні риси, прагнення, тенденції, які співіснують і борються один з одним, визначаючи суперечливість характеру і поведінки.

нки. Саме це найчастіше і стає найбільш конфліктною стороною при спілкуванні підлітків з більш старшими людьми. У підлітків відбувається адаптація з соціально-стійким уявленням про чоловіка і жінку, стратегіях поведінки в суспільстві, з однолітками, з батьками. У цей невеликий проміжок часу підліток має зорієнтуватися в поняттях «чоловік» і «жінка», відчувати відмінності свого теперішнього стану і того, ким він був/була до цього. При дорослішанні дитини відбувається її становлення, готовність до життя у дорослому суспільстві, як рівноправного учасника життя [6, с. 67].

Таким чином, нова для підлітка позиція виявляється:

- у зовнішньому вигляді;
- у манерах (як частина поведінкової ідентифікації зі своєю статтю);
- копіюванні відносин (як частина статевої ідентифікації);
- включенні в доросле інтелектуальне життя (участь у таких галузях життя, як наука, мистецтво, самоосвіта);
- допомозі у вирішенні щоденних побутових проблем (наприклад, щоденні обов'язки по господарству, допомога втомленою на роботі мами) [3, с. 122].

Одночасно з цими проявами виникає відчуття дорослості – ставлення підлітка до себе, як до дорослого, відчуття себе дорослим (як особлива форма самосвідомості). При цьому треба відзначити про те, що підліток усіма відомими і доступними для нього методами намагається показати, що він є такою ж вагомою і значущою частиною суспільства, як і всі, хто його оточує, але всі ці докази створюються для отримання додаткових прав, яких у нього (неї) раніше не було, а не для отримання додаткових обов'язків. Одночасно виникає інтерес до свого внутрішнього світу, підліток відкриває складні переживання, пов'язані з новими відносинами, пильно аналізує свої вчинки. Відбувається становлення основ світогляду. При цьому часто зближення уяви і теоретичного мислення є імпульсом до творчості, але не всі підлітки прагнуть до досягнення об'єктивного творчого результату, хоча і використовують можливості своєї творчої уяви [6, с. 122].

Всі раніше висловлені переживання і призводять до найбільш помітних і відомих усім дорослим конфліктів дорослий–підліток. Треба врахувати, що завищені вимоги до себе і оточуючих – це всього лише результат самоствердження підлітка в його новій якості, а не прояв його найбільш негативних рис характеру, які дорослі пов'язують з наявністю таких же негативних рис у родичів підлітка.

Рівень соціальної адаптації вище середнього мають ті учні, які, не зважаючи на значний потенціал (адекватна самооцінка, позитивний емоційний стан тощо) відчують періодичні труднощі у пристосуванні до соціальної дійсності. Такі труднощі часто пов'язані з індивідуальними особливостями особистості учня і виявляються у конфліктах з окремими дорослими; небажанні визнати спільну думку колективу, якщо вона не співпадає з власною думкою учня тощо.

Середній рівень соціальної адаптації – це рівень достатньо вільної орієнтації особистості учня в соціумі. Однак, для таких учнів характерна підвищена залежність поведінки від думки інших (батьків, педагогів). Це є причиною недостатньої самостійності учня у вирішенні завдань, що виникають. В учнів з середнім рівнем соціальної адаптації можливі часті

зміни настрою; тимчасові труднощі можуть впливати на самооцінку учнів.

Рівень нижче середнього виявляється у незадоволенні учня собою, власним життям. Такі учні мають занижену самооцінку; схильні гіперболізувати власні недоліки, що, в свою чергу, ускладнює спілкування з однолітками, стає причиною неадекватної реакції на соціальну ситуацію тощо.

Низький рівень соціальної адаптації мають учні з слабкою вірою в себе, власні можливості, низькою самооцінкою; вони недостатньо знають і відповідно неадекватно сприймають соціальну дійсність, не уявляють власного майбутнього, не мають стійких інтересів тощо. Такі учні звичайно мають конфлікти з батьками, педагогами; для них характерна соціальна пасивність або аморальна поведінка.

Проблему адаптації людини до життєвих змін розробляв канадський фізіолог Г. Сельє. Як відомо, у своїй теорії стресу він ввів поняття загального адаптаційного синдрому, що проходить через три стадії: 1 - тривоги, 2 - опору, 3 - виснаження.

Внаслідок цього сильні негативно забарвлені емоційно-почуттєві стани можуть ускладнити процес адаптації особистості до діяльності. Рівень емоційного збудження людини не тільки служить показником ефективності його адаптації, але й обумовлює успішність практичної діяльності: для досягнення високих результатів небажані як занадто слабкі, так і інтенсивні емоційні порушення. Слабка збудженість не забезпечує належної мотивації діяльності, а надто сильна може зробити її практично некерованою.

Стадії адаптації у взаємодії з емоційними станами, в такому випадку, виглядають наступним чином: 1 - стадія тривоги, підвищений рівень тривожності, 2 - стадія опору, помірний рівень тривожності; 3 А - стадія виснаження, депресія, дезадаптація; 3Б - стадія саморегуляції з випереджаючим відображенням стресу, позитивний емоційний фон. [2, с. 214].

Важливо відзначити й те, що у підлітковому віці відбувається інтенсивне вивчення самого себе. Цей процес пов'язаний із спостереженням за собою та навколишнім світом. Підліток може абстрагуватись на деякий час від захоплень, від спілкування з друзями і зануритись у самого себе, тобто вивчати свій темперамент, характер і можливості. Дослідження власної особистості може призвести до багатьох відкриттів свого потенціалу, до чого також потрібно вміти адаптуватись.

Висновки. В підлітковому віці пріоритетними є певні фактори що впливають на ефективність адаптаційних процесів: наявність взаєморозуміння та контакту підлітка зі значущими дорослими (батьками, педагогами); задоволення потреби у спілкуванні з однолітками; можливість займати належний статус у колі однолітків; можливість мати власну думку; задоволення потреби у самостійності тощо. Негативний вплив на процес соціальної адаптації підлітків здійснюють такі фактори, як ізоляція в групі, недостатня включеність до життя колективу, викликана недосконалою технікою спілкування, низьким соціометричним статусом. Варто здійснювати позитивний вплив на когнітивний і емоційний компоненти свідомості підлітка; сприяти його творчому самовдосконаленню; допомагати підлітку зорієнтуватися у виборі професії тощо. Адже поняття адаптації включає в процес пристосування до нових умов чи вимог середовища, результатом якої має бути пристосування, що є показником життєвої компетентності індивіда.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Налчаджян А. Социально-психологическая адаптация личности (Формы, механизмы и стратегии) / А. Налчаджян. – Ереван: Издательство АН, 2008. – 263 с.
2. Немов Р.С. Психология: учеб.[для студ. высш. пед. учеб. завед.] / Р. С. Немов. – М.: Туманит, изд. центр ВЛАДОС, 2003. – 688 с.
3. Орбан-Лембрик Л. Вплив кризових і стабільних періодів життя людини на процес її соціалізації у суспільстві // Психологія і суспільство : Укр. наук.-екон. та соц.-псих. часопис. – 04/2003. – №2. – 104 с.
4. Платонов К.К. Структура и развитие личности / К. К. Платонов. – М.: Наука, 2005. – 672 с.
5. Подоляк Л.Г. Психология вищої школи: Навчальний посібник для магістрантів і аспірантів / Подоляк Л.Г., Юрченко В.І. – К.: ТОВ «Філ-студія», 2006. – 320 с.
6. Савчин М. В., Василенко Л. П. Вікова психологія: Навчальний посібник. — К.: Академ. Видав., 2005. — 368 с.
7. Сорочинська В. Соціально-педагогічні умови успішної адаптації студентів вищих навчальних закладів / В. Сорочинська // Соціальна педагогіка і соціальна робота. – 2006. – №16. – 147 с.
8. Филиппов М.М. Психифизиология функциональных состояний: Учеб. пособ. – К.: МАУП, 2003. – 240 с.

ГУБОВА КРИСТИНА,

студентка 6-го курсу

спеціальності «Психологія».

Науковий керівник: кандидат психологічних наук,

доцент Балецька Л. М.

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ ОСОБИСТОСТІ

Стаття присвячена теоретичному аналізу проблеми ціннісних орієнтацій особистості. Проаналізовано низку наукових теорій зарубіжних та вітчизняних вчених щодо формування ціннісних орієнтацій.

THEORETICAL-METHODOLOGICAL ANALYSIS OF THE PROBLEM VALUABLE PERSONALITY ORIENTATIONS

The article is devoted to theoretical analysis of the problem of value orientations of the person. A number of scientific theories of foreign and domestic scientists concerning the formation of value orientations have been analyzed.

Актуальність теми. Актуалізація проблеми ціннісних орієнтацій сучасної особистості не є випадковою. Сьогодні українське суспільство переживає складний період свого розвитку, коли у суспільній свідомості продовжують домінувати ще пострадянські цінності (так звані нав'язані ззовні ілюзії), а сучасні реалії потребують від особистості зовсім інших орієнтирів. У сучасну епоху, коли загальна доля людства як соціокультурної цілісності вирішується за новими принципами, світ також починає диктувати людині свої нові вимоги. Ці вимоги до особистості також стають глобальними і не зводяться суто до її технологічних та інформаційних компетенцій: повинні гармоніювати висока кваліфікація, віртуозне оволодіння технікою, гранична компетенція з соціальною відповідальністю та загальнолюдськими моральними цінностями. Для досягнення такого бажаного сучасного ідеалу особистість має докласти вагомих зусиль, більшість яких залежить від чітко сформованих ціннісних орієнтацій, що знаходять своє відображення у цінностях, соціальному виборі, уявленнях, ідеалах, інтересах особистості в умовах реальної взаємодії зі світом. Феномен ціннісних орієнтацій став предметом пильної уваги багатьох дослідників. Значний внесок у розвиток розуміння ціннісних орієнтацій зробили як зарубіжні так і вітчизняні науковці. У зарубіжній психологічній літературі ціннісні орієнтації розглядаються як установки тієї або іншої історичної епохи (М. Вебер), вільні від суб'єктивних і мінливих оцінок індивідів

(Е. Дюркгейм). З іншого боку, ціннісні установки розглядаються як виключно суб'єктивний феномен (А. Мейнонг, Х. Еренфельс, І. Крейбіг). У ряді досліджень поняття ціннісних орієнтацій особистості збігається з термінами, що характеризують мотиваційно-потребову або смислову сферу (А. Маслоу, В. Франкл). У вітчизняній психології ціннісні орієнтації трактувалися як значимість предметів та засіб задоволення потреб людини (В. Василенко, І. Нарський, В. Тугарінов, О. Дробницький, С. Рубінштейн). З іншого боку цінності виконують функцію регулятора групової згуртованості та активності (А. Петровський), а також регулюють пізнавальні процеси і процеси мислення (В. Сержантов, В. Шадріков, О. Краснорядцева). Деякі дослідники вважають, що направленість особистості на певні цінності формулює суспільство (Б. Паригін, А. Донцова, В. Мухіна, А. Бодальов).

Мета статті: здійснити теоретичний огляд літератури з проблематики ціннісних орієнтацій особистості.

Основна частина. Цінності та ціннісні орієнтації завжди були одним з найбільш важливих об'єктів дослідження філософії, етики, соціології та психології на всіх етапах становлення і розвитку окремих галузей знання.

У психології проблема цінностей особистості і суспільства з самого початку зайняла одне з центральних місць як у зарубіжній, так і у вітчизняній психологічній науці. У працях зарубіжних авторів най-

більше значення ціннісній орієнтації особистості набувають в гуманістичній і екзистенціальній психології – в роботах А. Маслоу (1982, 1997, 1999), В. Франкла (1982, 1990), К. Роджерса (1994), Г. Оллпорта (1998) та ін.

Різні психологічні школи та напрямки мають, як правило, власні концепції та класифікації ціннісних орієнтацій особистості. Слід зазначити, що різні автори, говорячи про ціннісні орієнтації, часто користуються найрізноманітнішими синонімічними термінами, такими як «ціннісні пріоритети» (Н.Ф. Гейжан, А.Є. Морозов, 2002), «життєві орієнтири», «цільові орієнтації» (Е.В. Розум, В.М. Визов, 2002; Н. Білий, А. Саллі, 1998), «соціальні орієнтири» (Т.Д. Баришева, 1997), «життєва орієнтація» (Ю.В. Бобошкіна, 1999), «ціннісна спрямованість» (Є.Г. Єрмоленко, 2002), «життєві прагнення», «життєві цілі» (В.І. Чирков, Е.Л. Дісі, 1999) і т. д. Це все вказує на відсутність єдиного підходу у визначенні даної характеристики особистості.

Ціннісні орієнтації – елементи внутрішньої структури особистості, що сформовані та закріплені життєвим досвідом індивіда в ході процесів соціалізації та соціальної адаптації, що обмежують вагоме від невагомого через прийняття особистістю певних цінностей.

Поряд з іншими соціально-психологічними утвореннями вони виконують функції регуляторів поведінки та проявляються в усіх сферах людської діяльності [1, с. 117].

Цінності носять подвійний характер: вони соціальні, оскільки історично та культурно обумовлені, та індивідуальні, оскільки в них зосереджений життєвий досвід конкретного суб'єкта.

У ряді досліджень поняття «ціннісні орієнтації особистості» по суті збігається з термінами, що характеризують мотиваційно-потребову або смислову сферу [3, с. 28-38]. Наприклад, А. Маслоу фактично не розділяє поняття «цінностей», «потреб» і «мотивів», В. Франкл – «цінностей» і «особистісних смислів». У теорії А. Маслоу групи цінностей утворюють вертикальну ієрархію. За його словами, потреби та цінності «представляють собою не дихотомію, а узгоджену ієрархію, тобто вони залежать один від одного» [6, с. 301]. А. Маслоу виділяє дві основні групи цінностей:

Б-цінності (цінності буття) – вищі цінності, властиві людям, що схильні до самоактуалізації (істина, добро, краса, цілісність, подолання дихотомії, життєвість, унікальність, досконалість, повнота, справедливість, порядок, простота, легкість без зусилля та ін.);

Д-цінності (дефіцієнтні цінності) – нижчі цінності, оскільки вони орієнтовані на задоволення певної фрустрованої потреби (мир, спокій, сон, відпочинок, залежність, безпека й т.д.).

Займаючи підлегле становище «Д-цінності» вибираються людьми «заради виживання», досягнення стану гомеостазу. Їх реалізація є «абсолютною необхідністю» і виступає передумовою «відчуття і функціонування» вищих «Б-цінностей», або «цінностей розвитку» [6, с. 303].

Вагомий внесок в вивчення питання щодо ціннісних орієнтацій зробив К. Клакхон. Він дав надзвичайно цікаве тлумачення цінностей як аспекта мотивації, а ціннісних орієнтацій – як суб'єктивних концепцій цінностей або різновидів соціальних установок, що займають доволі високе положення в ієрархічній структурі діяльності особистості.

Ціннісні орієнтації, що визначають життєві цілі людини, виражають відповідно те, що є для нього найбільш важливим і має для нього особистісний

сенса. Такої думки дотримувались К. Абульханова-Славська та А. Брушлінський [2, с. 200].

Гордон Оллпорт, у свою чергу, перший запропонував таке поняття як «класифікація цінностей» [8, с. 35-52]. Він виділив шість типів цінностей:

1. Теоретичні цінності, які надають найбільшу важливість і значення раціонального мислення і пошуку істини;

2. Економічні цінності, які стверджують пріоритет практичної користі і вигоди;

3. Естетичні цінності, вище всього ставлять красу, гармонію і мистецтво;

4. Соціальні цінності, що надають найбільше значення людським взаєминам – любові, дружбі, відданості і т. д.;

5. Політичні цінності, що віддають виключну перевагу набуття влади і впливу;

6. Релігійні цінності, які першорядно важливість віддають перевагу певній системі уявлень (вірі).

Уявлення про систему цінностей особистості як ієрархії її переконань набуло поширення в американській соціальній психології. На думку М. Рокіча, цінності особистості характеризуються наступними ознаками:

- витоки цінностей простежуються в культурі, суспільстві і особистості;

- вплив цінностей простежується практично у всіх соціальних феноменах, які заслуговують на вивчення;

- загальна кількість цінностей, які є надбанням людини, порівняно невелике;

- всі люди володіють одними і тими ж цінностями, хоча і в різному ступені;

- цінності організовані в системи [9, с. 3].

Вітчизняні психологи мали свою точку зору на проблему визначення поняття ціннісних орієнтацій. Наприклад, С. Рубінштейн говорив, що цінність – значущість для людини будь-чого в світі, і тільки визнається цінність здатна виконувати найважливішу ціннісну функцію – функцію орієнтира веління. Ціннісна орієнтація виявляє себе в певній спрямованості свідомості і поведінки, що проявляються в суспільно значущих справах і вчинках. Таким чином, розвиток ціннісних орієнтацій тісно пов'язано з розвитком спрямованості особистості. С. Рубінштейн вказував: «Що в діяльності людини по задоволенню безпосередніх суспільних потреб виступає громадська шкала цінностей. У задоволенні особистих та індивідуальних потреб за посередництва суспільно корисної діяльності реалізується ставлення індивіда до суспільства і відповідно співвідношення особистісного та суспільно значущого» [7, с. 290]. Наявність цінностей – вираз не байдужості людини по відношенню до світу, що виникає із значущості різних сторін, аспектів світу для людини, для її життя.

Одним з яскравих представників вітчизняної психології у вивченні ціннісних орієнтацій є Д. Леонтьєв. Він відзначає, що індивідуальна ієрархія ціннісних орієнтацій, як правило, представляє собою послідовність досить добре розмежованих «блоків». Д. Леонтьєв наводить можливі угруповання цінностей, об'єднані в блоки на різних підставах і що являють собою, свого роду, полярні ціннісні системи. Зокрема, серед термінальних цінностей протиставляються:

1. Конкретні життєві цінності (здоров'я, робота, друзі, сімейне життя) – абстрактні цінності (пізнання, розвиток, свобода, творчість).

2. Цінності професійної самореалізації (цікава робота, продуктивне життя, творчість, активне діяльне життя) – цінності особистого життя (здоров'я,

любов, наявність друзів, розваги, сімейне життя).

3. Індивідуальні цінності (здоров'я, творчість, свобода, активне діяльне життя, розваги, впевненість у собі, матеріально забезпечене життя) – цінності міжособистісних відносин (наявність друзів, щасливе сімейне життя, щастя інших).

4. Активні цінності (свобода, активне діяльне життя, продуктивне життя, цікава робота) – пасивні цінності (краса природи і мистецтва, впевненість у собі, пізнання, життєва мудрість).

Серед інструментальних цінностей Д. Леонтьєв виділяє наступні дихотомії:

1. Етичні цінності (чесність, непримиренність до недоліків) – цінності міжособистісного спілкування (вихованість, життєрадісність, чуйність) – цінності професійної самореалізації (відповідальність, ефективність у справах, тверда воля, старанність).

2. Індивідуалістичні цінності (високі запити, незалежність, тверда воля) – конформістським цінності (старанність, самоконтроль, відповідальність) – альтруїстичні цінності (терпимість, чуйність, широта поглядів).

3. Цінності самоствердження (високі запити, незалежність, непримиренність, сміливість, тверда воля) – цінності прийняття інших (терпимість, чуйність, широта поглядів).

4. Інтелектуальні цінності (освіченість, раціоналізм, самоконтроль) – цінності безпосередньо – емоційного світовідчуття (життєрадісність, чесність, чуйність) [5, с. 17].

Також слід відзначити, що Д. Леонтьєв виділяє три взаємоперехідні форми існування цінностей: суспільні ідеали, предметне втілення цих ідеалів в діяннях або творах конкретних людей і мотиваційні структури особистості («моделі належного»), які спонукають її до предметного втілення в своїй поведінці і діяльності громадських ціннісних ідеалів.

У роботах В. Сержантова, В. Шадрикова, Є. Клімова та ін. ціннісні орієнтації виступають в якості важливого механізму регуляції діяльності. Найбільш яскраво ця роль системи ціннісних орієнтацій проявляється стосовно професійної діяльності. На думку Є. Клімова, для кожної визначеної професійної групи

характерний свій сенс діяльності, своя система цінностей. При цьому, як підкреслює Л. Дика, сьогодні професійно важливі якості «стають похідними від моральних якостей людини ... Від ієрархії ціннісних орієнтацій» [4, с. 96-105].

Отже, у науковій літературі існує величезна кількість робіт, присвячених цінностям і ціннісним орієнтаціям, вивчається їх ієрархія. Висловлюючи певні якості особистості, ціннісна орієнтація в той же час є і засобом реалізації певних суспільних цілей.

У більшості сучасних досліджень цінності розглядаються під соціально-психологічним кутом зору, постають як соціальне явище, як продукт життєдіяльності суспільства і соціальних груп.

Цінності кожної людини – цілий світ: складний, динамічний. Кожна людина відноситься до фактів свого буття диференційовано. Вона оцінює факти свого життя по їх значимості, реалізує ціннісне відношення до світу. Цінністю являється для людини все, що має для нього певну значимість, особистісний або суспільний сенс. Цінність – уявлення про те, що є святым для людини, групи, колектива, суспільства в цілому, переконання і переваги людей, виражені в поведінці. Цінності – це ідеї, цілі, ідеали, до яких прагне людина і суспільство. Існують загальноприйняті цінності, такі як, кохання, престиж, повага, знання, гроші, внутрішньогрупові цінності – політичні, релігійні, індивідуальні. Цінності об'єднуються в систему, яка з віком та обставинами життя змінюється. Функції цінностей різноманітні. Вони являються певними орієнтирами в житті людини; вони необхідні для підтримки соціального порядку й виступають як механізм соціального контролю.

Висновки. Таким чином, проведений нами аналіз ціннісних орієнтацій особистості свідчить про їх пріоритетне значення в житті кожної людини, так і суспільства в цілому.

У подальших наукових дослідженнях доцільно звернути увагу на такі проблеми, як становлення системи ціннісних орієнтацій особистості в умовах сучасного постіндустріального «інформаційного суспільства».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамова Г. С. Введение в практическую психологию / Г. С. Абрамова. – М.: Просвещение, 1994. – 420 с.
2. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни / К. А. Абульханова-Славская. – М.: Мысль, 1991. – 423 с.
3. Барабанщиков Б. А. Системная организация и развитие психики / Б. А. Барабанщиков. – Психол. журн., №1, 2003. – С. 28-38.
4. Гаврилюк В. В. Динамика ценностных ориентаций в период социальной трансформации (поколенный подход) / В. В. Гаврилюк, Н. А. Трикоз. – Социс., № 1, 2002. – 214 с.
5. Леонтьев Д. А. Тест смысловых ориентаций (СЖО) / Д. А. Леонтьев. – М.: Смысл, 1992. – 36 с.
6. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы / А. Маслоу. – Пер с англ. – М.: Смысл, 1999. – 425 с.
7. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – М., 1989. – Т. 2. – 328 с.
8. Ядов В. А. Социальная идентификация в кризовом обществе / В. А. Ядов. – Социол. журн., № 1, 1994. – С. 35-52.
9. Rokeach M. The Nature of Human Values / M. Rokeach. – N. Y.: Free Press, 1973. – 438 с.

ДОЛГОНОСОВ АНДРІЙ,

студент 6-го курсу,

спеціальність «Психологія»

науковий керівник: кандидат психологічних наук,

доцент Синишина В. М.

САМООЦІНКА ПІДЛІТКА ЯК ФАКТОР ОСОБИСТІСНОГО РОЗВИТКУ

Анотація. У статті здійснено теоретичний аналіз проблеми особливостей формування самооцінки у дітей старшого підліткового віку, аналізуються основні шляхи формування самооцінки, виявлення та вивчення особливостей прояву самооцінки у дітей підліткового віку.

Ключові слова: самооцінка, самоконтроль, завищена самооцінка, занижена самооцінка, адекватна самооцінка, старший підлітковий вік.

SELF-ASSESSMENT OF ADOLESCENT AS A FACTOR OF PERSONAL DEVELOPMENT

In the article the theoretical analysis of the problem of the specialties of self-assessment in children of the senior adolescence is conducted, the main ways of forming self-esteem, discovery and examination the specialties of manifestation of self-esteem in adolescent children are analyzed.

Key words: self-esteem, self-control, increased self-esteem, undervalued self-esteem, adequate self-esteem, senior adolescence.

Постановка проблеми. Однією з найбільш значущих і актуальних тем у психології можна вважати проблему становлення самосвідомості і самооцінки особистості. В рамках дослідження самосвідомості самооцінки відводиться провідна роль - вона характеризується як стрижень цього процесу, показник індивідуального рівня його розвитку, як об'єднуючий початок, включений в процес самоусвідомлення.

Самооцінка у дітей підліткового віку функціонує у різних формах, видах, на різних рівнях організованості як система, що розвивається. Її структура представлена двома компонентами – когнітивним та емоційним. Когнітивний компонент відображає знання підлітка про себе різного ступеню оформлення та узагальнення – від елементарних представлень до концептуально-понятійних; емоційний – відношення дитини до себе, накопичуваний у неї «афект на себе», зв'язаний з мірою задоволення своїми діями, результатами намічених цілей.

Часто самооцінка виявляється у підлітка внутрішньо суперечливою: свідомо він сприймає себе як особистість значну, навіть виняткову, вірить у себе, у свої здібності, ставить себе вище інших людей. Разом з тим всередині його гризуть сумніви, які він старается не допустити у свою свідомість. Але ця підсвідомо невпевненість у собі дає про себе знати у переживаннях, подавленості, поганому настрої, зниженню активності і т.д.

Одним із найважливіших моментів розвитку особистості підлітка – формування у нього потреби у самосвідомості.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У сучасних психологічних дослідженнях останніх десятиліть проблема самооцінки міцно зайняла місце серед найбільш актуальних в пізнанні людини. Проблема самооцінки широко обговорюється в психології, де зібрано великий теоретичний і практичний матеріал, що розкриває феномен оцінки себе людиною.

Однак в психології немає єдиного погляду на цю проблему. По перше, як у вітчизняній, так і в зарубіжній психологічній науці немає строгого і прийнятого всіма визначення, розуміння даного феномена.

Зарубіжними психологами були вивчені соціально-психологічні детермінанти самооцінки (Ч. Кулі, Д. Мід). У своїх дослідженнях К. Хорні встановила

взаємозв'язок між невротизмом особистості і конфліктами самооцінки. К. Роджерсом виявлена динаміка самосвідомості і його компонентів. Курт Левін і його послідовники вивчили взаємозв'язок самооцінки та рівня домагань особистості. Представниками вітчизняної психології були визначені компоненти самооцінки і встановлені її функції (Л. В. Бороздіна), І. І. Чеснокова в своїх дослідженнях визначила місце самооцінки в структурі самосвідомості особистості, В. Д. Шадрікова вивчала взаємозв'язок між самооцінкою і здібностями особистості. А. В. Захаровою була виявлена структурно-змістова характеристика самооцінки. Групою вітчизняних психологів-науковців були вивчені особливості самооцінки на різних вікових етапах: в молодшому шкільному (А. І. Липкіна), підлітковому та юнацькому віці (І. С. Кон, В. Квадов, В. П. Трусов), в онтогенезі (А. А. Реан).

Навчання в школі охоплює кілька етапів вікового розвитку. Саме в цей період формуються основні сфери особистості, не є винятком і самооцінка як один з основних компонентів самосвідомості. Формування самооцінки відбувається в процесі діяльності і міжособистісної взаємодії. Вона в значній мірі визначає соціальну адаптацію особистості, є регулятором її поведінки і діяльності. Школяр під впливом оціночних суджень інших починає ставитися певним чином до самого себе і власних результатів діяльності.

Іншими словами, в період шкільного навчання самооцінка стає складним особистісним утворенням, в якому відбивається зростаюча власна активність, спрямована на усвідомлення своїх дій і особистісних якостей, і те, що дитина дізнається про себе від інших.

Постановка завдання: Проблема виникнення і розвитку самооцінки є однією з центральних проблем становлення особистості дитини. Метою моєї статті є дослідження та виявлення психологічних особливостей формування самооцінки дітей старшого підліткового віку.

Виклад основного матеріалу. Самооцінка – компонент самосвідомості, який включає поряд зі знаннями про себе оцінку людиною своїх фізичних характеристик, здібностей, моральних якостей і вчинків. Незважаючи на наявні численні дослідження самооцінки в дитячому віці, деякі дослідники схильні вважати її новотвором підліткового періоду. Вони

стверджують, що самооцінка є досить пізньою у становленні і початок її реальної дії нерідко датується лише підлітковим віком.

Дослідники однак у описах особливостей самооцінки дітей цього віку, відзначаючи її ситуативність, нестійкість, схильність зовнішніх впливів в молодшому підлітковому віці і велику стійкість, багатосторонність охоплення різних сфер життєдіяльності в старшому підлітковому віці. У процесі розвитку самосвідомості центр уваги підлітків усе більше переноситься від зовнішнього боку особистості до її внутрішньої сторони, від більш-менш випадкових рис – до характеру в цілому. З цим пов'язане усвідомлення – іноді перебільшене – своєї своєрідності і перехід до духовних, ідеологічних масштабів самооцінки. У результаті людина самовизначається як особистість на більш високому рівні (С.Л. Рубінштейн, 1989).

Адекватність самооцінки. Багато дослідників відзначають поступове збільшення адекватності самооцінки в підлітковому віці. Р. Берні пояснює це тим, що підлітки оцінюють себе нижче за теми показниками, які представляються їм найбільш важливими, і це зниження вказує на їх більший реалізм, в той час як дітям властиво завищувати оцінку власних якостей.

Адекватна самооцінка – реалістична оцінка людиною самого себе, своїх здібностей, моральних якостей і вчинків. Адекватна самооцінка дозволяє суб'єкту поставитися до себе критично, правильно співвіднести свої сили із завданнями різних труднощів і з вимогами оточуючих.

Завищена самооцінка – неадекватне завищення в оцінюванні себе суб'єктом. **Занижена самооцінка** – неадекватне недооцінювання себе суб'єктом. Завищену самооцінку викликає в підлітка низька оцінка його поведінки однолітками, занижену ж самооцінку – низька психологічна стійкість (В.Кваде, В. Трусев, 1980).

Динаміка самооцінки. Існує динаміка особистісної самооцінки: від завищеної в молодшому підлітковому віці до адекватної в старшому підлітковому і юнацькому. Самооцінка особистості стабілізується і стає більш стійкою. Так як в якості основного критерію оцінювання індивідом самого себе виступає система особистісних сенсів, було проведено контент-аналіз результатів методики «Я-висловлювання» – вільного продовження незакінчених пропозицій. Аналіз результатів показав, що протягом періоду шкільного навчання відбувається зміна визначальних сфер. У молодшому шкільному найбільший вплив на самооцінку надає важлива для дитини діяльність – навчальна, а у підлітковому особливий вплив на самооцінку виявляє «внутрішні інтраіндивідні якості», а також важливою стає сфера «взаємодія з оточуючими».

Амбівалентність – внутрішньо суперечливий емоційний стан або переживання, пов'язаний з двоїстим ставленням до чогось, що характеризується одночасним ухваленням і відкиданням. Для підлітка дуже важливим є його місце у ієрархії класу, двору, гуртожитку і будь-якої іншої групи, де є особи тієї ж статі. Згідно розстановки ієрархії підлітки сидять за партами, беруть участь у заходах, обирають собі ролі у іграх, отримують підвищену чи занижену увагу від осіб протилежної статі, що знову ж таки впливає на самооцінку. Також, на місце підлітка у ієрархії будуть дуже сильно впливати прийняті суспільством стереотипи. Речі, музика, наявність «крутого телефону» і інші зовнішні атрибути – дуже важливі у підлітковому віці, але їх значимість буде відрегульована правильним відношенням батьків. Наявність

предметів «як у всіх» буде сильно турбувати підлітка, особливо, якщо батьки надають таким речам велике значення.

Фізичний вигляд і самооцінка. Необхідність реконструкції тілесного образу Я, побудова чоловічої чи жіночої "родової" ідентичності і поступовий перехід до дорослої генітальної сексуальності є одними з основних завдань періоду пубертатного розвитку. Цими завданнями багато в чому і визначається розвиток Я-концепції підлітків, і зокрема їх самооцінка. Усі підлітки створюють своє представлення про бажаний зовнішній вигляд, в основному, ця думка впливає оточення. Примірюючи на себе різні маски, одяг та ролі підліток шукає свій майбутній вигляд. Зовсім необов'язково, що через рік він буде одягатися так само, слухати те ж саме і так само думати. Або мода зміниться або ця маска набридне. Важливо навчити підлітка самостійно обирати і роль і відповідний цій ролі одяг.

У цей віковий період інша людина починає займати в житті підлітка абсолютно особливе місце. З цим пов'язана специфіка сприйняття підлітками фізичного образу інших людей. І вже за допомогою сприйняття і розуміння іншого підліток приходить до розуміння себе. При цьому зберігається та ж послідовність, що і в пізнанні якостей іншого, тобто спочатку виділяються суто зовнішні, фізичні характеристики, потім якості, пов'язані з виконанням будь-яких видів діяльності, і нарешті особистісні якості, більш приховані властивості внутрішнього світу.

Усвідомлення особливостей своєї зовнішності також впливає на формування у підлітка багатьох важливих якостей особистості (наприклад, впевненості в собі, життєрадісності, замкнутості, індивідуалізму).

Характер самооцінки і якості особистості. Характер самооцінки підлітків визначає формування тих чи інших якостей особистості. Наприклад, адекватний її рівень сприяє формуванню у підлітка впевненості в собі, самокритичності, наполегливості або зайвої самовпевненості, некритичності. Виявляється також певний зв'язок характеру самооцінки з навчальною і громадською активністю. Підлітки з адекватною самооцінкою мають більш високий рівень успішності, у них немає різких стрибків успішності і спостерігається більш високий суспільний і особистий статус. Підлітки з адекватною самооцінкою мають велике поле інтересів, активність їх спрямована на різні види діяльності, а також на міжособистісні контакти, які помірно й доцільно, спрямовані на пізнання інших і себе в процесі спілкування.

Підлітки з тенденцією до сильного завищення самооцінки виявляють достатню обмеженість у видах діяльності і більшу спрямованість на спілкування, причому слабозмістовне. Агресивні підлітки характеризуються крайньою самооцінкою (або максимально позитивною, або максимально негативною), підвищеною тривожністю, страхом перед широкими соціальними контактами, егоцентризмом, невмінням знаходити вихід з важких ситуацій.

Емансипація самооцінки. Однією з основних особливостей, що характеризують самооцінку підлітків, є все більш поглиблена емансипація їх самооцінки, тобто прагнення підлітків формувати свою самооцінку незалежно від оцінок інших людей. Не оспороюючи це положення, все-таки слід визнати, що людина завжди знаходиться в різному роду соціальних взаємодіях і їй неможливо уникнути певної залежності від оцінки найближчого оточення.

Розвиток самооцінки в процесі спілкування. Неодноразово доведена теорія "дзеркального Я"

Ч.Кулі про позитивне ставлення значимих інших як однієї з основних детермінант рівня самооцінки справедлива і для самооцінки підлітків. Серед чотирьох джерел соціальної підтримки: батьки, вчителі, однокласники, близькі друзі – батьківська підтримка і ставлення однокласників найбільш повно впливають на самооцінку підлітка.

Вплив батьків на самооцінку підлітка. Результати численних досліджень підліткового періоду, представлених як вітчизняною, так і зарубіжною літературою, показують помітне зниження впливу батьків і підвищення впливу однолітків як референтної групи на самооцінку підлітків. Специфічним новотвором підліткового віку є здатність до рефлексії батьківської думки і подальшої відбудови від нього, до вироблення власної позиції по відношенню до батьківської оцінки. Сенс цієї відбудови полягає в тому, що батьківська точка зору починає сприйматися лише як деяка можлива точка зору на "себе". Однак при всьому цьому не можна сказати, що у підлітків відбувається відчуження від батьків. Дослідження виявили, що підтримка сім'ї і прийняття дитини і її цілей батьками найбільшою мірою впливають на рівень її загальної самооцінки, а шкільні успіхи і деякі фактори, пов'язані з вчителями, значимі лише для самооцінки здібностей.

У дослідженнях також відзначається, що тепле, уважне ставлення батьків є основною умовою формування і подальшого підкріплення позитивної самооцінки підлітків. Жорстке, негативне ставлення батьків має зворотну дію: такі діти, як правило, сфокусовані на невдачах, вони бояться ризикувати, уникають участі в змаганнях, крім того, їм притаманні такі риси характеру, як агресія і грубість, а також високий рівень тривожності.

Взаємозв'язок самооцінки з соціально-

психологічним статусом. Соціально-психологічний статус – поняття, що позначає положення людини в системі міжособистісних відносин і міру його психологічного впливу на членів групи. Соціальна перцепція – область соціально-психологічних досліджень, в якій вивчаються процеси та механізми сприйняття й оцінки людьми різних соціальних об'єктів, подій, інших людей. Низький статус – "непомітна" роль суб'єкта в міжособистісних відносинах; особистість не має впливу або виявляє незначний вплив на динаміку відносин у групі. Високий статус – значуще положення в групі і активний вплив на динаміку відносин у групі.

Самооцінка і педагогічна оцінка. Представляє також інтерес питання впливу педагогічної оцінки на самооцінку підлітків. У вітчизняній психології це питання було всебічно досліджено Б.Г. Ананьєвим, який виділив дві основні функції педагогічної оцінки: орієнтуючу (вплив на інтелектуальну сферу) і стимулюючу (вплив на афективно-вольову сферу особистості). Поєднання цих функцій формує знання дитини про себе і переживання нею власних якостей, тобто самосвідомість і самооцінку.

Висновки. Отже, зіставляючи результати дослідження, можна констатувати, що головні завдання роботи вдалося реалізувати.

Проведений теоретичний аналіз підтвердив припущення про те, що існує пряма залежність між особливостями прояву самооцінки у дітей старшого підліткового віку і рівнем розвитку самооцінки. Таким чином, теоретичне та експериментальне дослідження даної проблеми показало, що особистісна самооцінка – це динамічне явище, яке терпить зміни на протязі періоду шкільного навчання. Були виявлені особливості самооцінки у молодшому шкільному, підлітковому та юнацькому віці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Сидоров, К. Р. Самооценка в психологии / К. Р. Сидоров // Мир психологии. – 2006. - №2.
2. Лисина М.И. Общение, личность и психика ребенка / М.И.Лисина // Под ред. А.Г.Рузской. – [2-е изд.]. – М. : Московский психолого-социальный институт, Воронеж : НПО "МОДЭК", 2001. – 320 с.
3. Чеснокова, И. И. Проблема самосознания в психологии / И. И.Чеснокова. – М.: Наука, 1977. – 144 с.
2. Захарова, А. В. Психология формирования самооценки / А. В. Захарова. – М.:Прогресс, 1998. – 100 с.
3. Андрущенко, Т. Ю. Исследование самооценки младшего школьника в учебной деятельности / Т. Ю. Андрущенко, А. В. Захарова // Вопросы психологии. – 1980. - №4. – С. 91-99.
4. Болотова, А. К. Развитие самосознания личности: временной аспект / А. К. Болотова // Вопросы психологии. – 2000. - №2.
5. Реан, А. А. Психология подростка / А. А. Реан. – СПб.: Прайм-Еврознак, 2008. – 512 с. – ISBN 978-5-93878-721-6.
6. Слободчиков И. М. Переживание одиночества в рамках формирования «Я-концепции» подросткового возраста. (фрагмент) // Психологическая наука и образование. — 2005. — № 1.
7. Соколова Е. Т. Самосознание и самооценка при аномалиях личности. — Московский университет, 1989. — ISBN 5-211-00231-8
8. Столин В. В. Самосознание личности. — М. : МГУ, 1983.

ДУФИНЕЦЬ АНАСТАСІЯ,

студентка 6-го курсу,

спеціальність «Психологія».

Науковий керівник: кандидат психологічних наук,

доцент Смик О.Т.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ТРИВОЖНОСТІ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

Анотація. У статті проаналізовано поняття тривожності у вітчизняній та зарубіжній літературі. Також описані причини та прояви тривожності у підлітковому віці.

PSYCHOLOGICAL FEATURES ANXIETY OF ADOLESCENTS

Abstract. The article analyzes the concept of anxiety in the domestic and foreign literature. Also described causes and manifestations of anxiety in adolescence.

Актуальність теми. Проблема тривожності займає особливе місце у сучасній науці.

Тривожність негативно впливає на емоційне самопочуття, порушує функціональні можливості психіки (знижена самооцінка, низький рівень навчання, відсутність креативності, продуктивності пам'яті і т.ін.).

В даний час збільшилась кількість тривожних підлітків, що відрізняються підвищеним занепокоєнням, невпевненістю, емоційною нестійкістю. Виникнення і закріплення тривожності пов'язане з незадоволенням вікових потреб дитини. Тривога дезорганізує навчальну діяльність, а також починає руйнувати особистісні структури.

Тривожність є стійким особистісним утворенням, що зберігається протягом досить тривалого періоду часу. Як і будь-яке складне психологічне утворення, тривожність характеризується складною будовою, що включає когнітивний, емоційний і операційний аспекти при домінуванні емоційного. Дослідження вчених доводять, що підвищена особистісна тривожність призводить до невпевненості у своїх можливостях. Стан тривожності характеризується сильною психоемоційною напругою. Тому високий рівень тривожності у підлітків є фактором ризику.

Мета. Проаналізувати психологічні особливості тривожності у підлітковому віці.

Проблема тривожності займає особливе місце в сучасних дослідженнях зарубіжних та вітчизняних науковців. Їй присвячена значна кількість праць, причому не лише у психології, але й у медицині, фізіології, філософії соціології тощо.

Аналіз психологічних досліджень тривожності та страху дає змогу зробити висновок, що вона бере свій початок, в основному, із таких основних напрямків: класичної теорії емоцій, психоаналізу, екзистенціальних поглядів.

В класичній теорії емоцій (Ч. Дарвін, У. Джемс, У. Мак-Дуггалл) тривога розуміється як одна із форм страху а страх розглядається і як емоція, і як інстинкт. Страх відчувається при «вітальній» загрозі, коли щось загрожує цілісності або існуванню людини як живої істоти, людському організмові. В рамках цього напрямку накопичено знання про вроджені передумови страху, залежно від інтенсивності різні форми страху, визначено його функції – сигнальну й оборонну, описано всі центральні зміни, які викликаються страхом. Багато з цих поглядів залишаються цілком актуальними для сучасних теорій страху й тривоги.

Представники біхевіористичного напрямку (Е. Торндайк, Дж. Уотсон) також здебільшого ототожнювали страх і тривожність, оскільки й те й інше має єдині фізіологічні реакції.

Загально визнано, що найбільший вплив на психологічні й психіатричні розробки страху й тривоги зробили філософія екзистенціалізму та погляди її безпосереднього посередника – Серена К'єркегора, датського філософа й теолога. С. К'єркегор зазначав, що страх і тривога відносяться до внутрішнього стану, він звертав увагу на розмежування об'єктивного й суб'єктивного страху, а також виклав свій погляд на взаємозв'язок між тривогою і свободою. Дослідник вперше відзначив вплив тривожності на особистісний розвиток [4, с. 149].

Одним з перших, хто ввів положення про тривожність як про міжособистісний феномен в науковий обіг, був Г.С. Салліван, який вважав, що єдиним джерелом тривожності є значуща людина, у той час як страх пов'язаний з можливістю деривації загальних потреб. Важливо також, що Г.С. Салліван вказував на взаємозв'язок між емоційним здоров'ям і тривогою. Надмірна тривога знижує здатність до самоусвідомлення: чим сильнішою є тривога, тим більшим є порушення в усвідомленні самого себе як суб'єкта, пов'язаного з об'єктами у зовнішньому світі [8, с. 229].

Фундаментальний інтерес зарубіжних психологів до вивчення такого феномену як тривожність бере свій початок з психоаналітичного підходу. Вперше виділив та пояснив стан хвилювання, тривоги З. Фрейд. Вчений дуже прискіпливо підходив до аналізу даного явища, неодноразово переглядаючи й уточнюючи свою концепцію, головним чином, у таких її частинах, які стосуються причин і функцій тривожності. Згідно з З. Фрейдом, тривожність характеризується трьома основними ознаками: специфічним почуттям неприємного, відповідними соматичними реакціями та усвідомленням цього переживання [9, с. 403]. Вчений розрізняв три основні види тривожності: об'єктивну, викликану реальною зовнішньою небезпекою; невротичну, викликану небезпекою невідомою й непевною; моральну, визначену ним як «тривожність сумління» [9, с. 404].

Необхідно відзначити, що погляди З. Фрейда відносно тривожності й страху близькі до філософської традиції, що бере свій початок від С.К'єркегора. І З. Фрейд, і С. К'єркегор визнавали необхідність розмежування страху й тривоги, вважаючи, що страх – реакція на конкретну, визнану небезпеку, у той час, як тривожність – на небезпеку, необумовлену й невідому.

К. Хорні зазначає, що виникнення та закріплення тривожності пов'язане із незадоволенням провідних вікових потреб дитини (в міжособистісній безпеці, надійності), які набувають гіпертрофованого характеру.

Страх і тривога є найважливішими онтологіч-

ними категоріями в теоріях екзистенціалізму (С. Мадді, Р. Мей, Ж.П. Сартр, П. Тилліх, М. Хайдеггер, К. Ясперс). Для екзистенціалістів практично будь-яка людська активність пов'язана з тривогою.

За К. Ясперсом, тривожність (екзистенційний страх) – одна з добродійних сил, що дають людині можливість перейти з повсякденного буття («буття у світі») в екзистенціальний план буття, світ вільної волі. Тривожність – важливий елемент, що дозволяє людині прорватися до справжньої волі як виходу за межі буття. Тривожність, екзистенційний страх, за К. Ясперсом, – це те, що зберігає сутність людини.

Р. Мей у своїй класичній роботі «Проблема тривоги» розглядає тривожність в усіх можливих аспектах: від біологічного до соціального. Тривожність розуміється ним як переживання, що виникає у людини при зіткненні буття з небуттям і в боротьбі з ним. Тривожність породжується конфліктом, що створює не острах смерті самої по собі, а острах нашого ставлення до неї: вона одночасно нас і притягує, й відштовхує. Тривожитися може лише людина, бо вона наділена самосвідомістю. Менш очевидні, глибші і такі, що здебільшого стосуються кожного індивіда джерела тривоги знаходяться в ньому самому. Це – відсутність згоди людини із собою, відсутність психологічно прийнятих орієнтирів і загальноприйнятих цінностей, а також правил виходу із конфліктних ситуацій [5, с. 208].

П. Тилліх вважав, що страх і тривога нероздільні й тісно зв'язані одне з одним. Розглядає він їх у такий спосіб. Страх передбачає конкретний об'єкт. Тривога ж означає відсутність якого-небудь об'єкта й відповідно характеризується відсутністю спрямованості. Тривога – це страх перед невідомим.

Засновник теорії диференціальних емоцій К. Ізард розглядає тривогу як більш складне емоційне утворення, що формується на основі страху, часто в комбінації з іншими базовими емоціями. На його думку, тривога – це комбінація декількох незалежних емоцій, серед яких страх є домінуючою. На думку К. Ізарда, тривога є комплексним емоційним переживанням, а не окремими монолітним феноменом. Страх може варіювати у своїй інтенсивності, відповідно й у тривозі він може бути виражений слабо, помірковано або сильно, впливаючи таким чином на соціальні взаємини, сприйняття, думки й поведінку [3, с. 207].

Як емоційна реакція на внутрішньоособистісне протиріччя розглядається тривожність в феноменологічному напрямку психології, зокрема, в роботах К. Роджерса. Тривожність, за К. Роджерсом, – це пережитий людиною стан скутості, напруженості, причину якого вона усвідомити не може. Тривожність – це сигнал, що попереджає про можливі перекручування в особистісному розвитку, сигнал того, що людина починає створювати сприймання реальності заради збереження звичного уявлення про себе.

Значення досвіду спілкування у виникненні й закріпленні тривожності визнається сьогодні багатьма закордонними та вітчизняними дослідниками. Психологи і лікарі нерідко дотримуються думки, що тривожність передається дитині від напруженої, тривожної матері або виникає внаслідок невпевненості дитини в батьківській любові й підтримці. Так, А.І. Захаров вважає, що тривога зароджується в ранньому дитинстві і віддзеркалює тривогу, засновану на приналежності до групи. Спочатку це мати, потім інші дорослі і однолітки [2, с. 183].

Л.І. Божович та М.С. Неймарк вважають, що тривожність є емоційним станом, який передбачає невпевненість у своїх силах та проявляється у ситуаціях, які характеризуються небезпекою для почуття

власної гідності. Водночас, цей стан супроводжується високим рівнем домагань [1, с. 243].

Л.І. Божович виділила адекватну й неадекватну тривожність. Відповідно до цієї точки зору, критерієм справжньої тривожності виступає її неадекватність реальній успішності, реальному положенню індивіда в тій або іншій області [1, с. 248].

Ю.Л. Ханін зазначає, що тривога як емоційний стан – це реакція на різні (частіше за все соціально-психологічні) стресори, яка характеризується: різною інтенсивністю (величина ситуативної тривожності може коливатися залежно від багатьох факторів); мінливістю у часі (емоційний дискомфорт пов'язаний з конкретною ситуацією); наявністю неприємних переживань напруженості, заклопотаності, занепокоєння, побоювання;

вираженою активацією вегетативної нервової системи (прискорене серцебиття, підвищене потовиділення, розширення зіниць, поява сухості у роті, почастішання сечовипускання, почервоніння шкіри) [10, с. 56].

А.М. Прихожан вказує, що тривожність – це «переживання емоційного дискомфорту, пов'язане з очікуванням неблагополуччя, з передчуттям смертельної небезпеки» [7]. А.М. Прихожан довела існування різних форм тривожності, тобто особливих способів її переживання, усвідомлення, вербалізації та подолання: відкрита тривожність – переживається усвідомлено і проявляється в діяльності у вигляді стану тривоги; прихована тривожність – різною мірою неусвідомлювана, проявляється або в надмірному спокої, коли не відчувається реальне неблагополуччя чи навіть заперечується, або проявляється через специфічні форми поведінки (стукіт пальцями по столу, ходіння по кімнаті та ін.) [7, с. 83]. А.М. Прихожан розглядає такі різновиди тривожності: стійка тривожність в якійсь сфері (тестова, міжособистісна, екологічна, шкільна, комп'ютерна) – її прийнято визначати як специфічну, парціальну; загальна, генералізована тривожність – вільно змінює об'єкти в залежності від зміни їхньої значущості для людини [7, с. 85].

Такі дослідники, як І.С. Кон, Л.М. Костіна, О.В. Мікляєва, А.М. Прихожан дотримуються думки про те, що тривожність як стійка особистісна риса формується тільки в підлітковому віці. До цього вона є функцією ситуації.

Вивченням психологічних механізмів особистісної тривожності у підлітковому віці займалася Є.М. Калюжна. Феномен «особистісної тривожності» розглядається автором з позицій структурно-функціонального детермінізму та системно-генетичного аналізу і визначається як «резистентна психологічна властивість, що демонструє схильність особистості до антиципації фрустрації її найважливіших вікових та соціальних потреб, тенденція до надмірної персоналізації ситуації за наявністю широкого кола релевантних самооцінці загроз».

Підсумовуючи вищезазначене, можемо констатувати, що існують суттєві розбіжності у підходах до визначення тривожності, яка розглядається західними та вітчизняними вченими під різними кутами зору, зокрема у якості міжособистісного феномену, незадоволеності провідних потреб, внутрішньо особистісних протиріч, непередбачуваності майбутнього, почуттям безпорадності перед світом тощо. Незважаючи на суттєві розбіжності та різнопланові точки зору на тривожність, вчені, здебільшого, відносять її до внутрішнього емоційного стану, який характеризується фобічними реакціями, непропорційними тим ситуаціям (зовнішнім та внутрішнім), що її викликають. З іншого боку, між дослідниками

існує згода з приводу основних положень, що дозволяють окреслити деякі загальні рівні прояву тривожності: негативний емоційний відтінок; невизначеність предмета переживання; відчуття реальної загрози. Тривожність в такому випадку характеризується як суб'єктивне переживання емоційного дискомфорту, пов'язане з очікуванням неблагополуччя, з передчуттям небезпеки.

Тривожність – найпоширеніший психологічний феномен сьогодення, вона є симптомом неврозів і функціонального психозу, або сама є основним механізмом розладу емоційної сфери особистості.

Серед основних причин, які викликають тривожність, на першому місці стоїть неправильне виховання і несприятливі відносини дитини і батьків. Так, неприйняття батьками дитини викликає у неї тривогу через неможливість задоволення потреби у любові, ніжності, ласці та захисті. У такому випадку виникає страх: дитина відчуває умовність батьківської любові.

Тривожність може бути наслідком і симбіотичних відносин дитини з батьками, коли батьки або ж один із них відчувають себе одним цілим з дитиною, намагаються захистити її від труднощів і неприємностей життя. Вони «прив'язують» до себе дитину, застерігаючи її від неіснуючих небезпек. В результаті дитина відчуває неспокій, коли залишається без батьків, легко розгублюється, хвилюється і боїться. Замість активності і самостійності розвивається пасивність і залежність.

Нестачу сімейного тепла повинна компенсувати школа. Вчитель, який навчає і виховує, повинен приймати дитину такою, якою вона є. Основне завдання полягає в тому, щоб зрозуміти причини замкнутості, підвищеної тривожності чи агресивності, як захисної реакції на несприятливі відносини, забезпечити кожній дитині ситуацію успішності. Важливо надати можливість підліткові займатися тою діяльністю, яка дає можливість самореалізуватися, відчути себе потрібним для інших. Тривожність проявляється заниженою самооцінкою, невірою у власні сили і це перешкоджає нормальному розвитку особистості підлітка, негативно впливає на становлення його пізнавальних інтересів, ціннісних орієнтацій, навчальну діяльність, ускладнює спілкування з оточуючими. Підліток відчуває недовіру до інших, страх, невпевненість, що і є причиною тривожності.

Однією з найчастіших причин тривожності є завищені вимоги до підлітка, негнучка система виховання, яка не враховує його власну активність, його інтереси, здібності і схильності. Батьки дуже часто вимагають від підлітків щоб вони навчалися «на відмінно», проявляли активність до навчання, і часто орієнтують їх на високі оцінки. Виразні прояви тривожності спостерігаються у встигаючих учнів, які відрізняються добросовістю, вимогливістю до себе в співвідношенні з орієнтацією на оцінки, а не на процес пізнання. Батьки інколи орієнтують підлітків на високі, недоступні для них досягнення в спорті, мистецтві. «Нав'язують» хлопчикам образ справжнього чоловіка – сильного, сміливого, мужнього. А дівчаткам образ справжньої жінки ніжної, турботливої, акуратної.

Проблема тривожності посідає важливе місце у шкільному житті підлітка, вона несе за собою лише негативні наслідки, які є рушійними: занижена самооцінка, невпевненість у власних силах, постійні хвилювання, які призводять до неврозу. Кількість тривожних підлітків збільшується, тривожність «дорослішає», стає глибинною, особистісною. Підвищення тривожності пов'язане із змінами навчальної діяльності підлітків (наприклад, перехід з однієї школи до

іншої). Для зниження високого рівня тривожності підлітків психологам, батькам та вчителям важливо знати причини тривожності, вікові та індивідуальні форми її прояву.

Розрізняють такі прояви тривожності у підлітків як соматичні і поведінкові. Соматичні прояви стосуються змін у внутрішніх органах та системах організму дитини: прискорене серцебиття, нерівне дихання, тремтіння кінцівок, скутість рухів, підвищення артеріального тиску, виникають розлади шлунку тощо. На поведінковому рівні прояви підвищеної тривожності ще більш різноманітні й непередбачувані. Вони можуть коливатися від повної апатії і безініціативності до демонстративної жорстокості.

Питання про причини тривожності є центральним і разом з тим найменш дослідженим у вивченні цієї проблеми. Відповідь на нього залежить від того, чи розглядається тривожність, як особистісне утворення, чи як властивість темпераменту. При розумінні тривожності, як властивості темпераменту («психодинамічна» тривожність, за термінологією В.С. Мерліна), в якості основних факторів визначаються природні передумови – властивості нервової та ендокринної систем, зокрема слабкість нервових процесів. У школі В.С. Мерліна проведено дослідження видів тривожності, яку автори пояснюють властивостями темпераменту – «психодинамічну», і «тривожність очікувань у соціальному спілкуванні». Остання розглядається, як властивість особистості і пов'язується, з особливостями спілкування. Було встановлено, що між цими явищами прямого зв'язку немає. Існують і протилежні дані. Л.М. Костіна вказує на те, що існує зв'язок між цими двома типами тривожності.

Психологічні причини, що викликають тривогу, можуть лежати у всіх сферах життєдіяльності людини. Умовно їх розділяють на суб'єктивні і об'єктивні причини. До суб'єктивних відносять причини інформаційного характеру, пов'язані з невірним уявленням про завершення події, і причини психологічного характеру, які підвищують суб'єктивну значимість завершення події. Серед об'єктивних причин, виділяють екстремальні умови, що ставлять підвищені вимоги до психіки людини і пов'язані з невизначеністю завершення ситуації, втома, хвилювання з приводу здоров'я, порушення психіки, вплив фармакологічних засобів та інших препаратів, які можуть впливати на психічний стан.

Серед ситуативно-стійких проявів тривожності, які називають особистісними - наявність в особистості відповідної особистісної риси (так звана «особистісна тривожність»). Це стійка, індивідуальна характеристика, що відображає схильність суб'єкта до тривоги і припускає наявність у нього тенденцій сприймати широкий спектр ситуацій, як загрозливі, реагуючи на кожну з них відповідною реакцією. Як схильність, особистісна тривожність активізується при сприйманні певних стимулів, які розцінюються як небезпечні, пов'язані із специфічними ситуаціями загрози людині, її самооцінці та самоповазі. Вона може розглядатися, як особистісна риса, яка проявляється в постійній схильності до переживань, тривоги в найрізноманітніших життєвих ситуаціях, в тому числі і таких, які об'єктивно до цього не спонукають. Вона характеризується станом страху, невизначеним відчуттям загрози, готовністю сприймати будь-яку подію як неприємну і небезпечну. Підліток, який піддається такому стану, постійно знаходиться в напруженому і пригніченому настрої, у нього ускладнені контакти з оточуючим світом, який сприймається ним як ворожий, закріплюючись в процесі становлення характеру, до формування за-

ниженої самооцінки.

Ситуативно-нестійкі прояви тривожності називають ситуативними, а тривожність такого виду – «ситуативні тривожності». Цей стан характеризується суб'єктивно переживаючи ми емоціями: напруги, хвилювання, стурбованості, нервовості. Такий стан виникає, як емоційна реакція на стресову ситуацію і може бути різним за інтенсивністю і динамічністю в часі.

Важливою причиною виникнення тривоги в підлітковому віці є внутрішній конфлікт, суперечливість прагнень підлітка, коли одне його бажання суперечить іншому, одна потреба заважає іншій. Внутрішній суперечливий стан підлітка може бути викликаний: суперечливими вимогами до нього (наприклад, батьки суперечать самі собі, то дозволяючи, то грубо забороняючи одне й те саме); неадекватними вимогами, невідповідністю можливостям і прагненням дитини; негативними вимогами, які ставлять дитину в пригнічене, залежне становище. У всіх трьох випадках виникає відчуття втрати міцних орієнтирів у житті, невпевненість в навколишньому світі.

В основі внутрішнього конфлікту в підлітковому віці може бути зовнішній конфлікт – між батьками, між родиною та школою між однолітками та дорослими. Проте змішувати внутрішній й зовнішній конфлікти абсолютно не можна: тому що, протиріччя в навколишньому оточенні підлітка не завжди стають його внутрішніми протиріччями. Тривожність виникає, лише коли конфлікт пронизує все життя дитини, перешкоджаючи реалізації її найважливіших потреб. До цих найважливіших потреб відносять: потреба у фізичному існуванні (їжі, воді, свободі від фізичної небезпеки і т.ін.), потреба в близькості, в прихильності до людини або групи людей, потреба в незалежності, в самостійності, у визнанні права на власне «Я», потреба в самореалізації, у розкритті своїх здібностей, потреба в сенсі життя і цілі життя.

Сама інтенсивність переживання тривоги, рівень тривожності у хлопчиків і дівчаток різні. Якщо в молодшому шкільному віці хлопчики більш тривожні, ніж дівчатка, то до одинадцяти років інтенсивність переживання в обох статей вирівнюється, а після дванадцяти років загальний рівень тривожності у дівчаток в цілому зростає, а у хлопчиків трошки знижується, хоча саме серед хлопчиків зустрічаються такі, які мають серйозні порушення у цій сфері. Відрізняються дівчатка і хлопчики ще тим, з якими ситуаціями вони пов'язують свою тривогу, як її пояснюють, чого побоюються. І чим старші діти, тим помітніша різниця. Дівчатка пов'язують свою тривогу з іншими людьми. Їх хвилює ставлення до них оточуючих, можливі сварки і розлуки з близькими людьми. Дівчатка п'ятнадцяти – шістнадцяти років хвилюються за рідних і близьких, побоюються спричинити їм неприємності, переживають за їх душевний стан, здоров'я і т.ін. Для дівчат характерні такі висловлювання: «Я завжди хвилююся, коли мама затримується на роботі...». До людей, з якими дівчатка можуть пов'язувати тривогу, відносяться не тільки друзі, рідні, вчителі. Дівчатка бояться так званих «небезпечних людей» – п'яниць, хуліганів, бандитів. Хлопчики і дівчатка найбільше побоюються фізичних травм. В одинадцять років дівчатка починають побоюватися вигаданих страховиськ – мерців, чудовиськ, а також хвилюються в ситуаціях, традиційно тривожних для людей. Ці ситуації, за К. Юнгом, називаються архаїчними, тому, що вони лякали наших ще предків: це темрява, гроза, пожежа, висота. У п'ятнадцять – шістнадцять років гострота таких переживань знижується. Хлопчики бояться фізичних травм, нещасних випадків, а також покарань, які

можливі від батьків або вчителів, директора школи.

Якщо при перевірці знань на уроці хлопчики не впораються із завданням, то їх в таких ситуаціях хвилюють лише майбутні покарання. «Мені страшно, коли мене викликають до дошки, тому що ...» – варіант перший; «Я боюся розгубитися і погано відповісти» (дівчинка); варіант другий: «Раптом отримаю погану оцінку, вдома мене обов'язково покарають» (хлопчик). Мабуть життєвий досвід хлопчиків до п'ятнадцяти-шістнадцяти років не розвинув у них почуття особистої відповідальності за свої невдачі.

Як вказують А.М. Прихожан [7] і А.І. Захаров [2], провідною причиною тривожності старших підлітків (особливо хлопчиків) є можливість нещасного випадку, а в результаті фізичної травми або каліцтва. Старші підлітки дещо частіше, ніж молодші, турбуються за батьків. Урізноманітнюються і пояснення. Так, дівчатка частіше називають причиною свого занепокоєння власні дії, слова, вчинки, а тривожним їхнім наслідком нерідко виявляється почуття провини або сорому. Це говорить про зростаючу відповідальність за себе. А ось хлопчики п'ятнадцяти – шістнадцяти років нечасто пов'язують тривогу з внутрішніми причинами. Не пов'язана тривога у них також з зовнішніми санкціями (покараннями, зауваженнями), які в цьому віці втрачають для них свою актуальність, старші підлітки досить рідше, ніж молодші побоюються дорослих – батьків або вчителів. Їх не хвилюють і такі нюанси відносин, як відкидання, почуття провини, переживання за рідних і близьких.

Таким чином, чим старші підлітки, тим яскравіше визначається тип статеворольових відмінностей у причинах виникнення та поясненні своєї тривожності.

Проблеми тривожності найчастіше виникають у навчальній діяльності якщо: вчитель уже не є взірцем, авторитетом, як у молодшому шкільному віці; вчитель не розуміє стан підлітка; вчитель не об'єктивно оцінює знання школяра; виражає публічну образу на адресу підлітка; погрожує підліткові; тривожність також відчують занадто прив'язані до батьків підлітки – невпевнені у собі та своїх силах, діти якими у сім'ї дуже опікувалися (гіперопіка батьків); перевтома учнів; внутрішній конфлікт підлітків; емоційна вразливість; негнучка, догматична система виховання, при якій не враховується власна активність дитини, її інтереси, здібності та схильності; неприйняття підлітка соціальним оточенням; виникають труднощі адаптації у шкільному житті (шкільна дезадаптація); у підлітків, які мають страх перед вчителем; бояться, що їх будуть опитувати, в основі цієї тривожності лежить страх зробити помилку; тривожність викликає відповідь біля дошки, публічний виступ; тривожність також викликає контрольна робота та будь-яка перевірка знань учня.

Вік людини відображає не тільки рівень фізичної зрілості, а й характер зв'язків з навколишнім світом та особливості переживань. Підлітковий вік – найважливіший етап в житті кожної людини, протягом якого принципово змінюється її психологічний образ. Змінюється і характер тривожних переживань. Ведучий страх даного віку – страх «бути не тим», про кого добре говорять, кого поважають, цінують і розуміють. Це страх не відповідати соціальним вимогам найближчого оточення, чи це школа, чи оточення однолітків чи сім'я. Цей страх говорить про наростаючу соціальну активність, про зміцнення почуття відповідальності, обов'язку, тобто про все те, що об'єднано в поняття «совість», яка є центральним психологічним утворенням даного віку. Ще одним джерелом страху є: очікування війни, кінця

світу. Подібні переживання отримали назву «макроекономічних» (війна, катастрофа). З ними важко впоратися – адже жодні конкретні дії підлітка не допоможуть їх подолати. Залишається їх лише витіснити зі свідомості, знецінити. Це і відбувається в процесі дорослішання: для старших підлітків проблема війни втрачає свою гостроту.

Таким чином, основними причинами прояву тривожності у навчальній діяльності підлітків є: негативні прояви у спілкуванні з вчителями, завищені вимоги по відношенню до підлітка, догматичні методи виховання і т.ін. Крім того, існує різниця у проявах тривожності між хлопчиками і дівчатками. Стан тривожності розвивається у підлітка в процесі спілкування з батьками та вчителями, які в процесі виховання не враховують стан дитини-підлітка. Це проявляється у виявленні завищених вимог, які підліток не в змозі виконати у результаті чого виникає внутрішній конфлікт, який розвивається в стан тривожності. Крім того, підліток відчуває негативне ставлення до нього оточуючих, яке також може стати причиною тривожності, підліток намагається досягти прихильності батьків, учителів, однокласників, якщо він не досягає її також виникає тривожність.

Проблема тривожності займає особливе місце в сучасних дослідженнях зарубіжних та вітчизняних науковців. Аналіз психологічних досліджень тривожності та страху дає змогу зробити висновок, що вона бере свій початок, в основному, із таких основних напрямків: класичної теорії емоцій, психоаналізу, екзистенціальних поглядів.

Існують суттєві розбіжності у підходах до визначення тривожності, яка розглядається західними та вітчизняними вченими під різними кутами зору, зокрема у якості міжособистісного феномену, неза-

доволеності провідних потреб, внутрішньо особистісних протиріч, непередбачуваності майбутнього, почуттям безпорадності перед світом тощо. Незважаючи на суттєві розбіжності та різнопланові точки зору на тривожність, вчені, здебільшого, відносять її до внутрішнього емоційного стану, який характеризується фобічними реакціями, непропорційними тим ситуаціям (зовнішнім та внутрішнім), що її викликають. З іншого боку, між дослідниками існує згода з приводу основних положень, що дозволяють окреслити деякі загальні рівні прояву тривожності: негативний емоційний відтінок; невизначеність предмета переживання; відчуття реальної загрози. Тривожність в такому випадку характеризується як суб'єктивне переживання емоційного дискомфорту, пов'язане з очікуванням неблагополуччя, з передчуттям небезпеки.

Основними причинами прояву тривожності у навчальній діяльності підлітків є: негативні прояви у спілкуванні з вчителями, завищені вимоги по відношенню до підлітка, догматичні методи виховання і т.ін. Крім того, існує різниця у проявах тривожності між хлопчиками і дівчатками. Стан тривожності розвивається у підлітка в процесі спілкування з батьками та вчителями, які в процесі виховання не враховують стан дитини-підлітка. Це проявляється у виявленні завищених вимог, які підліток не в змозі виконати у результаті чого виникає внутрішній конфлікт, який розвивається в стан тривожності. Крім того, підліток відчуває негативне ставлення до нього оточуючих, яке також може стати причиною тривожності, підліток намагається досягти прихильності батьків, учителів, однокласників, якщо він не досягає її також виникає тривожність.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Божович Л.И. Проблемы формирования личности / Под. ред Д.И. Фельдштейна. – М.: Изд-во «Институт практической психологии», Воронеж: НПО «МОДЭК», 1995. – 352 с.
2. Захаров А.И. Неврозы у детей и психотерапия / А.И. Захараов. – СПб.: Союз, 1998. – 336 с.
3. Изард К.Э. Психология эмоций / К.Э. Изард. – СПб.: Питер, 2006. – 464 с.
4. Кьеркегор С. Страх и трепет / С. Кьеркегор – М.: Республика, 1993. – С.143-147.
5. Мэй Р. Проблема тревоги / Ролло Мэй – М.: Изд-во ЭКСМО – Пресс, 2001. – 432 с.
6. Парафьян А.М. Причины, профилактика и преодоление тревожности / А.М. Парафьян // Психологическая наука и образование. – 1998. - № 2. – С. 20- 23.
7. Прихожан А.М. Тревожность у детей и подростков: психологическая природа и возрастная динамика / А.М. Прихожан – М., 2005. – 303 с.
8. Салливан Г.С. Интерперсональная теория в психиатрии / Г.С. Салливан – М., 1999. – С. 229 – 285.
9. Фрейд З. Вступ до психоаналізу. Лекції зі вступу до психоаналізу з повними висновками / Зігмунд Фрейд. – К.: Основи, 1998. – 709 с.
10. Ханин Ю.Л. Межличностная и внутригрупповая тревога в условиях значимой совместной деятельности / Ю.Л. Ханин // Вопросы психологии. – 1991. - № 5. – С. 56 - 64.

ЗУБАНИЧ КАТЕРИНА,

студентка 6-го курсу,

спеціальність «Психологія».

Науковий керівник: кандидат психологічних наук,

доцент Смик О. Т.

КРИЗИ ПРОФЕСІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ

У статті доведена необхідність визначення теоретичних основ психологічних механізмів, закономірностей і особливостей криз у професійному становленні особистості і розробка методів для їх конструктивного подолання.

Ключові слова: нормативна криза, професійна криза, професійне становлення.

THE CRISES OF PROFESSIONAL FORMATION OF THE PERSONALITY

In the article was proved the necessity of the definition of the theoretical foundation of psychological mechanisms, patterns and specifics of the manifestation of the crisis situation in the professional development of the personality and drafting of the methods for their constructive overcoming.

Key words: the normative crises, the professional crisis, the professional formation.

Актуальність теми. Взаємозв'язок людини з професією довгі роки вивчався крізь призму адаптації особистості до діяльності, її професійної придатності, задоволеності процесом праці і підвищення її результативності. Дослідження чинників, що перешкоджають професійному розвитку, обумовлювалося прагненням підвищити ефективність праці людини, зробити її надійною, безпечною, творчою. Актуальність вивчення даної теми, полягає в тому, що знання психологічних механізмів, закономірностей і особливостей криз у професійному становленні особистості дозволить їх враховувати і конструктивно долати. Уникнення від їх вирішення загрожує людині професійною дезадаптацією, крахом професійних надій, неспроможністю професійного зростання.

Метою даної статті є визначення особливостей криз професійного становлення особистості.

Відповідно до поставленої мети було поставлено наступні завдання:

- проаналізувати підходи щодо визначення дефініцій «криза»;
- визначити суттєві чинники професійної кризи;
- виокремити типи професійних криз.

Виклад основного матеріалу. Розглянувши різні підходи дефініцій «криза», ми визначили, що під психологічним поняттям «криза» розуміють особливі, відносно нетривалі періоди індивідуального розвитку особистості, які характеризуються різними психологічними змінами. Вікові кризи відносять до нормативних явищ, які є необхідними для нормального психологічного розвитку людини (Л.С. Виготський). За думкою Л. Виготського, особливістю кризи є невизначеність меж, які відокремлюють початок та кінець кризи від суміжних. Важливим для розуміння сутності професійної кризи є те, що її стан триває у кожної особистості у різний проміжок часу [2, с.75]. Інколи криза продовжується декілька місяців, а інколи триває 1-2 роки, то посилюючись, то послаблюючись. Аналіз наукової літератури та аналіз факторів, що впливають на процес професійного становлення особистості, показав, що в якості внутрішніх чинників виступають: прагнення до самореалізації, задоволеність професійною діяльністю, здатність до психофізіологічного відновлення, необхідного для забезпечення професійної діяльності, задоволення вітальних потреб, активізація механізмів психологічного захисту і копінг-стратегій [9, с. 34]. В якості зовнішніх факторів, що впливають на професійний розвиток, виступають: сприятливий соціально-психологічний клімат в колективі, присут-

ність взаємоконтролю і підтримки, наявність хорошої матеріально-технічної бази, задоволення потреби у власному професійному розвитку, матеріальне та соціальне забезпечення. Також як чинники, що породжують професійні кризи, можуть виступати соціально-економічні умови життєдіяльності людини: ліквідація підприємства, скорочення робочих місць, незадовільна зарплата, переїзд на нове місце проживання тощо [4, с. 98]. Також ще одним із чинників, які обумовлюють кризу професійного розвитку, є вікові психофізіологічні зміни: погіршення здоров'я, зниження працездатності, ослаблення психічних процесів, професійна втома, інтелектуальна безпорадність, синдром «емоційного вигорання» тощо. Професійні кризи нерідко виникають при вступі до нової посади, участі в конкурсах на заміщення вакантної посади, атестації і тарифікації фахівців.

На основі концепції професійного становлення особистості, С.Ф. Зесер виділив наступні стадії цього процесу: оптація, професійна освіта і підготовка, професійна адаптація, первинна і вторинна професіоналізація і майстерність [3, с. 337].

1. Професійне становлення особистості починається із стадії оптації - формування професійних намірів. На стадії оптації відбувається переоцінка учбової діяльності: залежно від професійних намірів змінюється і мотивація. Ядром кризи є необхідність вибору способу здобування професійної освіти або професійної підготовки. Слід підкреслити, що в цьому віці, як правило, вибирається варіант продовження навчання, орієнтованого на певне професійне поле, а не на конкретну професію. Переживання кризи, рефлексія своїх можливостей приводять до корекції професійних намірів. Вносяться також корективи в «Я-концепцію», що сформувалася до цього віку

2. На стадії професійної підготовки більшість учнів та студентів переживають розчарування в отримуваній професії. Виникає незадоволеність окремими учбовими предметами, з'являються сумніви в правильності професійного вибору, знижується інтерес до навчання. Спостерігається криза професійного вибору [8, с. 108].

3. Після завершення професійної освіти настає стадія професійної адаптації. Молоді фахівці приступають до самостійної трудової діяльності. Кардинально змінюється професійна ситуація розвитку: новий різновіковий колектив, інша ієрархічна система виробничих відносин, нові соціально- професійні цінності, інша соціальна роль і, звичайно,

принципово новий вигляд провідної діяльності Перші тижні, місяці роботи викликають великі труднощі. Але не вони стають чинником виникнення кризових явищ. Основна причина психологічна: неспівпадіння реального професійного життя зі сформованими уявленнями і очікуваннями. Отже, невідповідність професійної діяльності очікуванням викликає кризу професійних експектацій.

4. Наступна нормативна криза професійного становлення особистості виникає на завершальній стадії первинної професіоналізації, після 3-5 років роботи. Динаміка минулого досвіду, інерція професійного розвитку, потреба в самоствердженні викликають протест, незадоволеність професійним життям. Свідомо або несвідомо людина починає відчувати потребу у подальшому професійному зростанні, в кар'єрі. За відсутності перспектив професійного зростання людина відчуває дискомфорт, психічну напруженість, з'являються думки про можливе звільнення, зміну професії.

5. Подальший професійний розвиток фахівця приводить його до вторинної професіоналізації. Особливістю цієї стадії є високоякісне і високопродуктивне виконання професійної діяльності. Способи її реалізації мають досить виражений індивідуальний характер. Йому властиві соціально-професійна позиція, стійка професійна самооцінка. Кардинально перебудовуються соціально-професійні цінності, змінюються способи виконання діяльності, що свідчить про перехід фахівця на нову стадію професійного розвитку, оскільки ці зміни приводять до істотного перетворення і соціальної ситуації, і провідної діяльності, яка характеризується індивідуальним стилем і елементами творчості. Можливі сценарії виходу з кризи: звільнення, освоєння нової спеціальності в рамках тієї ж професії, перехід на вищу посаду. Одним з продуктивних варіантів зняття кризи є перехід на наступну стадію професійного становлення - стадію майстерності [2, с. 536].

6. Стадія майстерності характеризується творчим і інноваційним рівнем виконання професійної діяльності. Рушійним чинником подальшого професійного розвитку особистості стає потреба в самореалізації, самовдосконаленні. Професійна самоактуалізація особистості призводить до незадоволення собою, оточуючими людьми. Криза нереалізованих можливостей, або, точніше, криза соціально-професійної самоактуалізації - це душевна смута, бунт проти себе. Продуктивний вихід з нього - новаторство, винахідництво, стрімка кар'єра, соціальна і професійна наднормативна активність [3, с. 339].

7. Наступна нормативна криза професійного розвитку, яку виділяє С.Ф. Зеєр, обумовлена відходом від професійного життя. Після досягнення певної вікової межі людина йде на пенсію. Передпенсійний період для багатьох працівників набуває кризового характеру. Це пов'язано з необхідністю засвоєння нової соціальної ролі і поведінки. Відхід на пенсію

означає звуження соціально-професійного поля і контактів, зниження фінансових можливостей. Гострота протікання кризи втрати професійної діяльності залежить від характеру трудової діяльності (працівники фізичної праці переживають її легше), сімейного стану і здоров'я [1, с. 66].

8. Після відходу на пенсію починається соціально-психологічне старіння. Автор наголошує, що воно виявляється в ослабленні інтелектуальних процесів, підвищенні або зниженні емоційних переживань. Знижується темп психічної діяльності, з'являється настороженість до нововведень, до всього нового, спостерігається постійне занурення в минуле і орієнтація на минулий досвід. Невдало прожиті життя завершуються страхом смерті, постійними скаргами на здоров'я, близьких родичів, упущені можливості. Ця незадоволеність сучасним життям обумовлена вкороченням життєвої перспективи, аморфністю професійної ідентичності, соціальною ізоляцією і самотністю.

Розглянувши перераховані основні нормативні кризи професійного розвитку особистості, які мають певні стадії, ми визначили, що кожна з них відрізняється своєрідністю професійної ситуації розвитку та індивідуально забарвленими способами виконання провідної діяльності. На подальших стадіях все більше роль відіграють саме суб'єктивні чинники: зміна «Я-концепції», перебудова професійної свідомості, зростання рівня домагань і самооцінки, прояв потреби в самоствердженні.

Висновки. Проаналізувавши поставлені нами завдання вивчення криз професійного розвитку особистості, їх чинників та типів, ми можемо зробити висновок, що професійні кризи - це перехід від однієї стадії професійного розвитку до наступної. Кризи є закономірними, оскільки вони мають два можливих шляхи вирішення: з одного боку, криза може призвести до особистісної та професійної дезадаптації, коли фахівець не може вирішити свої внутрішні суперечності, втрачає відчуття нового, знижується рівень професіоналізму, простежується внутрішня розгубленість, усвідомлення необхідності переосмислення себе, зниження особистісної оцінки, втомленість, виникнення відчуття виснаженості своїх можливостей, а з іншого, - вона може спричинити подальший особистісний та професійний розвиток, це своєрідний «шанс» для людини перейти на вищий рівень професіоналізму. Також кризові явища є невід'ємним атрибутом динамічного процесу професійного розвитку. Криза викликає перебудову психологічної структури особистості, зміну соціально-професійної спрямованості. Породжуючи психічну напругу, кризи стимулюють професійний розвиток особистості. Тобто, аналізуючи вищевикладене, можна стверджувати що професійні кризи є професійно та психологічно «вигідними» для особистості, так як вони є поштовхом до покращення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Безносів С.П. Професіональна деформація особистості / С.П. Безносів. - СПб.: Речь, 2004.
2. Деркач А.А. Акмеологія: особистісний та професіональний розвиток людини / А.А. Деркач. - Кн.1-5.-М., 2000.
3. Зеєр Э.Ф. Психологія професій / Э.Ф. Зеєр. - М.: Академічний Проект, 2009. - 336с.
4. Климов Е.А. Психологія професійного самовизначення / Е.А. Климов. - Ростов н/Д, 1996.
5. Ливехуд Б. Кризи життя - шанси життя. Развитие человека между детством и старостью / Б. Ливехуд. - Калуга: Духов. познание, 1992.-167с.
6. Маркова А.К. Психологія професіоналізму / А.К. Маркова. - М.:Международный гуманитарный фонд «Знание», 1996.- 482с.
7. Поваренков Ю.П. Психологічний аналіз процесу професіоналізації. Поняття «професіоналізація» / Ю.П. Поваренков // Способності і діяльність - міжвузовський збірник наукових трудов. - Ярославль: ЯГПИ ім. Ушинського, 1989.
8. Пряжников Н.С. Теорія і практика професіонального самоопределення: Учебное пособие / Н.С. Пряжников. - М.: МГППИ, 1999. - 108с.

9. Сыманюк Э.Э. Психология профессионально обусловленных кризисов / Э.Э. Сыманюк - М.: Издательство Московского психолого - социального института, 2004. - 320 с.
10. Фонарев А.Р. Формы становления личности в процессе ее профессионализации / А. Р. Фонарев // Вопросы психологии. - 1997. - № 2. - С. 88-93.

КРУПЧИНСЬКА НАДІЯ,

студентка 6-го курсу,

спеціальність «Психологія».

Науковий керівник: кандидат психологічних наук,

доцент Смик О.Т.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ АГРЕСИВНОСТІ

У статті здійснено аналіз основних концепцій агресії. Розглянуто основні чинники, які сприяють закріпленню моделей агресивної поведінки. Висвітлено зміст існуючих підходів до пояснення причин агресії.

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF AGGRESSION

The paper analyzes the basic concepts of aggression. The main factors contributing to the consolidation models of aggressive behavior. Deals with the content of existing approaches to the explanation of aggression.

Актуальність теми. Людська поведінка взагалі й агресивна зокрема детермінована широким колом явищ і процесів, взаємодіючих чинників, які можуть виступати у якості прямих і непрямих, внутрішніх та зовнішніх причин, виявлятися у будь-яких умовах, набувати різноманітних форм, відображати характер набутого досвіду у вигляді знань і, насамкінець, бути усвідомленою чи неусвідомленою. Порівняльний аналіз існуючих концепцій показує, що поза чисто дескриптивними підходами до проблеми агресії (яким є, наприклад, класифікація агресивної поведінки, запропонована А. Бассом), усю гамму інтерпретацій проблеми можна звести до трьох основних концептуальних напрямків. Коротко їх можна сформулювати так: агресивні спонукання є вродженими (З. Фройд, К. Лоренц, Е. Фромм та ін.); агресія є відповіддю на фрустрацію (Дж. Доллард, Л. Берковіц та ін.); агресивна поведінка є результатом соціального наuczіння (А. Бандура та ін.). Не зважаючи на те, що ці концептуальні напрями принципово відрізняються один від одного, тим не менш вони не є повністю взаємовиключними і у своїй сукупності створюють досить цілісну систему наукових уявлень про природу і закономірності функціонування агресії.

Мета – проаналізувати психологічні особливості агресивності.

Основна частина. Передусім слід чітко відокремити самовпевнену, наполегливу, енергійну, цілеспрямовану поведінку від агресивної, тобто деструктивної поведінки, спрямованої на завдання шкоди, болю. Саме такий підхід об'єднує всіх визначних дослідників агресії. Наприклад, відомий спеціаліст із цієї проблеми Л. Берковіц визначає агресію як «будь-яку форму поведінки, націлену на завдання кому-небудь фізичної чи психологічної шкоди» [1, с. 24]. Приблизно такої ж думки Девід Майерс, який характеризує агресію як «фізичну чи вербальну поведінку, спрямовану на завдання шкоди кому-небудь» [2, с. 485]. Слід зазначити, що таке визначення агресії не розповсюджується на ті випадки, коли людині завдається шкода випадково, нецілеспрямовано.

Вищезазначене розуміння агресії включає два її різновиди: ворожу та інструментальну. Як слушно відмічають Л. Берковіц, Д. Майерс та інші, джерелом ворожої агресії є злість, спрямована на єдину мету – нашкодити. У випадку ж інструментальної агресії нанесення шкоди не є самоціллю: тут агресія виступає у якості засобу для досягнення певної мети. Д. Майерс дає влучні образні назви цим різновидам агресії, відповідно, «гаряча» та «холодна».

Л. Берковіц, принципово погоджуючись із попередньою класифікацією вважає, що агресію слід розподілити на два основних підвиди за критерієм мети. При цьому, на його думку, ворожу агресію більш правомірно «було б назвати «емоційною», «афективною» чи «гнівною», оскільки вона викликається емоційним збудженням, причому мова йде про негативні емоції, коли агресор прагне завдати шкоди іншій особі» [1, с.33]. Далі Л. Берковіц відмічає, що він буде «використовувати термін «емоційна агресія» з тим, щоб зробити акцент на розбіжностях між цією поведінкою та більш інструментально зорієнтованими агресивними діями» [1, с.33].

Приблизно таким же чином характеризує агресію інший відомий психолог – Еліот Аронсон. За Е. Аронсоном, агресія – це «поведінка, спрямована на те, щоб завдати шкоди чи болю іншій людині» [3, с. 258]. Аронсон також говорить про два різновиди агресії: по-перше, це агресія як самоціль, яку він називає «ворожою», і по-друге, це агресія, яка слугує будь-якій іншій цілі, чи «інструментальна» агресія.

Інші дослідники агресії – Р. Берон та Д. Річардсон, у свою чергу, вважають, що «ворожа» агресія спрямована на завдання страждань жертві, між тим, як «інструментальну» агресію також, як і попередні автори, розглядають як засіб досягнення певної мети [4].

Цікаву точку зору щодо згаданих різновидів агресії висловлює Альберт Бандура. Він дотримується думки, що, не зважаючи на розбіжності у цілях, як інструментальна, так і ворожа форми агресії спрямовані на вирішення конкретних задач, а тому вони обидві по суті є «інструментальними».

У результаті експериментів, спрямованих на вивчення агресії виділені основні критерії, виходячи з яких можна оцінювати поведінку як агресивну. Дослідники (А. Маменді, В. Рал, Т. Фергусон та ін.) дійшли висновку, що «намір завдати шкоди, завдана шкода та порушення норми – ось основні критерії характеристики того чи іншого акту як агресивного». Це означає, що у цьому питанні особливого значення набуває соціально-нормативний контекст. Згідно з цією точкою зору, асоціальна поведінка з великою ймовірністю може бути оцінена як агресивна, а ті вчинки, які не порушують прийняті норми, не можна вважати агресивними. Відмітимо також те, що у цьому підході відображений доволі важливий аспект проблеми агресії, а саме те, що суб'єктивна оцінка агресивної поведінки визначається соціальними нормами. Отже, одна і та ж поведінка може оцінюватися чи не оцінюватися як агресивна: все залежить від того, з яких нормативних позицій ми підходимо до цього акту агресії. У таких умовах один і той самий акт агресії буде по-різному оцінюватися суб'єктом учинку: агресором, об'єктом-жертвою та третьою стороною – спостерігачем.

Повертаючись до поглядів Р. Берона та Д. Річардсона на агресію, приведемо сформульоване ними визначення: «Агресія – це будь-яка форма поведінки, спрямована на образи чи завдання шкоди іншій живій істоті, яка не бажає подібного поводження» [4, с. 26]. Відповідно до цього формулювання, Р. Берон та Д. Річардсон розглядають агресію як модель поведінки, а не як емоцію, установку чи мотив. На їхню думку, як негативні емоції, так і установки та мотиви поєднуються у єдиній моделі особливої форми поведінки, спрямованої на завдання шкоди. Причому, вони підкреслюють, що наявність негативних емоцій, мотивів та установок, не зважаючи на їх важливу роль в агресивній поведінці, по суті, не є необхідною умовою вчинення агресивних дій. Цікавим є той факт, що ці психологи вважають агресивною тільки ту поведінку, яка спрямована на живі істоти. Коли шкода завдається неживим об'єктам, то вони схильні оцінювати таку поведінку не як агресивну, а всього лише як експресивну, емоційну. Здається, що остання точка зору досить суперечлива, оскільки спірається всього лише на характеристику об'єкта агресії, між тим як сутність внутрішніх спонукальних сил суб'єкта агресивної поведінки лише частково змінюється у зв'язку з тим, живий об'єкт чи неживий: основоположне поняття про заподіяння шкоди фактично залишається. Отже, незалежно від того, живий об'єкт агресії чи неживий, ми маємо справу з однією і тією ж психологічною реальністю – з феноменом агресії.

Інший відомий дослідник агресії А. Басс пропонує класифікувати агресію за такими парами критеріїв: 1) фізична – вербальна; 2) активна – пасивна; 3) пряма – непряма. Зі співставлення вказаних критеріїв виходить вісім категорій, які майже повністю охоплюють більшість можливих проявів агресивної поведінки. Таким чином, А. Басс запропонував такі вісім комбінацій, становлять основу категоризації агресивної поведінки: фізична-активна-пряма; фізична-активна-непряма; фізична-пасивна-пряма; фізична-пасивна-непряма; вербальна-активна-пряма; вербальна-активна-непряма; вербальна-пасивна-пряма; вербальна-пасивна-непряма [5].

Цей підхід, по суті, є дескриптивним: у ньому відображений описовий бік агресивної поведінки.

Варто більш детально зупинитися на концепції агресії, яка спирається на каузальні інтерпретації цього психологічного феномену. Вже на початку XX століття Уільям Мак-Дугал у своїй роботі «Введення

у соціальну психологію» писав: «Цілий спектр поведінки людини, включаючи – чи ворожу та агресивну, перебуває під контро-лем 18 різних інстинктів». Таке пояснення агресивної поведінки, яке виходить виключно з принципу її інстинктивної детермінації, можна оцінювати як однобічне та у деякому сенсі – поверхове. У подальшому концепція про вроджену – інстинктивну природу агресії була розширена та наповнена новим змістом. У цьому, з одного боку, є незаперечна заслуга психоаналізу в особі Зигмунда Фрейда, з іншого боку – етіології в особі Конрада Лоренца.

Отже, Фрейд підтримав точку зору про вродженість агресії. Спочатку він інтерпретував агресію у її зв'язку з «принципом задоволення». Агресія розглядалася ним як відповідь на перешкоди, які виникали на шляху до отримання задоволення, як спосіб розрядки лібідо. У подальшому Фрейд переглянув цю точку зору і скоро відмовився від неї на користь «теорії подвійного інстинкту». Паралельно з сексуальною або життєвою енергією – лібідозними потягами у безсвідомому – «еросом» Фрейд розкрив та описав ще одну могутню силу – деструктивний інстинкт смерті – «танатос». Щоб позбутися цієї руйнівної енергії, людині потрібно знайти спосіб розрядитися. У цьому відношенні проводилися паралелі між сексуальною напругою та накопиченням агресивної енергії. Подібно до того, як статевий акт призводить до розрядження сексуальної енергії, таким же чином реалізація агресивних дій сприяє розслабленню внутрішньої напруженості, що виникла у результаті накопичення деструктивної енергії. Завдячай агресивна енергія спрямовується на зовнішні об'єкти. Причому, це відбувається не тільки шляхом фізичних дій. Часом вона проявляється у вербалізаціях, входить у склад образів уяви тощо. Все це призводить до своєрідного самоочищення, «катарсису», завдяки якому відбувається послаблення внутрішньої напруженості, розрядка деструктивної енергії. Тим не менш, бажання руйнувати повністю не зникає, деструктивна енергія накопичується знову і знову: періодичні розрядки чергуються з підвищенням напруженості. Згідно з поглядами З. Фрейда, психіка індивіда буде зруйнована, якщо енергія «танатоса» виявиться заблокованою та не знайде вихід по відношенню до якогось зовнішнього об'єкту. Саме звідси йде переконаність З. Фрейда про невідворотність людської агресивності. Ця жорстка позиція З. Фрейда дала привід Берону та Річардсону підкреслити, що «погляди З. Фрейда на джерела і природу агресії досить песимістичні» [4, с. 33].

Інша, так звана еволюціоністська, концепція про вродженість агресії бере початок у поглядах К. Лоренца, який розглядав агресію у системі загальної адаптивної стратегії поведінки, а не як тенденцію до руйнування. Роблячи акцент на спонтанному характері агресії, К. Лоренц вважав, що остання є одним з основних інстинктів збереження життя. У цій концепції агресія характеризується як вроджена схильність, що витікає з феномену природного добору. Агресія, за К. Лоренцем, виникає з вродженого інстинкту боротьби за існування. Зокрема агресія сприяє підвищенню ймовірності збереження біологічного виду. При цьому, згідно з К. Лоренцем, мета агресії є універсальною як для тварин, так і для людей. У цій концепції виділяються два різновиди агресії: міжвидова та внутрішньовидова. Міжвидова агресія рідко зустрічається порівняно у внутрішньовидовою агресією та проявляється у взаємних контактах тварин, що належать до різних біологічних видів. Міжвидова агресія в основному спрямована на самозбереження та самозахист: це добування їжі,

збереження потомства та його захист від нападів «чужаків», захист життєвого простору.

На відміну від міжвидової агресії, внутрішньовидова агресія, яка проявляється у взаємних контактах особин одного і того ж біологічного виду, зустрічається майже у всіх хребтових. Цей різновид агресії К. Лоренц назвав агресією у «власному і вузькому розумінні слова», яка являє собою більшу небезпеку не стільки у тваринному світі, скільки для людських взаємовідносин. «Накопичення агресії тим більш небезпечне, чим краще знають один одного члени певної групи, чим більше вони один одного розуміють і люблять. У такій ситуації ... всі стимули, які викликають агресію та внутрішньовидову боротьбу, переживають різке зниження порогових значень» [6, с. 62]. Проте разом з тим він підкреслює, що цей вид агресії також, як і попередній, слугує збереженню біологічного виду, оскільки тісно пов'язаний з суперництвом, що надає сильним і здоровим особинам (у тваринному світі) та індивідам (у людей) можливість зайняти більш високі ієрархічні позиції. Так, за К. Лоренцем, людина має особливий енергетичний потенціал поведінки, який накопичується у ній у процесі життєдіяльності. Ймовірність виникнення та інтенсивність прояву агресивної поведінки залежать від реальної сили такого енергетичного потенціалу. Для вираження агресії потрібен зовнішній стимул: поява такого стимулу, згідно з К. Лоренцем, негайно викликає нестримане виверження агресії. Він порівнює це з постійно киплячим котлом, де пара, що утворюється, шукає собі вихід назовні. Якщо на шляху до виходу пари виникає перепона, то вона з силою відштовхує її. Причому, на відміну від фрейдівської точки зору, К. Лоренц вважав можливим зменшення агресії. Зокрема для того щоб контролювати та пом'якшити агресію, Лоренц пропонував надати розрядці агресії соціально прийнятну спрямованість.

Слід відмітити, що інший відомий спеціаліст у цій області, Л. Берковіц, який критикував як фрейдівський, так і лоренцівський погляди на агресію, приділяє особливу увагу відсутності емпіричних підтверджень цих теоретичних постулатів. «Дослідникам не тільки не вдалося знайти центри «агресивної енергії» ні в організмі тварини, ні в організмі людини... але й немає достатньо доказів того, що підмінена агресивна діяльність принесе користь очищення (катарсис) та зменшить наступний потяг до агресії», – підкреслює Л. Берковіц у своїй книзі «Агресія: причини, наслідки та контроль» [1, с. 473].

Проте разом з тим Л. Берковіц повністю не виключає ймовірність біологічної обумовленості агресії. З цього приводу він пише: «Не зважаючи на те, що я критично ставлюся до традиційної концепції агресивного інстинкту, я звичайно не відкидаю роль біологічних процесів» [1, с. 474]. У якості доказу цього припущення Л. Берковіц приводить позитивні результати експериментальних досліджень, проведених у Данії, у зв'язку з виявленими фактами спадкової схильності до вчинення деяких різновидів злочинів, пов'язаних з насильством. Ці експерименти підтвердили більшу схильність чоловіків порівняно з жінками, до агресивної поведінки, а також те, що «є докази того, що чоловічі статеві гормони можуть впливати на схильність до агресії» [1, с. 474]. Для пояснення природи агресії Л. Берковіц використовує відоме з теорії фрустрації поняття «відносної депривації», що являє собою феномен, який належить до галузі соціальної взаємодії. Відносна депривація – це оцінка свого положення (чи своєї групи) як утисненого, дискримінованого порівняно з іншими, що супроводжується почуттям несправедливості. Як

показали дослідження М. Дойча, що працював у руслі ідей Л. Берковіца [1, с.50], незадоволеність викликана насамперед відносною, а не абсолютною депривацією. Тут відіграє важливу роль чинник соціального порівняння з тими, хто знаходиться у кращому положенні.

У зв'язку з цим інший відомий психолог Е. Аронсон [3], кажучи про безперечну наявність інстинктивного складника в агресії, тим не менш відзначає, що серйозні зміни до останньої вносять ситуативні чинники. Такий підхід добре сполучається з ідеєю Л. Берковіца про відносну депривацію як чинник, що стимулює агресію.

З приводу факторів біологічного характеру, що лежать в основі виникнення агресії, Д. Майєрс пише: «Агресія являє собою складний поведінковий комплекс, і тому неможливо говорити про існування в людському мозку чітко локалізованого «центру агресії»» [2, с. 487].

Позиція Е. Фромма стосовно вродженої детермінації агресії полягає у наступному. У цілому, висловлюючи свою згоду з прихильниками такої інтерпретації агресії, він пропонує своєрідну точку зору з приводу феноменології. Е. Фромм поділяє агресію на два види. Перший вид – це вищезгадана захисна агресія, що має філогенетичне походження. Цей вид агресії Е. Фромм називає доброякісною. Згідно з його теорією, доброякісна агресія як у тваринному світі, так і у людини являє собою реакцію-відповідь індивіду чи групи на небезпеку, що загрожує їх життєвим інтересам. «Філогенетично закладена агресія, що зустрічається у людей і тварин, є нічим іншим, як адаптивною, захисною реакцією» [7, с. 124]. Причому, такого роду реакція може виникнути як у відповідь на небезпеку, на загрозу, бути спрямованою на задоволення базових біологічних потреб, так і в умовах тисняви, обмеженості простору пересування, високої температури тощо. Таким чином, за Е. Фроммом, такий різновид агресії, як захисна агресія, має біологічне походження, виконує адаптивну функцію і сприяє збереженню життя.

Що ж до другого виду агресії, за Е. Фроммом, то це – злаякісна агресія, яка не має нічого спільного з біологічними потребами, і, не будучи а ні адаптивною, а ні захисною, сіє жорстокість і розруху. Злаякісна агресія не має філогенетичного походження і, що дуже важливо, властива лише людині. «В основі злаякісної агресії – не інстинкт, а деякий людський потенціал, корені якого приховані в умовах самого існування людини» [7, с.231].

Наступна концепція агресії розроблена у рамках теорії фрустрації. Зокрема Дж. Доллард розглядав агресію як реакцію відповіді на фрустрацію. «Фрустрація – це таке явище, коли у людини є певний мотив, коли вона прагне досягти бажаної мети, проте зустрічає перешкоди на цьому шляху». Згідно з Дж. Доллардом, «фрустрація завжди призводить до якогось прояву агресії». У 1939 році група психологів, відома під назвою «Йельська група», куди входив Дж. Доллард зі своїми однодумцями та Н. Міллер разом з кількома іншими авторами, випустили книгу під назвою «Фрустрація й агресія», яка позначила початок експериментальних досліджень у цій галузі. Спростувавши погляди про інстинктивну роль агресії, ці дослідники абсолютизували роль фрустрації у її виникненні. На думку цих авторів, фрустрація завжди провокує агресію у якійсь формі, а агресія завжди є результатом фрустрації. Проте незабаром цей жорсткий підхід був переглянутий Н. Міллером. Він висунув більш м'який варіант залежності «фрустрація – агресія», який полягав у тому, що агресивна поведінка є лише однією з моделей поведінки фруст-

рованої людини.

У подальшому концепція фрустраційної детермінації агресії була переглянута, зокрема Леонардом Берковіцем. Він був переконаний, що у поясненні психологічної природи агресії Йельська група переоцінювала роль фрустрації. Виходячи з цієї позиції, він висловив припущення про те, що фрустрація лише створює психологічні умови для виникнення злості. У результаті фруструючих впливів у психіці особистості створюється емоційна готовність до агресивних реакцій. Л. Берковіц зокрема відзначає: «Я вважаю, що фрустрація продукує тенденцію до агресії. Негативний афект – головний підбурювач агресивних схильностей» [1, с. 70]. Зазвичай, за Л. Берковіцем, неприємність ситуації прямо пропорційна схильності особистості до агресивної поведінки. Він дотримується такої думки: «Ми поводитимось агресивно лише тоді, коли вважаємо, що з нами вчинили несправедливо чи незаконно, або розцінюємо дії інших як спрямовані особисто проти нас» [1, с. 59].

Тим не менш, для спалаху конкретного акту агресії необхідний хоч якийсь зовнішній стимул. У результаті своїх експериментальних досліджень Л. Берковіц та його однодумці констатували, що таким стимулом може стати, наприклад, зброя, яка знаходиться у полі зору. Стимуляторами агресії можуть стати також почуття болю, образу, які також здатні підштовхнути людину до агресивної поведінки. У зв'язку з цим Берон і Річардсон висловлюють думку про те, що «спричинить фрустрація агресію чи ні залежить від інтерпретації індивідуумом безлічі ситуативних чинників і від його емоційної реакції на них» [4, с. 136].

Третій концептуальний підхід до проблеми агресії – це теорія соціального научіння, яка відрізняється від двох попередніх тим, що у ній агресивна поведінка розглядається як результат формуючого впливу соціального середовища. Найвідомішим прихильником цієї концепції був Альберт Бандура, на думку якого людина здатна навчитися агресивній поведінці насамперед то-му, що така поведінка у деяких випадках навіть заохочується. Крім того, часто людина, спостерігаючи за агресивною поведінкою іншої, емоційно співпереживаючи їй оцінюючи акт агресії, сприймає це як певну поведінкову модель, властиву соціуму. У концепції А. Бандури висувається принцип цілісної інтерпретації агресії на основі трьох чинників: 1) способів засвоєння подібних дій; 2) чинників, що провокують їхню появу; 3) умов, за яких вони закріплюються.

Згідно з теорією А. Бандури, повсякденне життя демонструє нам моделі агресивної поведінки на кожному кроці – у родині, у засобах масової інформації, у субкультурах тощо; всі вони переповнені агресією.

Наприклад, діти, спостерігаючи за агресивною поведінкою, яка завершується успіхом і сприяє досягненню бажаної мети, наслідують її. Надлишок таких вражень у житті дитини може створити у неї тверде враження про те, що гарантом досягнення успіху у міжособистісних стосунках є агресивність. Таким чином у людини може сформуватися відповідне переконання, й агресія може перетворитися на стратегію досягнення цілі. «Дійсно, було доведено, що у людей закріплюються різні форми агресивної поведінки завдяки процесу інструментального обумовлення» [1, с. 32].

Закріпленню моделі агресивної поведінки сприяє також життєвий досвід, особливо, якщо така поведінка була заохоченою ззовні. Крім того, у процесі соціального научіння агресії особливе місце посідають засоби масової інформації. Зокрема агресивні сцени, демонстровані телебаченням, створюють сприятливі психологічні умови для стимуляції агресивних дій у глядача і взагалі спотворюють реальний стан речей. Такого роду вплив робить людину холоднокровною перед фактами жорстокості та насильства. Насамперед телевізійні сцени агресії стимулюють у глядача бажання самому вчинити такі ж дії. Цей психологічний ефект більш потужний, якщо не демонструються наслідки агресивних дій, якщо за кадром лишаються страждання жертви, її переживання, біль та скорбота. У цьому випадку психологічний образ суб'єкта агресії легше стає моделлю для ідентифікації, а його дії – об'єктом для наслідування. Поведінка телеглядача стає ще агресивнішою у тому випадку, якщо він слідує за агресивними сценами на екрані, перебуваючи у стані емоційної напруженості, нервового роздратування, фрустрації, гніву тощо. У цих умовах у глядача різко знижується рівень критичності щодо жорстоких сцен на екрані.

Висновки. Підводячи підсумки, слід зауважити, що сутність агресії може бути зрозуміла тільки на основі системного, комплексного підходу до вивчення цієї проблеми за рахунок відмови від звичних способів пояснення складного феномену агресії лише однією причиною. Кожна з основних теорій агресії звертала свою увагу на якийсь один тип спонукальних механізмів агресії. Проте жодна з цих теорій не пояснювала агресивну поведінку у всій багатоманітності її проявів. При цьому, не зважаючи на те, що концептуальні напрями дослідження агресії принципово відрізняються один від одного, тим не менш, вони не є повністю взаємовиключеними і у своїй сукупності створюють досить цілісну систему наукових уявлень про природу і закономірності функціонування означеного феномену, що збагачує наше розуміння проблеми агресії як однієї з центральних проблем психології.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Берковіц Л. Агрессия: причины, последствия и контроль / Л. Берковіц. – СПб: Прайм-Еврознак, Нева; М.: Олма-Пресс, 2002. – 510 с.
2. Майерс Д. Социальная психология. Пер. с англ. / Д. Майерс. – СПб.; М.: Прайм-Еврознак; Олма-Пресс, 2004. — 510 с.
3. Аронсон Э. Общественное животное / Э. Аронсон. – М.: Аспект-Пресс, 1998.
5. Бэрн Р. Агрессия / Р. Бэрн, Д. Ричардсон. – СПб: Питер, 2001. – 352 с.
6. Басс А. Психология агрессии / А. Басс // Вопросы психологии. – 1967. – №3.
7. Лоренц К. Агрессия (так называемое «зло»): Пер. с нем./ К. Лоренц. – М.: Издательская группа «Прогресс», «Универс», 1994. – 272 с.
8. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Э. Фромм. – М.: Республика, 1994.

МАЗЮТА МАРІАННА,

студентка 6-го курсу,

спеціальність «Психологія».

Науковий керівник: кандидат психологічних наук,

доцент Смик О.Т.

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ШЛЯХІВ ФОРМУВАННЯ СПРИЯТЛИВОГО КЛІМАТУ В ОРГАНІЗАЦІЇ

В статті викладається проблема формування сприятливого клімату в організації, зокрема: основні поняття, роль, специфіка, ознаки, фактори формування та умови, які необхідні для формування сприятливого соціально-психологічного клімату в організації.

THEORETICAL ANALYSIS OF THE PROBLEM OF WAYS OF FORMING A FAVORABLE CLIMATE IN THE ORGANIZATION

The article outlines the problem of the formation of a favorable climate in the organization, in particular: the basic notions, role, specifics, signs, factors of formation and conditions that are necessary for the formation of a favorable socio-psychological climate in the organization.

Постановка проблеми. Останнім часом зросли вимоги до рівня соціально-психологічної підготовки людей в колективі. Формування та вдосконалення морально-психологічного клімату в організаціях є одна з найбільш важливих умов для підвищення якості робочого процесу. Також, морально-психологічний клімат є індикатором рівня соціального розвитку, як усього колективу, так і окремих працівників зокрема. Взаємини в колективі – це одна з найскладніших і разом з тим найтонших сфер суспільної діяльності. Ця взаємодія між собою в різних сферах діяльності людей зі своїми поглядами, цінностями, моральними і психологічними засадами. Практично від того, наскільки дружельюбна, заснована на взаємній повазі і стриманості склалася атмосфера, який психологічний клімат в колективі, наскільки передбачувана позиція і вчинки керівництва і колег – від усього цього залежить успішність життя колективу, його рух до поставлених цілей.

Виклад змісту. Соціально-психологічний клімат – якісний бік стосунків, що виявляється у вигляді сукупності психологічних умов, які сприяють або перешкоджають продуктивній спільній діяльності та всебічному розвитку особистості в групі. Такий клімат може бути сприятливим, несприятливим, нейтральним, позитивно чи негативно впливати на самопочуття людини [8, с. 59].

На відміну від атмосфери, соціально-психологічний клімат характеризує не ситуативні зміни в переважаючому настрої людей, а лише його стійкі риси. Отже, соціально-психологічний клімат – це переважаюча і відносно стійка духовна атмосфера, або психічний настрій колективу, що проявляється як у відношеннях працівників один до одного, так і у відношеннях їх до спільної справи [10, с. 46].

Роль соціально-психологічного клімату в життєдіяльності організації визначається тим, що:

- він є найбільш суттєвим елементом в загальній системі організації спільної діяльності людей, оскільки зумовлює її безпосередні умови, характеризує внутрішні психологічні аспекти мікросередовища та оцінку результатів праці;
- забезпечує механізм зворотнього зв'язку особистості з соціальним середовищем і сприяє її розвитку;
- визначає міру включення кожного працівника у діяльність, а також характер її спрямованості та ефективності [9, с. 110].

В загальних рисах можна сказати, що сприятли-

вий соціально-психологічний клімат характеризується ціннісно-орієнтаційною єдністю і згуртованістю; кон'юнктивними (об'єднуючими) міжособовими стосунками та задоволеністю ними членів групи; наявністю умов для самореалізації і самоутвердження особистості; задоволенням професійною діяльністю; відсутністю негативних лідерів і негативних психологічних груп; переважанням почуття симпатії-притягання між працівниками; взаємною відповідальністю і вимогливістю [4, с. 35].

Несприятливий соціально-психологічний клімат проявляється в диз'юнктивних (роз'єднуючих) стосунках, в напружених відносинах між членами групи, конфліктних ситуаціях і конфліктах, що позначається на результатах діяльності, зниженні мотивації до праці, зменшенні продуктивності, погіршенні трудової дисципліни, збільшенні плинності кадрів тощо [3, с. 72].

Таким чином, соціально-психологічний клімат можна розглядати як один з важливих факторів і резервів підвищення ефективності праці.

Суб'єктивні ознаки:

- довіра та взаємовимогливість членів групи один до одного;
- доброзичливість і ділові претензії;
- вільне висловлювання думок щодо справ колективу чи поведінки окремих осіб;
- відсутність тиску з боку керівництва на підлеглих і визнання за ними права приймати рішення, значущі для справ колективу;
- достатня поінформованість членів колективу про завдання та стан справ у колективі;
- високий ступінь емоційного включення та взаємодопомоги у ситуаціях, якщо є у цьому потреба;
- усвідомлення і взяття відповідальності на себе за стан справ у групі кожним із її членів.

Об'єктивні ознаки:

- високі показники результатів діяльності;
- низька плинність кадрів;
- високий рівень трудової дисципліни;
- відсутність напруженості й конфліктності в колективі тощо [2, с. 105].

І хоча кожен колектив має своє, неповторне обличчя, стиль, інтереси, згадані ознаки майже універсальні для будь-якого колективу.

Загальні фактори формування соціально-психологічного клімату:

- характер виробничих відносин того суспільства,

- складовою частиною якого є група;
- організація й умови трудової діяльності;
- специфіка й особливості роботи органів управління та самоврядування;
- стиль і характерологічні форми керівництва;
- соціально-психологічні, тендерні та демографічні особливості групи;
- чисельність групи тощо.

Вирізняють такі основні фактори формування соціально-психологічного клімату:

- фактори макросередовища;
- фактори мікросередовища.

Говорячи про фактори макросередовища, які впливають на психологічний клімат ззовні, необхідно враховувати те, що жодна група не може існувати, а тим більше розвиватися ізольовано від навколишнього світу.

До таких факторів належать:

- соціально-психологічні тенденції науково-технічного прогресу;
- особливості суспільно-економічної формації на конкретному етапі розвитку суспільства;
- особливості діяльності органів управління, вищих за рівнем;
- соціально-психологічні особливості територіального району, в якому функціонує організація, тощо.

Значно більше впливають на соціально-психологічний клімат колективу фактори мікросередовища; основні з них такі:

- особливості матеріально-економічних, технологічних та організаційно-управлінських умов праці в колективі та ступінь задоволення людей цими факторами;
- особливості формальної структури в колективі та її співвідношення з неформальною;
- стиль керівництва керівника колективу;
- рівень психологічної культури керівника та співробітників тощо [7, с. 128].

Отже, основними факторами, які впливають на стан соціально-психологічного клімату в колективі, є зміст праці та ступінь задоволення людей роботою; умови праці та побуту, задоволеність ними; ступінь задоволення характером міжособистісних стосунків зі співробітниками; стиль керівництва, особистість

керівника, а також те, чи задоволений він співробітниками.

Основні умови, необхідні для формування успішного трудового колективу.

1. Організація спілкування: колективні відвідування місць відпочинку та культурно-масових установ (в межах первинного колективу), повноцінне використання обідньої перерви.

2. Організація потоку інформації: про підсумки виконання плану соціального розвитку колективу; про виробничі успіхи на своїх і сусідніх підрозділах колективу; про зміни в методах управління та структурні зміни в управлінні колективом; про всі інші зміни, що відбуваються в житті колективу.

3. Організація системи самоуправління: передання керівником деяких питань на розгляд колективу; громадський відділ кадрів: організація громадських доручень з урахуванням віку, статі, інтересів і таке інше [1, с. 94].

Участь у самоуправлінні, а також проведення вищезгаданих заходів зближує людей, допомагає виявити загальні інтереси, поліпшує стосунки і має позитивний вплив на рівень їх громадянської активності [5, с. 115].

Не зважаючи на велику кількість досліджень соціальної психології, присвячених врегулюванню та оптимізації соціально-психологічного клімату в організаціях, їх можна класифікувати таким чином:

- 1) психологічні вправи для вивчення самоаналізу.
- 2) гра спілкування.
- 3) дискусія.
- 4) невербальні контакти.
- 5) зміна обстановки в приміщенні [6, с. 66].

Висновки. Підсумовуючи все зазначимо, що цілеспрямоване створення і підтримання соціально-психологічного клімату – це форми, засоби та механізми усвідомлення та рефлексії спрямованості особистості студента на оволодіння професійними знаннями, це фактична та прогностична картини професійної підготовки майбутніх особистостей, які мотивують і організовують навчально-виховну діяльність, це те, що забезпечує особистісно-професійне зростання майбутніх фахівців та допомагає їм зрозуміти себе не тільки як особистість, але й як суб'єкта майбутньої професійної діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Коваль А. П. Ділове спілкування, Навч. посіб / А. П. Коваль. - К., 1992. – 117с.
2. Коломінський Н. Л. Психологія педагогічного менеджменту: Навч. посіб. / Н. Л. Коломінський. – К., 1996. – 267с.
3. Леви В. Л. Искусство быть другим / В.Л. Леви. – М., 1980. – 314с.
4. Леви В. Л. Искусство быть собой / В.Л. Леви. – М., 1991. – 353с.
5. Лукашевич Н. П., Психология труда: Учеб. -метод. пособие / Сингаевская И. В., Бондарчук Е. И. – К., 1997. – 275с.
6. Максименко С. Д. Загальна психологія: Навч. Посіб / С.Д. Максименко, В.О. Солов'єнко. – К., 2000. – 475с.
7. Моченов Г. В. Конфліктні ситуації й організаційні структури колективу / Ночевник А. –М., Моченов Г. В. – Тернопіль, 1993. – 265с.
8. , Щёкин Г. В. Психология работы с людьми: Советы руководителю / Щёкин Г. В., Обозов Н. Н. – К., 1990. – 274с.
9. Парыгин Б. Д. Социально-психологический климат коллектива: пути и методы изучения / Парыгин Б. Д. – Л., 1981. – 375с.
10. Платонов Ю. П. Психология коллективной деятельности / Платонов Ю. П. – М., 1998. – 193с.

ФЕДАК ІРИНА,

студентка 6-го курсу,

спеціальність «Психологія».

Науковий керівник: кандидат психологічних наук,

доцент Смик О.Т.

ІНДИВІДУАЛЬНІ ВІДМІННОСТІ В ПОДОЛАННІ СТРЕСУ

Анотація. Стаття присвячена дослідженню поняття «стресу», «копінг-стрес», «копінг-стратегії». Велику увагу приділено вивченню індивідуальних особливостей особистості, що пов'язані з переживанням стресу.

Ключові поняття: стрес, копінг-стрес, копінг-стратегія, активні стратегії, пасивні стратегії.

THE INDIVIDUAL DIFFERENCES IN OVERCOMING STRESS

Annotation The article is devoted to the study of the concept of «stress», «coping-stress», «coping behavior». Much attention is given to the study of individual peculiarities of the personality associated with the experience of stress.

Key concepts: stress, coping-stress, coping strategy, active strategies, passive strategies.

Актуальність теми обумовлена наявністю в інформаційному (постіндустріальному) суспільстві дії різних стресогенних чинників – соціальних, психологічних, фізичних, екологічних, інформаційних, що призводить до різкого збільшення числа психічних і психосоматичних захворювань, зниження адаптивних функцій людини.

Мета: визначити поняття стресу та копінг-стратегій, визначити індивідуальні особливості через які люди по-різному реагують на стрес.

Завдання: опрацювати наукові роботи з теми стресу та особливостей в реагуванні на нього.

Вступ. У перекладі з англійської мови «стрес» означає тиск, натяг, зусилля, а також зовнішній вплив, що створює цей стан. Передбачається, що англійське слово «stress» походить від латинського «stringere» – затягувати. Поняття «стрес» піддавалося з часом суттєвих змін і стало більш широким. Слово «стресор» стало означати не лише фізичне, а й суто психологічний вплив, а слово «стрес» – реакцію не тільки на фізично шкідливі впливи, але і на будь-які події, що викликають негативні емоції.

Багато психологів займалися вивченням стресових станів, їх впливу на фізичне та психологічне здоров'я, зокрема цю тему вивчали: В. Бодров, Б. Волков, В. Кеннон, Б. Коган, Т. Крюкова, М. Пірен, В. Розов, Г. Сельє, Дж. Сміт, Ч. Спілбергер.

Основна частина. Проблема подолання стресу передбачає вивчення закономірностей формування і реалізації процесів превентивного та оперативного захисту організму і психіки від стресогенних впливів; розвитку і прояву різних стратегій (способів) і стилів поведінки в цих умовах; особистісної детермінації процесів подолання; ролі функціональних ресурсів у формуванні прийомів протидії стресу. В західній літературі ця проблема знайшла відображення в поняттях «coping stress» і «coping behavior» [7].

Поняття «coping stress» і «coping behavior» мають на увазі різноманітні форми активності людини, що охоплюють всі види взаємодії суб'єкта з завданнями і проблемами зовнішнього або внутрішнього плану. Подолання вступає в дію не тільки в тих випадках, коли складність завдання перевищує можливості звичних реакцій, робить недостатнім нормативне пристосування, вимагає нових ресурсів, а й при необхідності змінити поведінку у важких життєвих ситуаціях, при хронічному впливі стресорів і негативних повсякденних подій.

вних повсякденних подій.

Вихідні труднощі у вивченні процесів подолання стресу пов'язані з визначенням сутності самого поняття «coping stress». Його значення – «успішно справлятися», «долати», «впоратися» – Н. Хаан [8] визначала як «зусилля в пошуку збереження реальності». К. Матен [8] з співавторами трактує його як «будь-яке зусилля, спрямоване на запобігання, усунення, ослаблення впливу стресорів, що дозволяє переносити їх вплив найменш травмуючим чином». Подолання стресу зазвичай націлене на пошук шляхів зміни взаємозв'язку між суб'єктом і умовами зовнішнього середовища або на зниження його емоційних переживань і дистресу; воно проявляється на когнітивному, емоційному та поведінковому рівнях у формі різних стратегій протидії стресогенним факторам або стресових реакцій.

Стресори, з якими люди зустрічаються в повсякденному житті, і їх сила істотно розрізняються і здатність гнучко реагувати на те, що пред'являється їм і є центральним в збереженні гарного самопочуття. Фактори, потенційно релевантні для ефективного подолання, включають певну кількість доступних індивідуальних стратегій, здатність вибірково використовувати стратегії відповідно до вимог ситуації і навички застосування різних стратегій в належний час на різних етапах стресової ситуації.

Одним з напрямків вивчення даного аспекту проблеми є дослідження взаємозв'язку особистісних особливостей з копінг-стратегіями.

В.А. Ананьєв [2] зазначив, що для збереження здоров'я велике значення має усвідомлене ставлення до смерті, відсутність алекситимічних рис особистості.

Особистісні особливості людини, що розглядаються як потенційні "провокатори" розвитку дистресу, можуть стати такими лише в певній ситуації, при взаємодії або накладенні стресорів, при відсутності соціальної підтримки, при високому рівні стресонаповненості життя. Тому знання особистісних особливостей не є гарантією надійного прогнозу поведінки особистості в критичній ситуації.

Важливим фактором зниження дистресу і поліпшення психологічного благополуччя вважається різноманітність копінг-стратегій. Випробовувані з великою різноманітністю копінг-стратегій переживають той же рівень стресу, що і випробувані з низьким різноманітністю копінг, але їх психологічне благополуччя вище.

Деякі дослідники вивчали гнучкість, пристосову-

вність як рису особистості, яка відображатиме загальну адаптаційну здатність, без урахування відмінностей ситуаційних впливів [1].

Інші вивчали подолання стресу в зв'язку з ситуаційними чинниками, але не розглядали всередині індивідуальну мінливість в різних ситуаціях [4].

Подолання стресу має розглядатися як процес, оскільки, незважаючи на наявність деяких стійких патернів, взаємозв'язок людини з умовами середовища постійно змінюється. Багато змін в процесі подолання, дозволяють людині отримати нову інформацію і перетворити оцінку ситуації [4].

Процес подолання стресу визначається використовуваними для його реалізації індивідуальними можливостями (ресурсами), а також стратегіям поведінки і способами дій в стресогенній ситуації. Ці чинники формують механізми психічної регуляції подолання стресу і характеризують сутність даного процесу [4].

Причинно-наслідковий зв'язок в процесі, в якому особистість і поведінку щодо подолання впливу стресів впливають на розвиток професійного стресу, ще визначені недостатньо чітко. Зокрема, опосередковано чинники можуть впливати як на одну, так і на обидві частини причинного послідовності, за допомогою якої об'єктивні стресори визначають особливості сприйняття професійного стресу. А саме сприйняття стресу відбивається в характері фізіологічних і психічних реакцій. Оскільки з об'єктивних вимірів професійних стресів літератури істотно менше, ніж за суб'єктивними вимірами, інформації про фактори, які модерують зв'язку між об'єктивними і сприймаються стресорами, явно недостатньо. Як вважає Б. Компас, в майбутніх дослідженнях вимір як об'єктивних, так і стресоров, що сприймаються, а також проявів наслідків їх впливів, полегшило б більш точну ідентифікацію ролі індивідуальних особливостей (відмінностей) в процесах професійного стресу.

Психологів завжди цікавило питання про те, як і чому різні люди по-різному реагують на стрес. Чому, перебуваючи в одних і тих же критичних умовах, одні проявляють оптимізм, а інші панічну тривогу? В даний час накопичено велику кількість експериментальних даних, на основі яких створено безліч концепцій, що намагаються пояснити індивідуальні відмінності в поведінці людей в стресових ситуаціях. П.А. Іванов і Н.Г. Гаранян [5] помічають, що «психологи ще тільки починають розплутувати прихований взаємозв'язок між стресором і станом людини».

Результати численних досліджень показали, що переживання стресу пов'язане з такими особливостями людини, як:

- тривожність;
- локус контролю;
- стиль мислення;
- темперамент;

- оптимізм / песимізм, який впливає на вибірковість сприйняття;
- самооцінка;
- наявність яскраво виражених акцентуацій;
- схильність до конфліктів;
- підвищена агресивність;
- установки і цінності особистості;
- его-захисні механізми [2].

Незважаючи на те, що список виділених факторів особистісних факторів, що впливають на переживання стресу, досить великий, в даний час він розширюється.

Відзначається, що люди по-різному реагують на одну і ту ж стресогенну ситуацію [4]. У більшості випадків їм вдається зберегти чи швидко відновити працездатність і функціональну надійність, хоча кожна людина в більшій чи меншій мірі відчуває в цих умовах негативні переживання, емоційне збудження і психічне напруження. Наявність індивідуальних відмінностей в реагуванні на стрес і формуванні стресостійкості визначає зростаючий інтерес до вивчення механізмів регуляції цього стану, обґрунтування шляхів і способів його подолання.

Подолання буде більш успішним, якщо реакції індивіда відповідають вимогам ситуації. Одним з важливих параметрів потенційного відповідності між подоланням і ситуаційними оцінками є контроль над ситуацією. У ситуаціях, що не піддаються контролю, можуть бути використані адаптивні стратегії уникнення або концентрації на емоціях. Якщо можливо в якійсь мірі проконтролювати ситуацію, стратегії концентрації на проблемі відіграють головну роль в ефективному подоланні [9]. Поведінка щодо подолання різниться в різних ситуаціях і на різних етапах стресової ситуації.

Якщо ситуація не є особливо стресогенною і людина в змозі впоратися з нею, то стратегії подолання характеризуються як цілеспрямовані, гнучкі, що спираються на внутрішні принципи і допускають афективні прояви. У стресових же обставинах особистість зберігає цілісність за рахунок більшого або меншого спотворення реальності. Захисні стратегії поведінки в цьому випадку зовні обумовлені ригідністю і швидше відображають прояв тривоги, ніж сприяють вирішенню проблеми. Більшою мірою суб'єктивне відображення реальності спотворюється при використанні стратегії уникання. Вона є автоматизованою, ритуалізованою, ірраціональною, шаблонною і внаслідок цього підвищує чутливість до стресогенного впливу.

Висновки. Здатність використовувати різні стратегії подолання (активні / пасивні) зменшує втому і інші психологічні наслідки стресу, за умови, що використовуються різні копінг-стратегії [6]. Таким чином, питання про індивідуальну мінливість застосовуваних копінг-стратегій, є важливим аспектом досліджень в області подолання стресу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агеев В.С. Психологические и социальные функции полоролевых стереотипов // Вопросы психологии // В.С. Агеев – 1987, № 2. – 4 с.
2. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания / Б.Г. Ананьев – СПб.: Питер, 2001 – 340 с.
3. Битюцкая Е.В. Когнитивное оценивание и стратегии совладания в трудных жизненных ситуациях: автореф. дис. канд. психол. наук / Е.В. Битюцкая. – М., 2007 – 30 с.
4. Бодров В.А. Психологический стресс: развитие и преодоление / В.А. Бодров – М.: ПЕР СЭ, 2006. – 650 с.
5. Иванов П.А., Гаранян Н.Г. Аprobация опросника копинг-стратегий (COPE) // Психологическая наука и образование // П.А. Иванов – 2010. – 5 с.
6. Крюкова Т.Л. Методы изучения совладающего поведения: три копинг-шкалы / Т.Л. Крюкова – Кострома: Авантитул, 2007. – 64 с.
7. Нартова-Бочавер С.К. "CopingBehavior" в системе понятий психологии личности // Психологический журнал // С.К. Нартова-Бочавер – 1997. Т. 18, № 5. – 30 с.
8. Шагарова И.В. Личностные детерминанты и типы копинг-поведения в ситуации потери работы: автореф. дис. канд. психол. наук / И.В. Шагарова – Ярославль, 2008. – 7с.

ШЕЛЕМОН ВІТАЛІАН,

студент 2-го курсу,

спеціальність «Психологія».

Науковий керівник: кандидат психологічних наук,

доцент Соломка Е. Т

ПРОБЛЕМА ВАЖКОВИХОВУВАНOSTІ ПІДЛІТКІВ: ПРИЧИНИ, НАСЛІДКИ ТА ШЛЯХИ ПОДОЛАННЯ

Анотація. У статті здійснено теоретичний аналіз проблеми важковиховуваності дітей з ускладненою поведінкою, шляхи її формування, також розглянута проблема педагогічної занедбаності її попередження та подолання.

Ключові слова : важковиховуваність, ускладнена поведінка, педагогічна занедбаність, "важкі" учні, неблагополучні сім'ї.

PROBLEM OF DIFFICULTY TEENS : CAUSES, CONSEQUENCES AND WAYS TO OVERCOME"

Annotation. In the article the theoretical analysis of the difficulty of children with complicated behavior, the ways of its formation, and also the problem of pedagogical neglect of its prevention and overcoming are considered.

Key words: difficult-to-learnness, complicated behavior, pedagogical neglect, "heavy" students, disadvantaged families.

Актуальність теми. Серед численних проблем сучасної психологічної науки одними з найважливіших є ті, що зорієнтовані на вивчення дітей з ускладненою поведінкою, тобто трактуються як важковиховувані в плані здійснення навчально-виховних впливів.

Окремого наукового статусу набувають питання асоціальної поведінки важковиховуваних підлітків, які постійно перебувають у зоні суспільного ризику і потребують кваліфікованої допомоги з боку практикуючих психологів і соціальних педагогів. Серед головних причин асоціальності дітей підліткового віку називають найрізноманітніші: від нестачі виховання у соціально-девіантних сім'ях до акцентуацій характеру чи інших індивідуально-психологічних особливостей.

„Важкі” підлітки – проблема кожного трансформаційного суспільства, то ж і в нашому середовищі вона потребує нагального вирішення.

Важковиховуваність, маючи відносно тривалу історію вивчення, містить дуже багато психолого-педагогічних протиріч, які ускладнюють і психопротілактичну, і психокорекційну роботу з проблемними дітьми. „Важкі” підлітки відрізняються від однолітків ускладненим розвитком, тому вимагають більше зусиль з боку сім'ї, школи, громадськості.

Онтогенез важковиховуваних підлітків відзначається низкою соціальних і психологічних відхилень від усталених норм, характеризуючись підвищеним рівнем нейротизму, агресивністю, соціальною фрустрованістю тощо.

Недостатня розробленість проблеми важковиховуваності у вітчизняній психолого-педагогічній науці якраз і зумовили актуальність дослідження.

Мета – встановити психологічну специфіку важковиховуваних підлітків і головні причини їхньої асоціальної поведінки, зокрема агресивність.

Основна частина. Характерними рисами підліткового покоління є прагнення до самоствердження, до дорослості, підвищена емоційність, так званий юнацький максималізм, намагання виявити самостійність у різних галузях суспільного життя, заявити про себе, виділитися, показати свою неоднозначність, знайти своє місце в суспільстві. Якщо ці прагнення, потреби, запити, помилки не задовольняються

у суспільному житті, вони атрофуються або спрямовуються у негативне річище.

Важковиховуваність — у широкому розумінні — це поняття, що пояснює складні випадки, з якими зустрічається педагог під час організації та здійснення виховного процесу. У вузькому розумінні термін "важковиховуваність" використовується для позначення максимально наближеного до норми рівня відхилень у поведінці дитини (на відміну від правопорушності чи патології діяльності), який потребує відповідної уваги і зусиль вихователя для його подолання.

Важковиховуваність часто зумовлена певними психофізіологічними особливостями дитини, а саме: надмірною подразливістю, збудливістю нервової системи або навпаки: високим рівнем загальмованої реакції, недостатньою віковою розвинутістю мотиваційно-вольової сфери, психологічних процесів сприймання, уваги, пам'яті, уяви, мислення тощо), соціально-психологічних особливостей вад розвитку її особистості, заниженої здатності до вольової адаптації, неадекватної самооцінки і рівня домагань, нерозвиненості здібностей до спільної, колективної діяльності, низьким ступенем соціалізованості тощо [1, с. 34].

Важковиховуваність є здебільшого наслідком негативного психологічного впливу найближчого оточення на підростаючу особистість, вад її виховання. Забезпечення здорового психологічного мікроклімату, психологічно конкретне застосування методів виховання і перевиховання є необхідною передумовою попередження і профілактики важковиховуваності.

Майже у кожному класі є один-два, а то й більше так званих "важких" або педагогічно занедбаних підлітків. "Важкі" учні найчастіше перебувають в ізоляції від колективу, позбавлені товариської підтримки. До них часом ставляться із зневагою. Такі підлітки свій "важкий" шлях здебільшого розпочинають ще в дитинстві. Розлад у сім'ї, атмосфера байдужості, бездоглядності калічать їхні душі. Позбавлені друзів, вони почувають себе в класі самотніми. Спільну мову знаходять лише з такими, як самі. Є й інші причини, що породжують "важких" підлітків: неправильне ставлення до дитини в школі, училищі,

ігнорування того факту, що нервова система кожної людини має спадкові і вроджені властивості тощо.

Важковихованість також може спричинятися до різних нескладних розладів нервової системи, різних видів акцентуацій, тимчасових незначних затримок психічного розвитку тощо.

Дослідження А.Зюбіна показали, що серед 295 обстежених педагогічно занедбаних підлітків 34% страждають функціональними розладами нервової системи, 21% — енурезом, 32 % — на два-три роки відстали від однолітків у фізичному розвитку тощо. У важковиховуваних спостерігається відхилення у моральному розвитку особистості. Для них характерне неправильне, примітивне уявлення про такі моральні поняття, як дружба, товариська взаємоповага, принциповість, чесність тощо. Це, як правило, і визначає їх вчинки. Часто негативний життєвий досвід є для них зручнішим, ніж дотримання морально-етичних норм. У результаті недостатньо розвинутої волевої сфери такі підлітки не вміють стримувати себе, управляти своїми емоціями, настроєм, контролювати поведінку. Багатьма дослідженнями встановлено, що у важковиховуваних вільного часу більше, ніж в інших дітей, через пропуски занять, невиконання домашніх завдань тощо. Найнебезпечніша форма проведення вільного часу для підлітків — наркоманія, токсикоманія, пияцтво. Все це часто приваблює підлітків тим, що вони для них символізують залучення до життя дорослих. Передумовами наркоманії, токсикоманії можуть стати несприятливі умови сімейного життя, неуспішність у школі, пияцтво батьків, конфлікти з навколишніми, незадоволення формальним колективом тощо. Виникнення важковиховуваності спричиняють складні умови життя, несприятливі умови сімейного виховання, а саме: батьки зловживають спиртними напоями, конфліктні ситуації між батьками і дітьми, утриманські настрої членів сім'ї, споживацтво, турбота лише про матеріальне благополуччя на шкоду духовному, моральному, відмежування всіх членів сім'ї і насамперед дітей від дорослих тощо. Важковиховуваність виникає також через упущення в навчально-виховній діяльності школи. Найчастіше ними є: незнання педагогами індивідуально-психологічних особливостей важковиховуваних учнів, неврахування цих особливостей » організації навчально-виховної роботи з дітьми; недостатні знання причин виникнення важковиховуваності, а тому недоцільний вибір засобів виховного впливу; відсутність системи в роботі з важковиховуваними учнями та їх батьками; формалізм, адміністрування в роботі школи, бездіяльність органів самоврядування, несамоїйне вирішення питань шкільного життя самими школярами; недоліки виховної роботи школи, недостатня увага до розвитку духовності учнів, байдужість до виховання таких морально-етичних якостей, як турбота, милосердя, чуйність, взаємоповага, товариськість тощо.

Особливої уваги вимагають до себе діти із слабким типом нервової системи. Вони легко вразливі, швидко стомлюються, їх дії сповільнені. Загальновизнаною вважається диференціація важковиховуваності підлітків на такі рівні:

Найвищий рівень. Підліток характеризується кримінальним типом поведінки, ним не можна керувати в умовах школи. Він потребує перевиховання у соціальному навчальному закладі.

Високий рівень. Занедбаність учня у моральному і навчальному планах така, що його перевиховання в умовах школи чи ПТУ не виключається, але й не завжди ефективне.

Середній рівень. Педагогічна занедбаність під-

літка значна, але його перевиховання в умовах школи (ПТУ) в основному ефективне.

Низький рівень. Зачатки педагогічної занедбаності є: перевиховання в умовах школи цілком ефективне. "Важкі" учні часто не встигають у навчанні, а це дуже серйозний чинник морального розвитку. Адже навчання - основний вид їхньої діяльності, тому успіхи та невдачі визначають самооцінку особистості, її ставлення до рідних, старших, однолітків та ін. Можна з упевненістю сказати, що педагогічна занедбаність з передумови перетворюється на реальність через часті невдачі у навчанні як у школі, так і в училищі. Тому важливий елемент психолого-педагогічної стратегії полягає в умовному вирівнюванні навчальних можливостей учнів. Воно досягається тим, що вчитель намагається не протиставляти досягнення одних невдачам інших, а під час оцінювання робіт вихованців із заниженою самооцінкою вдається до заохочень, підбадьорювань, стимулювань.

Існує немало шляхів попередження відхилень у поведінці підлітків, але, на нашу думку, головне в роботі педагога з "важкими" підлітками полягає в запобіганні або ліквідації психологічної ізоляції їх у своїх правах. Зокрема, не потрібно підривати і без того слабкий авторитет "важких" підлітків. Незадоволені своїм становищем, статусом вони намагаються самоутвердитися хоча б шляхом негативних вчинків. Якщо їхня поведінка обговорюється на зборах, авторитет "важких" підлітків падає ще нижче, і щоб вийти з цієї ситуації, вони здійснюють ще серйозніші провини, їх карають суворіше. Не завжди доцільно обговорювати підлітка публічно, привселюдно. Індивідуальний підхід, довірлива бесіда дадуть набагато більший і надійніший результат.

Попереджувати або долати педагогічну занедбаність підлітка — значить керувати його спілкуванням. Перш за все потрібно вивчити оточення вихованців. На жаль, педагоги не завжди бувають обізнані з особистим життям своїх вихованців. В одній з діагностичних програм на запитання: "З ким із учнів класу товаришують невстигаючі і недисципліновані учні?" відповіли 95% класних керівників, а на запитання: "З ким із учнів класу товаришують невстигаючі і недисципліновані учні у вільний від занять час?" - лише 5%. Досвідчені педагоги намагаються знайти для кожного підлітка справу, яка його захоплює (це спортивні секції, технічні гуртки, клуби за інтересами); і тоді він повністю пориває з колишніми друзями або намагається залучити їх до сфери своїх інтересів.

Таким чином, щоб зрозуміти психологічний стан учня в певний момент, педагогові слід розібратися в його передісторії, з'ясувати елементи педагогічної занедбаності, їх розвиток. Це дозволить виявити домінуючі чинники і спрямувати зусилля на їх ліквідацію. Отже, робота з "важкими" підлітками вимагає не тільки психологічної чуйності, педагогічної грамотності, але й великої витримки, терпіння, такту.

Важковиховуваність підлітків легше попередити, ніж лікувати [6, с.29]. Чим краще педагог знає вікові особливості учнів і вміє зіставляти їх з індивідуально-психологічними якостями, тим легше він обирає систему виховних засобів, що попереджують відхилення в розвитку. Часто буває так, що педагог вирішив залучити важковиховуваних підлітків до клубних форм роботи, але невпевненість в своїх силах, можливостях, невміння зосередитися, виявити волеве зусилля, брак навичок і вмінь, а також побоювання викликати сміх у ровесників змушує їх змінювати гуртки. Однією з причин цього є також

несформованість міжособистих стосунків неповнолітніх. Отже, допомогти підліткові сформувати позитивні інтереси, вміння і навички — перший крок на шляху вироблення у нього соціальної активності. Одним із головних компонентів у цій роботі є виявлення і розкриття здібностей дітей, їх психологічних нахилів до того чи іншого виду діяльності, що можуть їх захопити. Наприклад, залучення "важкого" підлітка, який виявляє інтерес до технічної творчості, до роботи в технічному гуртку. Це дасть йому можливість швидко добитись успіху, знайти нових друзів, а головне, розкритись у суспільне корисній праці, самоутвердитися у групі. Але педагогам не слід забувати і про те, що відсутність навичок культурної поведінки затруднює входження цих дітей у нові для них колективи. Крім того, у багатьох із них завищені сподівання. Підлітки сподіваються на значні успіхи і в разі невдачі швидко втрачають інтерес до того чи іншого заняття. У роботі з "важкими" підлітками слід керуватися далекою перспективою. Для досвідченого педагога, який розуміє, що "прив'язати" його до секції важче, ніж залучити, можна виділити два напрямки цієї роботи, а саме: організація масових заходів, які викличуть інтерес у дітей, і проведення індивідуальної роботи [1, с.23].

Відомо також, що дві третини правопорушень неповнолітні чинять групами. Тому важливо своєчасно побачити той нездоровий ґрунт, на якому об'єднуються групи, вжити заходів до їх переорієнтації або розгрупування. Лідерами груп, як правило, бувають старші за віком підлітки, і їхній вплив на молодших надзвичайно великий, адже в цьому віці діти схильні до наслідування. Діяльність неформальних об'єднань здебільшого залежить від лідера, і це необхідно врахувати при розгрупуванні дітей. Адже саме тут підстерігають помилки багатьох педагогів, працівників міліції, які не знають структури групи, взаємин у ній, спрямованості у ній, впливу лідера. Уміння ізолювати його (лідера) енергію і спрямовувати її у позитивному напрямі або хоча б у нешкідливе русло вимагає продуманої стратегії і тактики, великої професійної майстерності. Важковиховуваність підлітків характеризується такими ознаками, які допомагають педагогу визначити і виявити раннє відхилення у поведінці: Підліток має на руці татуювання якоїсь групи або клану:

1. До 15 років вже скоїв злочин.
2. Систематично пропускає уроки в школі або зовсім не ходить, порушує дисципліну, погано вчиться.
3. Втікає часто з дому.
4. Проводить увесь свій вільний час у сумнівній компанії, вживає наркотики.
5. Часто конфліктує з батьками, грубіянить їм, краде речі, бере гроші.
6. Часто не з'являється, щоб відмітитися в інспекції, грубіянить і говорить неправду інспекторам служби у справах неповнолітніх.
7. Не бере активної участі у профілактичних заходах служби у справах неповнолітніх, не відвідує клубні форми роботи.
9. Не бере участі в суспільно корисній роботі.
10. Часто грубіянить старшим, інспекторам, говорить неправду під час опитування.

За даними статистики, досліджень учених, соціологів, демографів, психологів, педагогів майже половина шлюбів з тих чи інших причин є нещасливими або розпадаються [5, с. 85]. Тому однією з найактуальніших є проблема сімейного неблагополуччя, реалізація виховних функцій неблагополучної сім'ї та формування в ній особистості дитини. Звідси постає важливе завдання школи — допомога таким

сім'ям у корекції сімейного виховання, а також забезпечення захисної функції школи до дітей у таких сім'ях. Незмірне зростає роль практикуючих психологів і соціальних педагогів, спроможних надати якісну, кваліфіковану і вчасну допомогу.

До неблагополучних ми відносимо сім'ї, які повністю або частково втратили свої виховні можливості через ті чи інші причини, внаслідок чого складаються несприятливі умови для виховання дітей. Це сім'ї, де батьки зловживають спиртним, ведуть аморальний спосіб життя, сім'ї з низьким морально-культурним рівнем батьків, сім'ї із стійкими конфліктними ситуаціями у взаєминах батьків і дітей, неповні сім'ї, зовні благополучні сім'ї, насправді такі, у яких батьки через свою педагогічну неосвіченість припускаються серйозних помилок у системі сімейного виховання. Причому такі помилки у системі сімейного виховання мають не ситуативний, а стійкий характер. Сімейне неблагополуччя негативно впливає на навчальну діяльність та поведінку дитини, її спілкування з батьками, однолітками й учителями, спричиняє формування негативних якостей особистості.

Школа як державний заклад передусім стикається з тими прорахунками, труднощами, які існують у системі сімейного виховання. Спільна відповідальність держави та сім'ї за підрастаюче покоління вимагає від школи керування сімейним вихованням і надання батькам кваліфікованої допомоги. Знову ж таки на чільні висуюються фахові ролі психологів і соціальних педагогів.

Передовий досвід роботи школи з неблагополучними сім'ями дає змогу зробити висновок, що ефективність роботи школи залежить від раціонального управління нею. У сучасних умовах демократизації школи особливу увагу слід приділяти розвитку взаємовідносин між школою та сім'єю, вчителями та батьками.

У стосунках між сім'єю, вчителями та школою тривалий час панувала авторитарність, коли остання часто не враховувала думок і побажань батьків щодо навчально-виховної роботи, не приділяла належної уваги встановленню контактів з ними, наданню їм конкретної допомоги з питань навчання та виховання дитини залежно від її індивідуально-психологічних особливостей, конкретних умов і сімейного виховання. У таких умовах батьки часто незадоволені школою, відверто не висловлюються про прорахунки у навчально-виховному процесі, не прагнуть допомогти їх виправити. Про це йдеться у багатьох психолого-педагогічних дослідженнях [2, с.92]. Як свідчить аналіз передового досвіду роботи школи в цьому напрямку та результати проведених нами досліджень, організація роботи школи з сім'ями, зокрема неблагополучними, передбачає такі етапи:

1. Виявлення та облік неблагополучних сімей у кожному класі і в школі загалом. Цю роботу виконують класні керівники, шкільні психологи, батьківський комітет спільно з інспекціями у справах неповнолітніх. Вони облікують сім'ї, в яких один з батьків чи обидва ведуть аморальний спосіб життя або психічно хворі, а також одиноких матерів, неспроможних на належному рівні виховати дитину, сім'ї, де не складаються стосунки

дитини з нерідним батьком чи матір'ю. Неблагополучні сім'ї іншого типу, як правило, не фіксуються. Ми вважаємо за потрібне рекомендувати класним керівникам брати на облік негармонійні сім'ї всіх інших типів, не зважаючи на те, вплинули вони негативно на дитину чи ні. Це дасть змогу тримати під контролем кожен сім'ю, систематично працювати з нею, щоб запобігти негативному впливу на дитину.

2. Вивчення умов сімейного виховання в неблагополучних сім'ях і встановлення причин виникнення сімейного неблагополуччя. Мета їх - допомогти класному керівникові встановити контакти із сім'єю, виробити спільні вимоги впливу на дитину. Мається на увазі насамперед спосіб життя сім'ї, сімейний мікроклімат, особливості стосунків між батьками та дітьми, загальна морально-культурна спрямованість.

Звичайно, вивчення сім'ї - тривалий і трудомісткий процес. Проте він необхідний для раціональної роботи школи з цими сім'ями. Адже такі знання дадуть можливість школі, психологові, класному керівникові диференційовано підходити до кожної неблагополучної сім'ї, закріпити і розвинути її позитивний виховний потенціал, поглибити контакт з батьками, знаходити у кожній сім'ї невикористані виховні резерви. Таких резервів багато: виробничі досягнення батьків, сімейні традиції, захоплення окремих членів сім'ї, способи проведення вільного часу тощо.

3. Облік виявлення неблагополучних сімей, складання картотеки, де окрім основних відомостей про батьків, обов'язково слід зазначити, яку роботу проводили з цією сім'єю класний керівник, шкільний психолог, батьківський комітет класу, школи, адміністрація школи, встановлення зв'язку з виробничим колективом, де працюють батьки, районним відділом внутрішніх справ тощо, а також визначення результатів цієї роботи. Після встановлення контингенту неблагополучних сімей у класах визначають тих, яких ставлять на загальношкільний облік, складають план роботи з іншими. Планування має бути конкретним, враховувати особливості кожної неблагополучної сім'ї. Його слід погоджувати з планом роботи школи.

Систематичну роботу з неблагополучними сім'ями проводить директор школи. Дирекція веде облік даної роботи, організовує спеціальні семінари класних керівників, націлює їх на систематичне відвідування таких сімей. На педагогах при вирішенні питань навчально-виховного процесу також розглядаються питання роботи з батьками, які не забезпечують належного рівня сімейного виховання.

Для більш ефективної, результативної роботи з неблагополучними сім'ями батьківські комітети, дирекція школи мають можливість звернутися до комісій сприяння сім'ї та школі тих підприємств, де працюють батьки. Представників цих комісій запрошують на засідання батьківських комітетів, нарад при дирекції, де заслуховуються питання про конкретну неблагополучну сім'ю, з'ясовуються причини недостатнього рівня сімейного виховання, розробляються спільні дії щодо конкретної допомоги сім'ї.

Встановленню контактів з батьками сприяє активне залучення їх до організації і проведення шкільних та класних екскурсій, керівництва гуртками, до участі у різних комісіях, рейдах та ін. Тоді батьки не тільки допомагають педколективу, а й самі починають розуміти вимоги школи, яких часто їм бракує внаслідок недостатньої педагогічної освіченості, нерозуміння завдань, що стоять перед ними у вихованні дитини. Велике значення у системі роботи школи з неблагополучними сім'ями має освіта батьків. Крім загальної і обов'язкової педагогічної освіти батьків у школі, де вони набувають знань із загальної педагогіки, психології, методики виховання, доцільно запровадити диференційовану роботу з питань педагогічної пропаганди серед окремих груп неблагополучних сімей. Можна практикувати індивідуальні та групові консультації для батьків, залучати до цього спеціалістів-науковців з питань соціальної педагогіки, психології методики, права тощо.

Спеціалісти-науковці повинні заздалегідь під-

готуватися до зустрічі, ознайомитися з контингентом батьків, з якими доведеться зустрічатися, а також з колом питань, які їх цікавлять. Без належної підготовки зустріч може не досягти поставленої мети. Адміністрація школи, шкільні психологи, класні керівники допомагають таким батькам одержати необхідні консультації з різних питань виховання дитини [3, с.76].

Слід ще раз наголосити: успішна робота школи з неблагополучними сім'ями залежить від уміння класного керівника, адміністрації школи налагодити контакт з такими батьками: без цього важко викликати у них довір'я до порад, дій школи, досягти пропорційності їх вимог. В основу роботи з гармонійними сім'ями повинна бути покладена повага до батьків і батьківського авторитету, до позитивного досвіду сімейного виховання, позитивних якостей особистості дитини такої сім'ї. Грубої помилки припускаються педагоги, які перетворюють батьківські збори у чергову критику батьків за недисциплінованість і неуспішність їхніх дітей. Керівництво школи, спрямовуючи роботу метод об'єднання і класних керівників, повинно особливу увагу звернути на методику проведення батьківських зборів. Йдучи до школи, батьки мають бути впевнені у доброзичливості вчителя, у тому, що вони отримають кваліфіковану пораду, знайдуть педагогічно правильне вирішення того чи іншого питання.

У сім'ї "важких" підлітків батьки найчастіше не є моральним зразком для дітей. Ці підлітки - безпосередні свідки конфліктів між батьками.

У "важких" дітей сім'ї бувають частіше неповні, немає одного з батьків. П.Блонський говорив про проблему "важких" як переважно про "чоловічу" проблему. Та обставина, що серед "важких" більшість складають хлопчики, далеко не випадкова: в цьому виявляється переважання жінок у вихованні дітей. Якщо їх вплив навіть достатній, таке виховання, не охоплює всіх сторін життя хлопчика.

На нашу думку, від дорослих залежить дуже багато для того щоб скоректувати перші відхилення у поведінці підлітка, який порушує суспільні норми: не проходити повз нього, не залишатись байдужим свідком. Це один з найважливіших чинників, який може перешкодити перетворенню нормальної дитини у "важку". "Важкими" вони стають від того, що немає людини, яка стане поряд і знайде справу, яка займе розум і серце підлітка.

У П.Блонського знаходимо й те, що ніколи не можна результати, здобуті в процесі дослідження одного вікового періоду, бездумно переносити на всі інші вікові періоди.

Батьки, які часто скаржаться друзям і знайомим, що діти не виконують їх вимог, вимагають того, що не роблять самі, виявляють непослідовність у своїх вказівках, бувають несправедливими, жорстокими. Ознаки важковихованості у школярів такі: у 1-4-х класах - це, як правило, капризність, впертість, ледарство, неуважність, брехливість, відсутність самостійності, неакуратність. У 5-8-х класах - грубість, озлобленість, небажання вчитися і трудитися на користь суспільства, прагнення зробити що-небудь "погане". У старших класах - зневажливе ставлення до батьків, дорослих, друзів, до своїх навчальних і суспільних обов'язків, нестриманість, а в деяких спостерігається хвороблива замкнутість.

Важко врахувати, що з віком змінюються не тільки ознаки важковихованості, але й негативні якості учнів: якщо, наприклад, учень в молодших класах проявляв ледарство у навчанні, то це могло бути пов'язане з відсутністю в нього інтересу до знань, а в старших класах вже може виникнути своє-

рідний принцип, який виправдовує небажання вчитися [4, с.68].

Основними ознаками чи особливостями, за якими вчителі шкіл часто зараховують учня до категорії важких, є такі: неуспішність і недисциплінованість, негативне ставлення до праці, небажання працювати, що не є стійкою якістю, але воно переважно пов'язане з тим, що у "важких" склалися неправильні взаємостосунки з батьками, вчителями, друзями, сусідами. Всього названо близько 50 основних ознак важковиховуваності. Ці особливості діляться на три групи:

1. Знання. Навчальні і соціально-етичні знання "важких" школярів відрізняються дуже великою неповнотою, несистематичністю і перекручуваністю фактів;

2. Розвиток. "Важкі" школярі відстають від ровесників у розумовому розвитку, розвитку здібностей, інтелектуальних рис і якостей особистості.

У багатьох різко знижена працездатність, спостерігаються відставання чи аномалії в розвитку деяких психічних функцій (сприйняття, уваги, пам'яті, волі, мови, почуттів тощо.). Майже всі "важкі" підлітки імпульсивні, живуть і діють залежно від настрою і бажання. В оцінці можливостей "важких" потрібно бути дуже обережним, так як у більшості випадків це відставання має тимчасовий характер і поступово зникає. Як тільки підліток потрапляє у сприятливі умови, змінюється його ставлення до навчання, до себе, до навколишнього світу.

3. Взаємини. Характерною особливістю "важких" є негативне ставлення до навчання, до розумової, нерідко і до фізичної праці. Звідси випливає, що "важкі" підлітки часто не володіють позитивними інтересами, зокрема пізнавальними.

Останнім часом дуже багато говорять про "важких" дітей, педагогічне занедбаних підлітків, важкий вік. З проблемою "важких" школярів пов'язані такі наболілі питання, як неуспішність, бездоглядність і правопорушення. Все це свідчить про важливість цього соціально-педагогічного явища.

Працівники шкіл і спеціальних виховних закладів, говорячи про певну категорію учнів, користуються терміном "важкий", але є ряд гіпотез, які ставлять під сумнів факт існування таких дітей. Саме словосполучення "важкий підліток" достатньо приблизне. Адже самі подумайте: підліток не може бути "важким" всі 24 години на добу, та й "важким" його сприймають аж ніяк не всі, з ким йому доводиться зустрічатися протягом дня. Більшість посилається на те, що діти з яскраво вираженою незвичайною інди-

відуальністю вимагають особливого підходу [7, с. 35].

До категорії „важких” зараховують учнів, у яких систематична неуспішність і недисциплінованість, конфліктні стосунки з педагогами, класним колективом, які протиставляють себе їм, порушують загально-шкільний режим життя.

Такі учні негативно впливають на ровесників, легко потрапляють під поганий вплив. Але причини "важкості" багатьох "важких" полягають в умовах їх життя. І впливати найбільше слід не прямо на "важкого", а на сім'ю, вихователів, учителів. Це одне з головних завдань сучасних практикуючих психологів і соціальних педагогів Серед чинників, які негативно впливають на молодшого школяра в сім'ї, першодусім необхідно назвати нездорове ставлення до своїх дітей, відсутність уваги до їх знань, до допомоги і контролю за приготуванням домашнього завдання, поваги до школи, вчителів. Отож першовиток "важкості" слід шукати в негармонійних сім'ях, а також проводити психопрофілактичну психокорекційну та соціально-реабілітаційну роботу з батьками й дітьми.

Висновки. Ізольовані в колективі важковиховувані, педагогічне занедбані недисципліновані учні в більшості випадків конфліктують з педагогами, батьками, ровесниками, і тому до них ставляться з особливою обережністю і недовірям. Отже, важковиховуваний учень заздалегідь уже знає про те, які слова скаже педагог, за що буде звинувачувати його, чим буде йому погрожувати. Такі уявлення породжують прагнення учнів відгородити себе від "втручання", створити психологічні бар'єри, які перешкоджають педагогічному впливові, вихованець ніби відмовляється розуміти звернуті до нього слова.

Як висновок з вищесказаного, зазначимо: для продуктивної діяльності у сфері попередження і подолання відхилень у поведінці й особистісному розвитку учнів суттєве значення мають адекватні мотиви професійно-педагогічної діяльності, які визначають ставлення педагога до важковиховуваних учнів, суттєво впливають на позицію вихователя, роблячи її практично перетворюючою. Важливим компонентом адекватної мотивації педагогічної діяльності є співвідношення гуманістичних і ділових мотивів, "внутрішня" досягаюча мотивація.

Вкрай важливою є проблема поваги педагога до психічного світу дитини, знання і врахування її психічних станів, насамперед агресивності та соціальної фрустрованості, які активно впливають на прояви „важкими” підлітками асоціальної поведінки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Общий практикум по психологии: Метод наблюдения. Ч. II / Под ред. М. Б. Михалевской. М., 1985.
2. Лукин В. Гадкие лебеди: Жизненные ценности современной молодежи // Культура. – 2001. – №16. – С.4.
3. Ольшанский В. Старшеклассник в изменяющемся мире: Социол. Исслед. / Ольшанский В // Нар. образование. – 2000. – №3. – С.117–120.
4. Попов В.А. Изменение мотивационно-ценностных ориентаций учащейся молодежи. /Попов В.А., Кондратьева О.Ю. // Социол. исслед. – 1999 – №6. – С.96–99.
5. Рубинштейн С.Л. Проблемы общей психологии / Рубинштейн С.Л. - М.1976.
6. Титаренко Т. М.Життєвий світ особистості у межах і за межами буденності. – К. : Либідь, 2003. – 374 с.
7. Шаповаленко И. В.Возрастная психология (Психология развития и возрастная психология) / И. В. Шаповаленко. – М.: Гардарики, 2005. – 349 с.

ШМІДЗЕН ІРИНА,

студентка 6-го курсу,

спеціальність «Психологія».

Науковий керівник: кандидат психологічних наук,

доцент Михайлишин У.Б.

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ ДОСЛІДЖЕННЯ АДИКТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ У НАУКОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ

У статті висвітлюються основні підходи до вивчення адиктивної поведінки особистості. Розглядаються основні види адикцій. Аналізуються основні властивості притаманні людині з адиктивною поведінкою. З'ясовуються чинники виникнення залежностей.

Ключові слова: адиктивна поведінка, залежність, адикції, шкідлива звичка

THE THEORETICAL ANALYSIS OF THE PROBLEM OF THE ADDICTIVE BEHAVIOR'S RESEARCH IN THE SCIENTIFIC LITERATURE.

The article highlights the key approaches for studying addictive behavior of a personality. The basic types of addictions are discussed. The main properties inherent in a person with an addictive behavior are analyzed. The factors of occurrence of dependencies are clarified.

Key words: addictive behavior, dependence, addictions, bad habit.

Актуальність. Адиктивна поведінка особистості є однією з глобальних проблем суспільства. Можна помітити, що починають з'являтися та поширюватися нові форми залежностей. Нестабільність навколишньої дійсності може створювати стресові ситуації для людей, більшість з яких не здатна впоратися з даним тиском. Як варіант виходу з проблеми людина може вдатися до своєрідної втечі від реальності за допомогою вживання різних речовин, фіксацією уваги на певній діяльності.

Передумови виникнення адиктивної поведінки особистості можуть різнитися в залежності від індивідуальних особливостей особистості, її способу життя, оточення тощо. Однак, поширені причини даного явища залишаються невизначеними. Актуальним завданням сучасних досліджень проблеми адикцій є з'ясування найбільш поширених чинників, які можуть призвести до залежностей.

Мета. Здійснити теоретичний аналіз проблеми дослідження адиктивної поведінки особистості у науковій літературі.

Основна частина. Проблема вивчення адиктивної поведінки має давню історію. Різні аспекти залежностей вивчали такі вчені як В.Д. Менделєвич, Ц. П. Короленко, А.Томас і С.Чесс, В.Г Белов, О.Б. Симатова, Н.В. Виничук, А. В. Гоголева, Г.В. Старшенбаум, О.П. Макушина та ін.

Адиктивні форми відхилення у поведінці – досить поширений вид девіацій. Різні форми залежності поведінки нерідко називають шкідливими або згубними звичками. Умовно можна виділити нормальну і надмірну залежність.

Нормальна залежність – це залежність від життєво важливих об'єктів (повітря, вода, їжа, прихильність до батьків та ін.).

Схильність до надмірної залежності породжує проблемні симбіотичні відносини або залежну поведінку [1, с. 58].

Основою виникнення і розвитку адикцій є прагнення до зміни психічного стану, який чимось дискомфортний для індивіда. Зміст психологічної реальності, від якої намагається позбутися індивід, буває різним, так само як і можуть бути різними способи від її позбавлення [6, с. 3].

В структурі залежності В. Д. Менделєвич виділяє два компоненти: звичку та емоційну прив'язаність. Звичка – це стереотипізована діяль-

ність по реалізації залежної поведінки. Другий компонент адикції – емоційна прив'язаність, проявляється в одухотворенні об'єкта залежності [7, с.7].

На думку Е. Ханзяна, головна причина всіх адиктивних розладів – це страждання, які адикти намагаються полегшити за допомогою алкоголю, їжі та ін. І відображають труднощі в сфері саморегуляції, що включає чотири основні аспекти психологічного життя: почуття, самооцінку, людські взаємини і турботу про себе [8].

Елементи адиктивної поведінки властиві будь-якій людині, яка відходить від реальності шляхом зміни свого психічного стану. Проблема адикції починається тоді, коли прагнення відходу від реальності, пов'язане зі зміною психічного стану, починає домінувати у свідомості, стаючи центральною ідеєю, що вторгається в життя, приводячи до відриву від реальності.

Залежній поведінці властиві такі ознаки:

- синдром зміненої сприйнятливості організму до дії даного подразника (захисні реакції, стійкість до нього);
- синдром психічної залежності (нав'язливий потяг, психічний комфорт в період споживання, будь то наркотик, алкоголь або ігровий апарат);
- синдром фізичної залежності (компульсивний потяг, втрата контролю над дозою, фізичний комфорт в інтоксикації).

Остання з наведених ознак більш виражена у людей, що страждають залежністю від будь-яких хімічних речовин, але в меншій мірі вона також може мати місце і у людей з нехімічними залежностями [2, с. 16].

Загальна ознака адиктивних порушень полягає в тому, що вони пов'язані з двома станами: спочатку поєднані з задоволенням, а потім – з негативними переживаннями в разі позбавлення [2, с. 8].

Н. Пезешкіан виділяє чотири форми адиктивної поведінки як уникнення реальності:

- 1) втеча в тіло – фізичне або психічне «удосконалення» себе;
- 2) втеча в роботу – концентрація на службових справах (навчанні);
- 3) втеча в контакти або самотність – постійне (перебільшене) прагнення до спілкування або, навпаки, до усамітнення;
- 4) втеча у фантазії – життя в світі ілюзій і фан-

тазій [9, с. 11].

Ц. П. Короленко, Т. А. Донських виділяють основні етапи формування адиктивного процесу:

- зміна психічного стану у вигляді підвищення настрою в момент прийому речовини і фіксація у свідомості зв'язку з цим;

- встановлення певної послідовності вдавання до засобів адикції і певної частоти реалізації адиктивної поведінки;

- розвиток адиктивної поведінки як інтегральної частини особистості і його домінація зі зміною стилю життя і відносин з оточуючими;

- відсутність задоволення від адиктивної поведінки;

- руйнування психічних, біологічних і фізіологічних процесів в організмі аддикта [8].

М. Гріффіте пропонує операціональні критерії, в сумі визначають залежність:

- пріоритетність – улюблена діяльність набула першорядного значення і переважає в думках, почуттях і вчинках (поведінці);

- зміна настрою – відноситься до суб'єктивного досвіду людини і супроводжується станом захопленості діяльністю;

- толерантність – для досягнення звичного ефекту потрібно кількісне збільшення параметрів діяльності;

- симптоми розриву – виникнення неприємних відчуттів або фізіологічних реакцій при втраті або раптовому скороченні можливостей займатися улюбленою діяльністю;

- конфлікт – відноситься до всіх різновидів конфліктів: інтрапсихічних; міжособистісних (з оточуючими людьми); з іншими видами діяльності (робота, соціальне життя, хобі та інтереси);

- рецидив – повернення до улюбленої раніше діяльності, іноді після багаторічного періоду утримання [2, с. 17].

Існують наступні форми залежної поведінки:

- хімічна залежність (куріння, токсикоманія, наркозалежність, лікарська залежність, алкогольна залежність);

- порушення харчової поведінки (переїдання, голодування, відмова від їжі);

- гемблінг – ігрова залежність (азартні ігри);

- сексуальні адикції (зоофілія, фетишизм, пігмаліонізм, трансвестизм, ексгібіціонізм, вуаєризм, некрофілія, садомазохізм);

- релігійна деструктивна поведінка (релігійний

фанатизм, залученість в секту) [4, с. 118].

У міру зміни життя людей з'являються нові форми залежної поведінки, наприклад сьогодні надзвичайно швидко поширюється інтернет-залежність, смартфон-адикція, шопінг-адикція [5, с. 91].

Існує досить багато причин залучення молоді до алкоголю та інших психоактивних речовин. Ц. П. Короленко виділяє деякі соціальні чинники, характерні для сучасного суспільства, які сприяють поширенню адиктивної поведінки.

1. В суспільстві присутні умови для негайного задоволення бажань, пов'язаних з отриманням задоволення, що стає важливим інгредієнтом стилю життя.

2. Тривалий і постійний перегляд телевізійних розважальних програм перешкоджає розвитку творчих можливостей, виховує пасивний підхід до життя, що, в свою чергу, створює сприятливу основу для розвитку адиктивної поведінки.

3. Економічне розшарування суспільства, безробіття.

4. Зменшення мотивацій до навчання, придбання знань і навичок, втрата престижності багатьох професій.

5. Легка доступність алкоголю і речовин, які змінюють психічний стан.

6. Реклама тютюну та алкоголю в засобах масової інформації [3, с. 59].

Висновки. В результаті теоретичного аналізу проблеми адиктивної поведінки особистості ми з'ясували, що адиктивна поведінка проявляється у прагненні людини відійти від реальності, штучно змінюючи свій психічний стан за допомогою прийому деяких речовин або постійною фіксацією уваги на певних видах діяльності.

Розглядаючи види адиктивної поведінки ми виявили, що єдиної класифікації на даний час не існує. У міру зміни життя людей з'являються нові форми залежної поведінки. В загальному види адиктивної поведінки поділяють на дві групи: хімічні, які виявляються у залежності від психоактивних речовин та нехімічні залежності, які можуть проявляти себе в різних видах діяльності, активності людини.

Виявлено, що виникнення адиктивної поведінки може бути пов'язаним з різними факторами, проте залишається відкритим питання про найбільш поширені чинники, що в результаті призводять до залежностей.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Азарова Л. А. Психология девиантного поведения / Л. А. Азарова, В. А. Сятковский. – Минск : ГИУСТ БГУ, 2009. – 164 с.
2. Белов В. Г. Профилактика адиктивного поведения / В. Г. Белов, В. А. Кулганов, Ю.А. Парфенов. – СПб : Православная инициатива, 2013. – 260 с.
3. Гоголева А. В. Адиктивное поведение и его профилактика / А. В. Гоголева. – Москва : МПСИ; Воронеж : МОДЭК, 2003. – 240 с.
4. Змановская Е. В. Девиантология: (Психология отклоняющегося поведения) / Е. В. Змановская. – М. : Академия, 2004. – 288 с.
5. Комлев Ю. Ю. Интегративная криминология: девиантологический очерк: учеб. пособие / Ю. Ю. Комлев. – Казань : КЮИ МВД России, 2016. – 245 с.
6. Короленко Ц. П. Психодинамические механизмы аддикций в постсовременной культуре [Монография] / Ц. П. Короленко, Н. В. Дмитриева, Т. А. Шпикс. – Саарбрукен: LAP, 2011. – 188 с.
7. Макушина О. П. Психология зависимости: Учебное пособие / О. П. Макушина. – Воронеж: ИПЦ ВГУ, 2007. – 78 с.
8. Малкина-Пых И. Г. Виктимология: психология поведения жертвы / И. Г. Малкина-Пых. – М. : Эксмо, 2010. – 864 с.
9. Старшенбаум Г. В. Адиктология. Психология и психотерапия зависимостей / Г. В. Старшенбаум. – М. : Когито-Центр, 2006. – 368 с.

ШТЕН ПРИНА,

студентка 6-го курсу,

спеціальність «Психологія».

Науковий керівник: кандидат психологічних наук,

доцент Синишина В. М.

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ ДІТЕЙ ДО НАВЧАННЯ У ШКОЛІ

Анотація. У статті розглянуті наукові теоретичні підходи до визначення психологічної готовності до навчання дошкільників. Визначені компоненти структури психологічної готовності. Проаналізовано психологічні особливості дезадаптації дітей на початковому етапі шкільного навчання та її подолання шляхом застосування психодіагностики психологічної готовності в дошкільному періоді.

THEORETICAL ASPECT OF PSYCHOLOGICAL PREPAREDNESS BEFORE CHILDREN AT SCHOOL

Annotation. The article deals with scientific theoretical approaches to the definition of psychological readiness for the training of preschoolers. The components of the structure of psychological readiness are determined. The psychological features of children's maladaptation in the initial stage of school education and its overcoming through the application of psychodiagnostics of psychological readiness in the pre-school period are analyzed.

Актуальність теми.

Проблема психологічної готовності дітей до навчання у школі виникла безпосередньо з потреб практики і наразі залишається предметом прикладних досліджень. Очевидно, що акумулюючи в собі результати емпіричних і теоретичних досліджень в області психології, проблема психологічної готовності до шкільного навчання відображає цілісну системну індивідуального розвитку дитини як об'єкта і активного суб'єкта освіти.

Актуальність теми дослідження обумовлена низкою моментів. По-перше, в умовах сучасного суспільства активно розвивається освіта, що враховує варіанти індивідуального розвитку учнів у навчальному процесі в єдності і цілісності різнорівневих проявів (особистісних і суб'єктних), це є необхідною і реальною основою для підвищення ефективності освіти, забезпечення умов для повноцінного розвитку особистості кожного учня, індивідуалізації і диференціації навчання, пошуку нових форм і методів педагогічної та психологічної роботи з дітьми та школярами. Особливої актуальності на сучасному етапі для шкільної практики набуває розробка діагностичних процедур, ефективних методів корекційно-розвиваючої роботи з дошкільниками та молодшими школярами, а також подолання труднощів у підготовці та адаптації до навчання. По-друге, за більш ніж вікову історію проблеми психологічної готовності до навчання у школі, накопичений значний досвід теоретичних і прикладних досліджень аспектів готовності дітей до школи, проте ця проблематика все ще залишається актуальною і потребує пошуку оптимального рішення. Для подальших досліджень в цій області особливу важливість представляють узагальнення результатів досліджень, систематизація накопичених знань, визначення теоретичного змісту поняття психологічної готовності до навчання, осмислення структурних компонентів психологічної готовності до шкільного навчання.

Нагальна необхідність застосування системної методології і в дослідженні психологічної готовності дітей до навчання в школі була відзначена в цілій низці наукових публікацій (Л.А. Венгер, Ю.З. Гільбух, А.В. Запорожец, А.А. Люблінська та ін.), що узгоджується з загальновизнаними в психології принципом функціональної цілісності індивідуального розвитку. У вітчизняній психології детальне опрацювання проблеми готовності до шкільного

навчання, своїм корінням що йде з праць Л.С.Виготського, міститься в роботах Л.І. Божович, Д.Б. Ельконіна; Н.Г. Салминой; Е.Е. Кравцовой.

Але дана проблема ще не повністю досліджена, й досі, в сучасній психології немає чіткої визначеності поняття готовності до шкільного навчання. Також в науковій літературі наразі недостатньо висвітлена проблема забезпечення диференціації дітей шестирічного віку за готовністю до шкільного навчання. Отже, актуальність теми визначається необхідністю вивчення сенсу даної диференціації, що полягає у тому, щоб дітям, які виявили недостатній психологічний розвиток для навчання у школі, надати необхідну корекційну допомогу, без якої вони не зможуть мати достатніх передумов для успішного навчання.

Мета статті полягає у визначенні основних теоретичних аспектів психологічної готовності дитини до навчання у школі, у характеристиці компонентів готовності дитини до шкільного навчання.

Завдання статті: проаналізувати визначення психологічної готовності дитини до школи в психолого-педагогічній літературі; визначити компоненти психологічної готовності; охарактеризувати основні напрямки формування психологічної готовності для успішної адаптації молодших школярів до навчання у школі.

Основна частина. Від певного рівня підготовки до школи залежить успішний розвиток особистості, ефективність навчання дитини у школі. Шкільне навчання знаменує собою зміну способу життя дитини. Це принципово нова соціальна ситуація розвитку особистості, яка зумовлює психічний і особистісний розвиток дитини у молодшому шкільному віці. На цьому віковому етапі відбувається зміна провідної діяльності з ігрової на навчальну, основою якої є пізнавальний інтерес і нова соціальна позиція.

Перехід до навчання як систематичної та цілеспрямованої діяльності, різке зниження рухомої активності, значне статичне напруження, нові обов'язки і вимоги дисципліни – все це для учня першого класу є великим навантаженням. У перші шкільні місяці ознаки дошкільного дитинства поєднуються з ознаками школяра. Дитина починає усвідомлювати, що навчання – суспільно важлива діяльність, значущість якої оцінюють оточуючі її люди. Якщо гра дошкільника була необов'язковою (батьки можуть будь-коли її припинити), то навчання є обов'язковою діяльністю, до якої дорослі ставляться

з особливою повагою.

Навчальна діяльність має яскраво виражену суспільну значущість і ставить дитину в нову позицію стосовно дорослих і однолітків, змінює її самооцінку, перебудовує взаємини в сім'ї. Вперше виникає емоційно-сміслова орієнтувальна основа вчинку – розуміння сенсу здійсненої діяльності: задоволення чи незадоволення своїм місцем у стосунках із дорослим, іншими дітьми.

У зв'язку із психічним та особистісним розвитком діти даного віку виявляють чітке прагнення посісти значуще становище у житті, виконувати нову, важливу для них та їхнього оточення роботу. Реалізуючи яке, вони вступають у суперечність зі стилем свого життя, їх перестає тішити гра. Дитина починає диференціювати внутрішню і зовнішню сторони своєї особистості, усвідомлювати зміст своїх переживань, узагальнювати їх. Це означає, що у дитини сформувалося нове внутрішнє життя, яке надалі здійснюватиме спрямування поведінки.

Вступ до школи забезпечує перехід до нової, суспільно значущої та суспільно оцінюваної діяльності – навчання. Майже всі діти готові до навчальної діяльності, хочуть іти до школи, однак у багатьох переважає зовнішня мотивація. Але сучасне суспільство потребує, щоб ці зміни у житті дитини узгоджувалися з її внутрішньою потребою

Психологічна готовність дитини до шкільного навчання є важливою проблемою психологічної науки. Загалом, готовність дошкільника до навчання у школі визначається умовно за двома провідними напрямками: психологічна та фізична готовність [7].

Визначаючи фізичну готовність до школи – можемо констатувати, що це витривалість, належний стан здоров'я, достатній рівень розвитку рухової сфери, протистояння несприятливим впливам; нормальні антропометричні дані (зріст, маса, обхват грудної клітки), готовність руки до виконання тих дрібних, різноманітних і точних рухів, які необхідні, щоб оволодіти письмом; достатній розвиток культурно-гігієнічних навиків тощо. Якщо розвинені такі параметри, можемо визначити, що за своїм фізичним розвитком і станом здоров'я дошкільник здатен до навчального навантаження. Відомо, що першокласникам спочатку важко при звичаються до шкільного режиму; тривалості занять, необхідності зберігати статичну позу тощо. Діти можуть втомлюватись від зусиль, спрямованих на дотримання певної пози, від нерухомості, від незвичної дози розумового навантаження, зосередженості. Поступово всі першокласники опановують шкільний режим, навчаються працювати належним чином. Щоб зробити перехід до навчання у школі для дитини менш складним, необхідно готувати її до цього, забезпечити умови, які сприяють належному фізичному та функціональному розвитку організму, формуванню рис, необхідних для вступу у новий період життя – шкільний.

В сучасній психології немає чіткої визначеності поняття психологічної готовності до шкільного навчання. У вітчизняній психології детальне опрацювання проблеми готовності до шкільного навчання, своїм корінням що йде з праць Л.С.Виготського, міститься в роботах Л.І. Божович, Д.Б. Ельконина; Н.Г. Салминой; Е.Е. Кравцовой.

Під психологічною готовністю до шкільного навчання розуміється необхідний і достатній рівень психічного розвитку дитини для освоєння шкільної навчальної програми в умовах навчання в колективі однолітків [8].

У роботах Л.І. Божович виділяються декілька параметрів психічного розвитку дитини, що найістотніше впливають на успішність навчання в школі.

Серед них певний рівень мотиваційного розвитку дитини, що включає пізнавальні і соціальні мотиви учіння, достатній розвиток довільної поведінки і інтелектуальної сфери. Основним критерієм готовності до школи в працях Л.І. Божович виступає новоутворення „внутрішня позиція школяра”, що являє собою сплав пізнавальної потреби і потреби в спілкуванні на новому рівні [5].

Д.Б. Ельконін, досліджуючи проблему готовності до школи, на перше місце ставив сформованість передумов до учбової діяльності. До найбільш важливих передумов він відносив уміння дитини орієнтуватися на систему правил в роботі, уміння слухати і виконувати інструкції дорослого, уміння працювати за зразком і деякі інші. Всі ці передумови витікають з особливостей психічного розвитку дітей в перехідний період від дошкільного до молодшого шкільного віку, а саме: втрата безпосередності в соціальних відносинах, узагальнення переживань, пов'язаних з оцінкою, особливості самоконтролю. Д.Б.Ельконін підкреслював, що при переході від дошкільного до шкільного віку, діагностична схема повинна включати діагностику як новоутворень дошкільного віку, так і початкових форм діяльності наступного [5].

У роботах І. В. Корякіної при характеристиці психологічної готовності дітей до школи основний акцент робиться на ролі спілкування в розвитку дитини. Виділяються три сфери відношення до дорослого, до однолітка і до самого себе, рівень розвитку яких визначає ступінь готовності до школи і певним чином співвідноситься з основними структурними компонентами учбової діяльності.

Як вказує Костюк Г.В., найбільш повне поняття «готовності до школи» дається у визначенні Л.А. Венгера, під яким він розумів певний набір знань й умінь. Складовими цього набору насамперед є мотивація, особистісна готовність, у яку входять внутрішня позиція школяра, вольова й інтелектуальна готовність [5].

У всіх дослідженнях, не дивлячись на відмінність підходів, признається факт, що ефективним шкільне навчання буде тільки в тому випадку, якщо першокласник володіє необхідними і достатніми для початкового етапу навчання якостями, які потім в учбовому процесі розвиваються й удосконалюються.

Можна сказати, що за основу готовності до шкільного навчання береться якийсь базис розвитку, без якого дитина не може успішно вчитися в школі. Підготовка до школи передбачає загальну і спеціальну підготовку. Перша – це фізична, інтелектуальна, особистісно-вольова готовність, а друга – готовність включатися у засвоєння предметних знань, умінь і навичок. Сама ж готовність дитини до навчання в школі розглядається як інтегративний результат цих напрямків діяльності, що складається у неї на завершення дошкільного дитинства і сприяє до умов і вимог шкільного навчання.

Отже, зважаючи на викладене вище, можна зробити висновок, психологічна готовність дитини до шкільного навчання – це один з найважливіших підсумків психічного розвитку в період дошкільного дитинства. Науковцями психологічна готовність дитини до навчання в школі розглядається як комплексна характеристика, яка розкриває рівні розвитку психологічних якостей, що є найбільш важливими передумовами для нормального включення дитини в нове соціальне середовище й для формування навчальної діяльності.

Психологічна готовність дошкільного навчання – це складне утворення, до структури якого входять різні аспекти готовності. Розглянемо основні концептуальні підходи вчених щодо структурного

наповнення психологічної готовності до навчання.

Л.І. Божович, О.В. Запорожець, Л.А. Венгер та інші, вивчаючи лише психологічну готовність дитини до шкільного навчання, виділяють в ній декілька структурних компонентів, а саме:

1. Інтелектуальний, який включає порівняно розвинуте диференційоване сприймання, стійке спрямування уваги на предмет чи діяльність, наявність аналітичного мислення, що проявляється в здатності виділяти і розуміти важливі ознаки і зв'язки між предметами, а також в здатності відтворювати зразок, логічне запам'ятовування, оволодіння на слух розмовною мовою, розвиток тонких рухів руки і око-рухової координації, розвиток здібностей до навчання.
2. Мотиваційний компонент відображає бажання чи небажання дитини навчатися. Він дуже важливий, бо від нього залежить входження дитини в нову для неї діяльність, яка відрізняється від ігрової своєю обов'язковістю, розумовим напруженням, необхідністю подолання труднощів тощо. Розрізняють внутрішні, або пізнавальні, мотиви навчання, що характеризуються потребою в інтелектуальній активності, пізнавальним інтересом; і зовнішні, або соціальні, котрі виявляються в бажанні займатися суспільно значущою діяльністю, у ставленні до вчителя як до представника суспільства, авторитет якого є бездоганим. Внутрішні та зовнішні мотиви навчання складають внутрішню позицію школяра, яка є одним із основних показників психологічної готовності до навчання.
3. Емоційно-вольовий компонент, який включає готовність до довільної регуляції своєї пізнавальної діяльності, сформованість механізмів вольової регуляції дій і поведінки в цілому, розвиток емоційної стійкості.
4. Соціальний компонент, який передбачає наявність у дитини потреби в спілкуванні з іншими дітьми, вміння підкорятися інтересам дитячих груп, здатність виконувати соціальну роль в ситуації шкільного навчання, вміння встановлювати стосунки із ровесниками і дорослими [2].

Отже, сьогодні практично загально визнано, що готовність до шкільного навчання – багатокомпонентне утворення. Відповідно до розуміння структури та компонентів готовності дитини до навчання визначаються її основні критерії й параметри. У структурі готовності найчастіше виділяють наступні компоненти: морфологічну (фізичну) готовність, психологічну та соціальну. Психологічна готовність до шкільного навчання визначається як система психологічних характеристик суб'єкта, що забезпечує його успішне навчання в школі. Науковець Л. Іщенко визначає готовність до школи як психологічний, емоційний, етично-вольовий та фізичний розвиток дитини, який забезпечує її легку адаптацію до нового етапу життя; це усунення (або хоча б суттєве зниження) негативного впливу на здоров'я й емоційне благополуччя школяра труднощів переходу до нових умов життя, соціальних відносин і нового виду провідної діяльності. Також науковець виизначає рівень загального психологічного розвитку дитини, який найчастіше складають наступні показники: а) кількість постійних зубів, зріст, вага; б) розумова зрілість (диференційоване сприйняття, довільна увага, аналітичне мислення); в) емоційна зрілість, соціальна зрілість, визначає як шкільну зрілість [3]. Проте останнім часом усе більшої актуальності набуває необхідність враховувати факт «помолодшання» середньостатистичного першокласника на один рік, оскільки дитина при цьому за психологічним віком лишається старшим дошкільником. С.О. Ладивір

підкреслює, що в «параметрах шкільної готовності» основними показниками є ті новоутворення, які за логікою законів психічного розвитку з'являються лише в процесі самого навчання в школі, а не в дитячому садку. При цьому «лише психологічно зрілий дошкільник здатний до соціальної адаптації й адекватного входження в навчальну діяльність школяра» [6]. Тому, говорячи про готовність до навчання в школі, сучасні психологи наполюгають на діагностиці, в першу чергу, рівня дошкільної (а не шкільної) психологічної зрілості – тобто якісних новоутворень, властивих саме дошкільному дитинству, які на етапі вступу до шкільного життя досягають оптимальної зрілості [6]. Під процесом підготовки дитини до школи Б. Андрієвський розуміє систему педагогічних заходів, спрямованих на загальний розвиток дитини, створення умов для формування основ загальних умінь та навичок, що забезпечили б їй успішну навчальну діяльність у майбутньому. Готовність до школи науковцем розглядається як комплексне багаторівневе утворення, як певний рівень психічного розвитку дитини, який забезпечує здатність брати участь у навчанні. Звичайно, у дошкільника не може бути сформовано повною мірою «шкільні якості», але, на думку провідних учених (О. Запорожець, О. Леонтьєв, В. Мухіна, Д. Ельконін), у нього має бути сформовано здатність до розуміння змісту навчальних завдань, усвідомлення способів виконання дії, елементарні навички самоконтролю, наявність волевих якостей, умінь спостерігати, слухати, запам'ятовувати, домагатися вирішення висунутих завдань [1]. М.Р. Битянова характеризує дошкільну зрілість як «цілісний психічний стан дитини дошкільного віку, що характеризується високим ступенем розвитку тих якостей і процесів, які переживають свій розквіт саме в дошкільний період дитинства, та для яких цей період є сензитивним».

Отже, у структурі готовності найчастіше виділяють наступні компоненти: морфологічну (фізичну) готовність, психологічну та соціальну. На даний момент учені зійшлися в думці, що основними складовими психологічної готовності дитини до навчання в школі є: 1) мотиваційна; 2) інтелектуальна; 3) емоційно-вольова; 4) особистісно-соціальна готовність.

Перехід від дошкільного віку до школярства у психології називають малою кризою. Це критичний вік, тому дитина повинна пройти певний період адаптації. Критерії адаптації можна умовно поділити на об'єктивні та суб'єктивні. Об'єктивні показники адаптації – це адекватна поведінка та успішне навчання. До суб'єктивних належать самовдоволення, яке виявляється в емоційному стані, та внутрішній комфорт.

Адаптація дитини до школи має безліч аспектів:

1. Особливістю соціальної адаптації є пошук дитиною свого місця в групі однокласників, можливість виявити свої здібності та інтереси. Якщо дитина набула досвіду спілкування, встановлення стосунків та поведінки в конфліктних ситуаціях в умовах дитячого закладу в дошкільному віці, то адаптація в класному колективі проходить швидко. Доброзичлива атмосфера в класі, а також цілеспрямовані виховні завдання та ігри, в яких дитина вчиться виявляти себе і з повагою ставитись до інших, допоможуть швидше знайти своє місце в класі.

2. У першому класі зустрічаються діти, які граються на уроках, на перервах, а виконання навчальних завдань стає для них лихом. Це діти, у віковому розвитку яких ще не закінчився період довілля, коли вся внутрішня енергія спрямована на гру та спілкування. Це так звані психологічно не готові до

навчання діти.

У цьому випадку тільки умови, за яких навчання засноване на грі та спілкуванні, допомагають дитині задовольнити свою потребу в грі не за рахунок навчання. З виховною метою треба формувати мотивацію навчання та ціннісні орієнтири.

3. З початком навчання перед дитиною ставлять нові вимоги соціальної поведінки, дисципліни, об'язкового режиму та обмежень. Ступінь адаптації до нової соціальної ролі школяра визначається рівнем вольового розвитку та саморегуляції. За невисокого рівня психічних процесів сприймання вимог відбувається поступово.

Успішний процес психологічної адаптації таких дітей залежить від дорослих. Атмосфера вимогливості й доброзичливості прискорює формування вольової саморегуляції.

4. Зміна ролей від дошкільника до учня призводить і до нових стосунків у ланці «дитина – батьки». Тепер поряд з турботою дитина відчуває, що ставлення до неї залежить від результатів навчання.

Основні причини труднощів під час адаптації:

Психофізіологічні особливості:

1. Слабкий тип нервової системи;
2. Підвищена сенситивність;
3. Надмірне збудження.

Особливості розвитку:

1. Несформованість емоційно-вольової сфери;
2. Слабка саморегуляція поведінки.

Хибні методи виховання в сім'ї:

1. Виховання за типом «кумир у сім'ї»;
2. Не сприйняття дитини;
3. Батьківська вседозволеність [9].

Отже, готовність дитини до шкільного навчання складається з багатьох компонентів. Недостатня сформованість якогось із них не може не позначитись на її адаптації до школи. Ще складніше, якщо неготовність виявляється за багатьма показниками.

Саме для того, щоб вчасно запобігти можливим труднощів, необхідне психологічне обстеження готовності дітей до школи за показниками загально-го психічного розвитку.

Тому особливе значення в профілактиці труднощів адаптації має поглиблена психологічна консультація на основі тестування та спостереження ще на етапі вступу до школи. Нами запропоновано деякі методики для визначення шкільної зрілості. До таких методик відноситься тест «Кубики Коса» (С.Кос); тест «Два будиночки» (О.А.Орехова); опитувальник «Бесіда про школу» (Т.А. Нежнова); методика «Послідовність подій» (А.Н.Бренштейн); методика «Зра-

зок і правило» (О.Л.Венгер); тест «Розфарбуй малюнок» (Є.Є.Кравцова).тест шкільної зрілості Йірасека. На основі цього тесту були створені інші тести для визначення готовності дитини (переважно із шести років) до навчання. Так, О.В.Скрипченком і Н.Ф.Скрипченко були розроблені завдання для визначення готовності дитини шести років до навчання

Проблема готовності дітей до навчання в школі – це не тільки наукове, але в першу чергу практичне, дуже життєве й гостре завдання, що ще не одержало свого остаточного рішення. А від його рішення залежить в остаточному підсумку доля дітей, їхнє сьогодення й майбутнє.

Висновки. Отже, у процесі вивчення наукової психолого-педагогічної літератури з проблеми психологічної готовності дітей до навчання у школі, ми провели теоретичний аналіз проблеми готовності до шкільного навчання і робимо висновок, що під психологічною готовністю до шкільного навчання розуміється необхідний і достатній рівень психічного розвитку дитини для освоєння шкільної навчальної програми в умовах навчання в колективі однолітків. Готовність дитини до навчання у школі є інтегративною характеристикою психічного розвитку дитини, яка охоплює компоненти, що забезпечують її успішну адаптацію до умов і вимог школи. Цей феномен постає як загальна (психологічна) і спеціальна готовність до навчання у школі, в якій розкриваються рівні розвитку тих психологічних якостей, що найбільше сприяють нормальному входженню у шкільне життя, формуванню навчальної діяльності.

Також у структурі готовності найчастіше виділяють наступні компоненти: морфологічну (фізичну) готовність, психологічну та соціальну. На даний момент учені зійшлися в думці, що основними складовими психологічної готовності дитини до навчання в школі є: 1) мотиваційна; 2) інтелектуальна; 3) емоційно-вольова; 4) особистісно-соціальна готовність.

З вирішенням проблеми психологічної готовності до навчання пов'язана проблема адаптації молодших школярів до організації навчання і виховання в дошкільних установах.

Для уникнення дезадаптації необхідно проводити психологічну діагностичну та корекційну роботу щодо труднощів дитини вже в дошкільний період, адже найважливішим наслідком психічного розвитку дитини дошкільного віку є формування психологічної готовності до шкільного навчання. По суті, її становлення свідчить про завершення періоду дошкільного дитинства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрієвський, Б. М. Проблеми готовності шестирічних дітей до навчання в школі / Б. М. Андрієвський // Педагогічний альманах : [збірник наукових праць] ; редкол. В. В. Кузьменко (голова та ін.). – Херсон : РІПО, 2010. – Випуск 5. – С. 6–9.
2. Зарубін К.П. Дошкільнята. / К.П. Зарубін/ – К.: Рад. школа, 2001. – С.23 – 25.
3. Іщенко, Л. В. Логіко-математичний розвиток дітей 5–7 років / Л. В. Іщенко // Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного університету (Педагогічні науки). – Бердянськ : БДПУ, 2010. – № 3. – С. 141–144.
4. Корякіна, І. В. Особистісна готовність дітей 6-го року життя до школи як актуальна проблема сьогодення / І. В. Корякіна // Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного університету (Педагогічні науки). – Бердянськ : БДПУ, 2010. – № 3. – С. 176–185.
5. Костюк Г.В. Вікова психологія. / Г.В. Костюк/ – К.: Рад. школа, 1976. – С.90 – 139
6. Ладивір, С. Як живеться шестирічним школярам? / С. Ладивір // Дошкільне виховання. – 2003. – № 6. – С. 3–5.
7. Навчання і виховання шестирічних першокласників: Зб. статей. / Упоряд. К.С.Прищепа. – К.: Рад. шк., 1990. – 256с.
8. Українське дошкільня. Програма виховання та навчання дітей в дошкільних закладах. Укладачі: Дідух О.В., Білан О.І. – Львів, 1999.

МАРГІТАЙ РОМАН,

студент 6 курсу,

спеціальність «Психологія».

Науковий керівник: кандидат психологічних наук,

доцент Балецька Л. М.

**ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК МІЖСОБИСТИСНИХ ВЗАЄМИН І САМООЦІНКИ
МОЛОДШИХ ПІДЛІТКІВ**

Анотація: В статті здійснено психолого-педагогічний аналіз проблеми дослідження, визначено теоретичні засади формування самооцінки школярів. Розглянуто особливості становлення самооцінки школярів підліткового віку та досліджено взаємозв'язок міжособистісних взаємин та самооцінки.

Ключові слова: самооцінка, підлітки, міжособистісні відносини.

**THE INTERCONNECTION OF INTERPERSONAL RELATIONSHIPS AND SELF-ESTEEM OF
YOUNGER TEENS**

Summary: In the article the psycho-pedagogical analysis of the research defined theoretical bases of formation self-esteem of students. Features of becoming self teenage students and the relationship between interpersonal relationships and self-esteem is investigated.

Key words: self-esteem, adolescents, interpersonal relationships.

Актуальність теми. Успіх людини у будь-якому виді діяльності значною мірою залежить від адекватної самооцінки власних вмінь та здібностей. Самооцінка — це складне і багатогранне поняття. Як цілісна система самооцінка включена у безліч зв'язків і відносин з іншими психічними утвореннями, у тому числі з рисами особистості, взаємодія з якими носить діалектичний характер: будучи обумовленою ними, самооцінка в той же час сама виступає найважливішою детермінантою їх подальшого розвитку (А. В. Захарова). На думку більшості дослідників, самооцінка відображає якісну своєрідність особистості і характер її взаємодії з іншими людьми. Зокрема, від індивідуальних відмінностей залежить рівень свідомості і узагальненості самооцінки (В. В. Столін).

Отже, актуальність дослідження полягає у необхідності втілення індивідуального підходу до кожного учня в практику навчальних установ.

Мета. Покращення педагогічного процесу у загальноосвітніх закладах.

Основна частина. Дослідження проблеми самооцінки свідчить про багатогранність та складність даного феномену психіки, адже тільки людина здатна критично аналізувати власні дії та давати їм якісну оцінку.

У зарубіжних дослідників проблема самооцінки розглядалась переважно з точки зору психології особистості [3]. Особливої уваги заслуговують погляди вчених психодинамічного напрямку.

На думку З. Фрейда, в структурі особистості існує три основних структури: «їд», «его» та «суперего». «Ід» походить від латинського «воно», та позначає примітивні інстинктивні потяги та природжені особливості особистості. Творець індивідуальної теорії А. Адлер стверджував, що дитина переживає довгий період залежності, і для того, щоб вижити, постійно потрібно покладатись на батьків. Поява раннього відчуття неповноцінності свідчить про початок довготривалої боротьби за визнання, вищість серед оточуючих та прагненням ідеалу. К. Хорні головною в розвитку дитини вважала потребу в безпеці. Сторонні люди нас оцінюють за ступенем нашого успіху, так само працює і самооцінка. Американський дослідник Дж. Мід, засновник інтеракці-

оністської (від interaction — взаємодія) теорії, вивчав формування людського «Я» в процесі реальної взаємодії індивіда з іншими людьми певних соціальних груп та в залежності від ролей, що виконуються особистістю [3]. Дж. Мід стверджував, що самосвідомість — це процес, в основі якого лежить практична взаємодія індивіда з іншими людьми. «Індивід пізнає себе не прямо, а тільки побічно, з приватних точок зору всієї групи, до якої він належить, оскільки він входить у свій власний досвід як «Я» або як індивід не прямо та безпосередньо, а тільки ставши для себе таким самим об'єктом, яким являються для нього інші індивіди. Прибічник когнітивної теорії особистості Дж. Келлі, вважав, що самооцінка, як і оцінка особистості іншої людини здійснюється на основі пізнання «конструктів», які властиві кожній людині. Дані конструкти — це не що інше, як система асоціативно зв'язаних між собою характеристик особистості, які є схожими між собою та контрастними (наприклад: «розумний — дурний», «добрий — поганий» і т.п.). С. Куперсміт під самооцінкою розуміє відчуття власної цінності, що властиве індивіду, яке для інших людей проявляється в тих чи інших його реакціях. У вітчизняній психології проблема самооцінки розробляється переважно в рамках вікової психології [6]. Предметом вивчення та аналізу виявляється процес формування, становлення самооцінки, динаміка її властивостей в онтогенезі. При цьому самооцінка розглядається як один із компонентів, які складають самосвідомість. Низка досліджень самооцінки присвячена вивченню вікової динаміки самооцінки на більш тривалому відрізку життя такими вченими, як Бороздіна Л.В., Рудова Є.В., Соломіна Л.В. та ін. [4] В дослідженні Є.А. Серебрякової вводиться уявлення про параметри самооцінки. Це стійкість, адекватність та висота самооцінки. На основі зазначених параметрів автор будує класифікацію самооцінки, виділяючи нестійку та стійку самооцінку, яка розділяється на адекватну та неадекватну. А.В. Захарова вирізняє в структурі самооцінки усілякі її складові в залежності від їх тимчасової спрямованості: актуальну, ретроспективну та перспективну, розглядає їх можливі відношення та взаємозалежність.

Питанням феномена самооцінки в молоді прис-

вячено чимало праць [5], однак ці дослідження присвячені окремим питанням. Загальних праць бракує. А це актуалізує ряд проблем, що вимагають першорядного дослідження.

У зв'язку з цим, науковці займаються проблемою формування в молоді здібностей бачити і правильно оцінювати свої вчинки, відносини та якості, які мають визначальне значення для максимальної реалізації їхніх можливостей.

Міжособистісні стосунки спираються на кілька критеріїв: глибину стосунків, а також дистанцію між партнерами, тривалість та кількість контактів, норми стосунків. Міжособистісні стосунки є найбільш значущими для особистості. Неофіційність, особиста значущість, емоційна насиченість становлять основу для впливу міжособистісних стосунків на особистість.

У системі міжособистісних стосунків кожен член спільноти має певний статус. Найвищий статус має лідер. Відмінності між статусами нерідко породжують конфлікти. Як правило, за ними приховується якась суперечність, що порушує процес функціонування спільноти [9].

Психологічний клімат — якісна сторона міжособистісних відносин, яка проявляється у вигляді сукупності психологічних умов, які сприяють або перешкоджають продуктивній сумісній діяльності і всебічному розвитку особистості в групі.

Колектив — група людей, об'єднана загальною метою сумісної діяльності.

Головним регулятором сталості, глибини, неповторності міжособистісних стосунків є привабливість однієї людини для іншої. Тому стан задоволеності-незадоволеності виступає основним критерієм оцінки таких стосунків. Привабливість складається з почуттів симпатії та притягання. Міжособистісна привабливість – непривабливість може набувати характеру сталих зв'язків між людьми й переходити у взаємну прихильність або неприхильність. Прагнення бути разом може стати потребою, і тоді йдеться про певний тип міжособистісних стосунків: приятельських, дружніх, товариських, подружніх, ін.

Взаємний обмін думками, почуттями, вчинками в процесі взаємодії викликає в людині зміну поведінки, установок, оцінок. У цьому разі йдеться про феномен взаємовпливу. Взаємовплив спрямований на формування сталих оцінок, що характеризуються подібністю. Це сприяє зближенню, поєднанню інтересів і ціннісних орієнтацій — відбувається процес уподібнення членів однієї групи. Механізмами взаємовпливу є імітація, навіювання, комфортність, переконання.

Загалом закономірність міжособистісних стосунків, що демонструє зближення психологічних рис у людей, названо «законом міжособистісного уподібнення», а частковий його прояв — «ефект поляризації» особистісних рис — формується у процесі тривалих стосунків.

Розвиток особистості, включеної в соціальні групи, відбувається відповідно до характеру, вимог і цілей соціуму. Однак мета має лише загальний напрям, загальний характер і рамки формування людини як представника соціуму. Необхідне спрямування складних соціально-психологічних механізмів, перехід соціальних і психологічних умов у соціально-психологічні фактори становлення особистості, розвитку його самосвідомості для того, щоб дві протилежні тенденції: соціалізація й індивідуалізація рівноцінно брали участь у становленні індивідуальності підлітка [7].

Досвід соціальної взаємодії підлітків здобуває в групі однолітків як своєрідний моделі суспільства.

Соціалізація підлітка в групі як процес освоєння й реалізації соціальних норм і відносин становить одну частину двоєдиного процесу соціалізації-індивідуалізації, результатом якого є становлення суб'єкта активної творчої дії. Підліток не просто адаптується до групи однолітків, до прийнятих в його середовищі соціальних норм поведінки, духовних цінностей, але й пропускає це через себе, виробляючи індивідуальний шлях реалізації власних соціальних цінностей [8].

Міжособистісне спілкування підлітка реалізується як у спілкуванні з дорослими, так і у спілкуванні з однолітками. Їх роль у формуванні особистості підлітка є якісно різною. Якщо у спілкуванні з дорослими підліток засвоює суспільно значущі критерії оцінок, цілі та мотиви поведінки, способи аналізу навколишньої дійсності й способи дій, то спілкування з однолітками є своєрідним випробуванням себе у особистісній сфері, що породжує специфічну моральну проблематику. Група однолітків, з якими спілкується дитина, впливає на розвиток її особистості. Саме в умовах спілкування з однолітками дитина-підліток постійно зіштовхується з необхідністю застосовувати на практиці засвоєні норми поведінки [2].

Спілкування з однолітками виконує певні психологічні функції. По-перше, спілкування з однолітками є дуже важливим і специфічним каналом інформації; за допомогою нього підлітки і юнаки дізнаються про багато необхідних речей, про які дорослі їм не розповідають. По-друге, це особливий вид діяльності і міжособистісних відносин, що сприяє формуванню навичок соціальної взаємодії, вміння підкорюватись колективній дисципліні і в той же час відстоювати свої права, співвідносити особисті інтереси з суспільними. По-третє, це специфічний вид емоційного контакту. Усвідомлення групової приналежності, солідарності, товариської взаємодопомоги не лише полегшує підлітку автономізацію від світу дорослих, але й дарує йому почуття емоційної захищеності й стабільності.

Спілкування в групі однолітків істотно відображається на розвитку особистості підлітка. Від стилю спілкування, від положення серед однолітків залежить, наскільки дитина почуває себе спокійною, емоційально-комфортно, задоволено, якою мірою вона засвоює норми відносин з однолітками.

Взаємодія людини й групи має велике значення в будь-який віковий період, але особливе значення воно здобуває в підлітковому віці, коли відбувається становлення особистості й батьківський авторитет заміщається авторитетом групи [10].

Відома тенденція підлітків до гуртування і своєрідна, часто жорстка, внутригруповая статусна диференціація, притаманна не тільки неформальним групам, а й шкільному класу, робить необхідним розглянути взаємозв'язок самооцінки підлітка з його соціально-психологічним статусом. Дані ряду досліджень вітчизняних психологів показують на наявність цього взаємозв'язку, який перш за все позитивно корелює з рівневою характеристикою самооцінки підлітків.

Я. Л. Коломінський встановив ряд цікавих закономірностей соціальної перцепції у підлітків:

- Тенденція до завищеної самооцінки соціометричного статусу у низькостатусних учнів і до заниженої у високостатусних;
- егоцентричне нівелювання – тенденція приписувати іншим членам групи статус або рівний своєму, або більш низький; ретроспективна оптимізація;
- тенденція більш сприятливо оцінювати свій статус в колишніх групах.

Подальші дослідження в цій області підтверджують вплив особливостей самооцінки підлітка на його соціально-психологічний статус у класі: чим критичніше до себе ставиться підліток і чим вища його самооцінка, тим вищий його позитивний соціометричний статус. І далі, чим вища самооцінка і чим вищий рівень домагань, тим нижчий позитивний соціометричний статус чи вище негативний статус, в залежності від поведінкових особливостей людини, що проявляються по відношенню до групи: схильні до раціонального конформізму потрапляють у групу "ізолювані", схильні до нонконформізму потрапляють в групу "неприйняті". Причину подібної взаємозалежності деякі автори знаходять у зростанні критичності підлітків до себе [5]. При цьому вони вказують на те, що неправильне усвідомлення підлітком свого становища в колективі нерідко є однією з головних причин виникнення конфліктних ситуацій. Відхилення в адекватності усвідомлення підлітком свого становища в колективі, як у бік переоцінки, так і в бік недооцінки, може призвести до небажаних результатів. Якщо, наприклад, учень переоцінює своє становище, то він, як правило, негативно ставиться до товаришів, проявляючи зневагу, недооцінка ж призводить до виникнення невпевненості, відчуженості у підлітка [1].

Висновки. Отже, у процесі проведеного теоретичного аналізу сучасної літератури можна зробити висновок, що самооцінка — це складна структура особистісних уявлень про власне «Я», його критична

оцінка, та механізм оцінки можливості виконання власним організмом завдання. Утворення самооцінки не тільки соціально обумовлене та не обмежується регуляторними функціями у процесі взаємодії у соціумі, а і дає змогу об'єктивно оцінювати ситуативний характер ситуації «бий-тікай». Вплив самооцінки на самореалізацію особистості є визначальним.

Одним з ключових факторів формування самооцінки підлітка є його соціальний статус та його взаємовідносини з однолітками. Прагнення соціалізуватись у підлітка є домінуючим. Спілкування з однолітками є дуже важливим і специфічним каналом інформації; за допомогою нього підлітки і юнаки дізнаються про багато необхідних речей, про які дорослі їм не розповідають. Також, це особливий вид діяльності і міжособистісних відносин, що сприяє формуванню навичок соціальної взаємодії, вміння підкорюватись колективній дисципліні і в той же час відстоювати свої права, співвідносити особисті інтереси з суспільними. Водночас це специфічний вид емоційного контакту. Усвідомлення групової приналежності, солідарності, товариської взаємодопомоги не лише полегшує підлітку автономізацію від світу дорослих, але й дарує йому почуття емоційної захищеності й стабільності.

Саме тому, аналізуючи дослідження вчених, можна зробити висновок про тісний взаємозв'язок соціального становища та самооцінки підлітка та навпаки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авермат Е. Соціальний вплив у малих групах / Е. Авермат. - Москва, 2001. - 230 с.
2. Андрущенко Т. К. Изучение самооценки в учебной деятельности / Т. К. Андрущенко. // Экспериментальные исследования по проблемам психологии. - 1997. - №3. - С. 47.
3. Берн Е. Лідер і велика група: Про структуру і динаміку громадських організацій і груп / Е. Берн. - Москва: Академія, 1998. - 256 с.
4. Варій М. Й. Психологія особистості / М. Й. Варій. - Київ: Центр учбової літератури, 2008. - 592 с.
5. Заброцький М. Вікова психологія / М. Заброцький. Донецьк: МАУП, 1998.
6. Захарова А. В. Психологія формування самооценки / А. В. Захарова. - Мінськ, 1993. - 185 с.
7. Коломінський Я. Л. Психологія взаємин у малих групах (спільні смаки й вікові особливості) / Я. Л. Коломінський. - Мінськ, 1976.
8. Сафин В. Ф. Динамика оценочных критериев в подростковом и юношеском возрасте / В. Ф. Сафин. // Вопросы психологии. - 1982. - №1. - С. 75.
9. Туріщева Л. В. Вікові аспекти виховання школяра / Л. В. Туріщева. // Виховна робота в школі. - 2006. - №8. - С. 36-41.
10. Шулигіна Р. А. Роль педагогічного спілкування у формуванні особистості старшокласника / Р. А. Шулигіна. // Теоретичні питання культури, освіти та виховання: Збірка наукових праць. - 2001. - №18. - С. 94-98.